

УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Никола М. Ивковић

**ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ И
ОСТВАРИВАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА**
докторска дисертација

Крагујевац, 2022

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
PRAVNI FAKULTET

**GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST I
OSTVARIVANJE LJUDSKIH PRAVA**

Nikola M. Ivković

doktorska disertacija

Kragujevac, 2022

UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC
FACULTY OF LAW

Nikola M. Ivković

**CIVIL DISOBEDIENCE AND REALIZATION
OF HUMAN RIGHTS**

Doctoral Dissertation

Kragujevac, 2022

Аутор
Име и презиме: Никола Ивковић
Датум и место рођења: 01.10.1989. године; Крагујевац
Садашње запослење: асистент, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Докторска дисертација
Наслов: ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ И ОСТВАРИВАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА
Број страница: 221
Број слика: -
Број библиографских података: 320
Установа и место где је рад израђен: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Научна област (УДК): 342.766
Ментор: проф. др Срђан Ђорђевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
Оцена и одбрана
Датум пријаве теме: 8.3.2018.
Број одлуке и датум прихватања теме докторске/уметничке дисертације:
IV-02-449/4 од 13.07.2020. године
Комисија за оцену научне заснованости теме и испуњености услова кандидата:
1. проф. др Срђан Ђорђевић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област Теорија државе и права, председник Комисије
2. проф. др Дејан Матић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област Теорија државе и права, члан Комисије
3. доц. др Драгана Ћорић, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, ужа теоријскоправна научна област, члан Комисије
Комисија за оцену и одбрану докторске/уметничке дисертације:
1. проф. др Дејан Матић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област Теорија државе и права, председник Комисије
2. проф. др Јелена Вучковић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа уставноправна научна област, члан Комисије
3. доц. др Драгана Ћорић, доцент Правног факултета Универзитета у Новом Саду, ужа теоријскоправна научна област, члан Комисије
Датум одбране дисертације:

Autor
Ime i prezime: Nikola Ivković
Datum i mesto rođenja: 01.10.1989. Kragujevac
Sadašnje zaposlenje: asistent, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Doktorska disertacija
Naslov: GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST I OSTVARIVANJE LJUDSKIH PRAVA
Broj stranica: 221
Broj slika: -
Broj bibliografskih podataka: 320
Ustanova i mesto gde je rad izrađen: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu
Naučna oblast (UDK): 342.766
Mentor: prof. dr Srđan Đorđević, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu
Ocena i obrana
Datum prijave teme: 8.3.2018.
Broj odluke i datum prihvatanja teme doktorske/umetničke disertacije:
IV-02-449/4 od 13.07.2020
Komisija za ocenu naučne zasnovanosti teme i ispunjenosti uslova kandidata:
1. prof. dr Srđan Đorđević, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, uža naučna oblast Teorije države i prava, predsednik Komisije
2. prof. dr Dejan Matić, vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, uža naučna oblast Teorije države i prava, član Komisije
3. doc. dr Dragana Ćorić, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, uža teorijskoppravna naučna oblast, član Komisije
Komisija za ocenu i odbranu doktorske/umetničke disertacije:
1. prof. dr Dejan Matić, vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu.
2. prof. dr Jelena Vučković, vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu.
3. doc. dr Dragana Ćorić, docent Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu
Datum odbrane disertacije:

Author
Name and surname: Nikola Ivković
Date and place of birth: 01.10.1989.
Current employment: teaching assistant, Faculty of Law University of Kragujevac
Doctoral Dissertation
Title: CIVIL DISOBEDIENCE AND REALIZATION OF HUMAN RIGHTS
No. of pages: 221
No. of images: -
No. of bibliographic data: 320
Institution and place of work: Faculty of Law University of Kragujevac
Scientific area (UDK): 342.766
Mentor: Ph. D., Srđan Đorđević, full time professor, Faculty of Law, University of Kragujevac
Grade and Dissertation Defense
Topic Application Date: 8.3.2018.
Decision number and date of acceptance of the doctoral / artistic dissertation topic:
Commission for evaluation of the scientific merit of the topic and the eligibility of the candidate:
1. Ph. D., Srđan Đorđević, full time professor, Faculty of Law, University of Kragujevac 2. Ph. D., Dejan Matić, Associate professor, Faculty of Law, University of Kragujevac 3. Ph. D., Dragana Ćorić, Assistant professor, Faculty of Law, University of Novi Sad
Commission for evaluation and defense of doctoral / artistic dissertation:
1. Ph. D., Dejan Matić, Associate professor, Faculty of Law, University of Kragujevac 2. Ph. D., Jelena Vučković, Associate professor, Faculty of Law, University of 3. Ph. D Dragana Ćorić, Assistant professor, Faculty of Law, University of Novi Sad
Date of Dissertation Defense:

Изјава захвалности

У неком од методолошких уџбеника на првој години докторских академских студија писала је реченица која се из ове перспективе накнадно разуме. Уз извињење аутору, навешћу њену парафразу.

Књига никада није завршена; тек када је напишемо научимо довољно тога да, чим се од ње удаљимо, она делује несавршено и незавршено.

Истраживање и писање о односима грађанске непослушности и људских права, које је отворило димензију разматрања односа природног и позитивног права као неухватљиве нити теорије права не би се завршило, али ни покренуло без идеје, поверења и преданог рада ментора проф. др Срђана Ђорђевића.

Захвалност је реч коју би требало поткрепити делима, а она ће по менторски наученом, увек бити усмерена ка генерацијама које долазе.

Апстракт

Предмет анализе је однос људских права и грађанске непослушности. Истраживањем, овај однос отвара нека од кључних питања теорије права. Кроз призму релације између теоријских појмова, природног и позитивног права, указује се на генезу развоја, утицаја и уклапања фактичког и нормативног у конституцијама светске историје. Разматрањем друштвених околности приликом достизања односа друштвене реалности и процедуре у оквиру светског развоја општих норми људских права, посматра се генеза развоја, али и место грађанске непослушности у социолошким превирањима.

Први део дисертације представља истраживачки покушај да се сагледа динамички термин и појам људских права. У оквиру овог дела поставља се питање политичког и универзалног схватања људских права. Одговорима, долази се до потпуног схватања термина и појма људских права у правном аспекту. Други део је фокусиран на анализу термина и елемената појма грађанске непослушности. Након сагледавања генезе, која се преплиће са појмом људских права, анализира се теоријски аспект грађанске непослушности. Савремене теорије отварају димензију практичног аспекта у делу правосудне функције. На том пољу, посматра се и однос англосаксонског и континенталног правног система. Како би се и овај аспект до краја демистификова, друштвени услови и шире културолошки имају своју снагу утицаја на анализирани процесе. У том смислу процесна димензија предметног проучавања добија на значају.

На крају, закључује се о препорукама и начинима како би исказана сазнања требало усмерити у правцу практичних домената. Како би се остварило што веће сагласје између природног и позитивног права, требало би константно разматрати о приближавању теорије и праксе. Посебно у односима два велика правна система, пажљива анализа и коришћење добрих решења неког од правца, мора бити евидентирана од стране доктрине.

Кључне речи: грађанска непослушност, људска права, природно право, позитивно право, процесни субјекти, континентални система, англосаксонски систем.

Abstract

The subject of analysis is the relationship between human rights and civil disobedience. Through research, this relationship opens up some of the key questions of legal theory. Through the prism of the relationship between theoretical concepts, natural and positive law, the genesis of development, influence and fitting of the factual and the normative in the constitutions of world history is pointed out. By considering the social circumstances when reaching the relationship between social reality and procedure within the world development of general norms of human rights, the genesis of development is observed, but also the place of civil disobedience in sociological turmoil.

The first part of the dissertation represents a research attempt to look at the dynamic term and notion of human rights. Within this part, the question of the political and universal understanding of human rights is raised. With the answers, a complete understanding of the term and concept of human rights in the legal aspect is reached. The second part is focused on the analysis of terms and elements of the concept of civil disobedience. After looking at the genesis, which is intertwined with the concept of human rights, the theoretical aspect of civil disobedience is analyzed. Modern theories open the dimension of the practical aspect in part of the judicial function. In this field, the relationship between the Anglo-Saxon and continental legal systems is also observed. In order to fully demystify this aspect, social conditions and broader cultural ones have their own power of influence on the analyzed processes. In this sense, the process dimension of the subject study gains importance.

In the end, it is concluded about recommendations and ways that the knowledge presented should be directed in the direction of practical domains. In order to achieve the greatest possible agreement between natural and positive law, we should constantly consider the convergence of theory and practice. Especially in the relations of two large legal systems, a careful analysis and use of good solutions of one of the directions must be recorded by the doctrine.

Key words: civil disobedience, human rights, natural law, positive law, procedural subjects, continental system, Anglo-Saxon system

САДРЖАЈ

УВОД	1
I О ПОЈМУ И ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ЉУДСКИХ ПРАВА	13
I.1. Појам људских права	13
<i>I.1.1. Уочавање и могућа аналогија са правним актом</i>	<i>17</i>
<i>I.1.2. Термин људска права</i>	<i>21</i>
I.2. Еволуција људских права - схватања кроз векове	24
I.3. Људска права кроз призму односа између природног и позитивног права	27
I.4. Радбрухов прилог људским правима	38
I.5. Анализа историјских докумената	41
<i>I.5.1. Велика Повеља</i>	<i>48</i>
<i>I.5.2. Декларација независности 1776.</i>	<i>53</i>
<i>I.5.3. Декларација права човека и грађанина 1789.г.</i>	<i>56</i>
II ОСТВАРИВАЊЕ И ЗАШТИТА ЉУДСКИХ ПРАВА	59
II.1. Друштвени услови остваривања људских права	63
<i>II.1.1. Економска, политичка, правна и културна сфера остваривања људских права</i>	<i>66</i>
II.2. Правни механизми заштите људских права	70
<i>II.2.1. Нормативна заштита</i>	<i>70</i>
<i>II.2.2. Институционална заштита</i>	<i>79</i>
II.3. Заштита људских права у правном поретку Републике Србије	84
<i>II.3.1. Уставна и законска заштита</i>	<i>84</i>
<i>II.3.2. Уставно-судска пракса</i>	<i>89</i>
III ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ – ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ	93
III.1. Термин грађанска непослушност	93
III.2. Појам грађанске непослушности	96
III.3. Грађанска непослушност у правној и политичкој теорији	102
III.4. Хенри Дејвид Торо - непокорност као филозофија	105
III.5. Ролсова теорија правде	109

III.6. Махатма Ганди	112
III.7. Мартин Лутер Кинг	117
III.8. Изазови појмовног одређења	119
<i>III.8.1. Грађанска непослушност и религија</i>	121
<i>III.8.2. Право на отпор тиранији - теоријски аспекти</i>	122
<i>III.8.3. Право на отпор тиранији и грађанска непослушност крз рефлексију појма "међународно право"</i>	125
<i>III.8.4. Међународно право - питање универзализације политичких одлука и заштите људских права у контексту демократских поредак</i>	126
<i>III.8.5. Право на непослушност</i>	128
III.8.5.1. Мит о Прометеју	129
III.8.5.2. Природно и позитивно право - случај Антигона	131
III.8.5.3. Суђење Сократу	134
III.8.5.3.1. Модерни Сократ	137
III.8.5.4. Левијатан - прекретница, од духовног ка световном	139
III.8.5.5. Право на непослушност - преокрет Т. Хобса	140
III.8.5.6. Оправдање права на непослушност засновано на хришћанству	143
III.8.5.6.1. Свети Августин	147
III.8.5.6.2. Тома Аквински	148
<i>III.8.6. Природно-правна школа и право на непослушност</i>	151
<i>III.8.7. Право на приговор савести и грађанска непослушност</i>	152
<i>III.8.8. Разликовање од других друштвених промена</i>	154
III.9. Одређење појма грађанске непослушности	159
<i>III.9.1. Грађанска непослушност према Џ. Ролсу</i>	161
III.9.1.1. Субјекти у односу	162
III.9.1.2. Значење већинског правила	164
III.9.1.3. Дефиниција грађанске непослушности са освртом на превод	165
<i>III.9.2. Грађанска непослушност по Ј. Хабермасу</i>	167
<i>III.9.3. Позитивирање грађанске непослушности Роналда Дворкина</i>	168
<i>III.9.4. Анализа елемената</i>	170
III.9.4.1. Постојање демократског система	170
III.9.4.2. Јавност	172
III.9.4.3. Ненасилност	172
III.9.4.4. Политички захтев	176
III.9.4.5. Да ли је политички елемент одлучујући?	177

<i>III.9.5. Уставна демократија и грађанска непослушност</i>	178
<i>III.9.6. Класификација грађанске непослушности</i>	183
<i>III.9.7. Грађанска непослушност у транзиционим друштвима</i>	184
<i>III.9.8. Грађанска непослушност у условима Covid-a 19</i>	189
IV ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	194
ЛИТЕРАТУРА	206
БИОГРАФИЈА АУТОРА	221
ПРИЛОЗИ	

УВОД

Два, са више аспеката специфична појма од којих први, дискутован, раубован, некада и злоупотребљен и други недовољно јасно, прецизно и довољно проучен у раму правне теорије, под оквирима друштвене динамике стварају специфичну врсту везе. Везани у оквирима структуре рада доприносе покушају другачијег погледа на комплексне односе теорија природног и позитивног права, као мултидисциплинарног, иновативног предмета проучавања. Појмови људских права¹ и грађанске непослушности² доведени у непосредну везу представљају специфичну комбинацију којом се покушава учинити могућим потрага за одговорима на комплексна питања функционисања друштвене заједнице. Људска права су почетно уочена у својим основним елементима крајем XVIII века, а етимолошки одређена тек у XIX и XX веку. Међутим, развој ових основа цивилизације и постојања модерног грађанина у друштву, може се посматрати у дугом периоду историје развоја људске цивилизације. Школа

¹ Појам људска права новијег је доба. Није једноставно одредити када је формулисан прецизан појам људских права. Варирање између разноврсних термилолошких назива и схватања додатно отежава сагледавање. Из угла правне теорије, а услед комплексности друштвених односа - правних, моралних и обичајних норми уочавање опсега државног регулисања људских права није лако.

Правна доктрина не поклања овом истраживању велику пажњу. Овај недостатак се односи како на термилолошку одредницу тако и на уочавање појмовне структуре.

Етимолошким анализама могло би да се схвати да је сам термин *human rights* - чијим преводом се служимо у српском језику, тековина западне цивилизације и то са простора Сједињених Америчких Држава. Уважавајући и претходна достигнућа на тумачењу правде и природног права, две велике револуције допринеле су стварању кључних идеја које данас баштини Декларација о људским правима Уједињених нација. Америчка и Француска револуција пером учесника обе револуције Томаса Пејна указују на универзалност, а термин људска права у својој почетној термилолошкој одредници утиснут је у часопис Ослободилац - Вилијама Лојда Герисона, касније и кроз есеје Хенрија Дејвида Тороа, творца идеје грађанске непослушности. Кључну термилолошку одредницу унела је Декларација о људским правима из 1948. као најутицајнији међународни документ на који се ослањају готово сви интернационални и национални правни напори за одређењем и заштитом људских права. Историјски преглед термилолошког одређења људски права, од природног права, па онда схватања права човека у мушком роду (*men's*) до савремених, модерних тенденција дат је у: Lauren, P. G., *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.; Lauren, P. G. *The foundation of justice and human rights in early legal texts and thought*, pp. 163-183, доступно на: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/13523.pdf>; о родном развоју и еволуцији људских права на: Sklar, K. *Human rights discourse in women's rights conventions in the United States, 1848–70*. In P. Slotte & M. Halme-Tuomisaari (Eds.), *Revisiting the Origins of Human Rights* (pp. 163-188). Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

² Појам грађанске непослушности последица је разумевања начина остваривања људских права као природно-правне категорије. У појмовном смислу, ослања се на интерпретацију Хенрија Дејвида Тороа, тј. познати есеј који је у каснијим интерпретацијама добио данашње значење и родоначелништво грађанске непослушности. Појам грађанске непослушности различито се одређује у теорији. Почетно ослањамо се на елементе дате у дефиницији по Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 2017. стр.48, а на основу утицајног дела Ролс Ц., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, стр. 48. Ипак и ова дефиниција Ц.Ролса представља интерпретацију Bedan H. A., *On Civil disobedience*, Journal of Philosophy, vol. 58, 1961. у коме се он и сам представља родоначелником дефиниције -"како нисам успео да нађем прикладну анализу грађанске непослушности, одлучио сам да сам покушам да је обезбедим..." стр. 653. Идеја појма везује се за дело Х.Д. Тороа, елементи су различито дефинисани у доктрини, а сам термин изазива контроверзе настанка које ћемо истражити.

природног права, чији се рудиментарни основи могу посматрати од основа цивилизације, имала је велики значај за развој схватања која критикују свемоћ власти, дискриминацију и привилегије засноване на принципима античке неправде. Хронологија се наставља на основама средњовековних схватања и односа у оквирима система феудализма и доминације духовног у односу на световно. Последње етапе посматрања динамике друштвених односа, ослањају се на најновије тенденције друштвене неједнакости и изазова савременог типа. Модерно доба пре свега има изазов еколошке угрожености и техничко технолошког напретка који нагриза људско право на приватност.

Свака од епоха има своје специфичности које се не могу просто схватити хронолошки и симплификовано, већ морају чинити целину. Управо на тим основама лежи и зачетак размишљања о грађанској непослушности. Исти извори могу послужити као легитимизацијска основа за схватања ова два појма. Специфичност везе, поред објашњења комплексних односа и појмова, око којих не постоји јединствено теоријско одређење, може допринети и новом схватању о средству остваривања и еволуцији права у модерним, грађанским државама. Уважавање и посматрање ове везе, може се уочити само педантним посматрањем природно-правних схватања која своју генезу црпе из основе посматрања друштвених заједница.

Појам људских права, који је након Другог светског рата дигнут на пијадестал друштвених дискусија и разматрања, може се посматрати на више начина. Први изазов јесте одредити и дефинисати сам појам. Значај тежње за одређењем и дефинисањем људских права оправдава се непостојањем јасног, прецизног одређења у правно-теоријским или нормативним схватањима. Посматрано из правно-теоријске перспективе темељ схватања о људским правима лежи на приближавању правних норми и теоријских идеала о постојању људских права. Поред дела који је уписан у нормама заштићеним од стране државе или уписаних у међународне кодификације, истиче се често природа људских права као независних од регулативе и државе.

Постоје дакле два дела појма људска права, природно-теоријски и позитивно нормирани. Природно-теоријски истиче потребу да се ова права схвате као права рођењем дата. Самим тим што је неко човек он поседује одређени степен права интегритета и достојанства личности који му гарантује одређени вид слобода у друштвеној заједници. Отуда се и долази до другачијег назива појма, па у лексиконима појединих правних школа овај појам означавамо називом „права човека“ или „човечија права“. Овакав начин схватања доводи до тога да се опсег ових права схвата урођеним и независним од државе. Држава, дакле, има у овом случају само декларативну улогу јер се тиме признаје нешто што већ постоји и без формалног одређења. С друге стране, присутно је и дијаметрално супротстављено размишљање. Позитивно-правна школа полази од другачијих премиса у покушају одређења људских права. Ако се крене од претпоставке да су људска права урођена и универзална, питање је како долази до разлика у зависности од различитих територија, културних, политичких и социјалних прилика. Уколико су она универзална, онда би степен остваривања и њихове заштите требало да буде на бар сличном нивоу на свим територијама и меридијанима. Или другачије, онда би исте методе ка остваривању права, давале исте резултате у свим државама, на свим територијама. Међутим, чак и летимичан поглед на друштвене норме - моралне, обичајне и правне указују да постоје велике разлике у друштвеном спектру у зависности од државе, па чак и на различитим територијама једне те исте државе. Поставља се питање зашто је то тако и како до сада друштвена наука није понудила јединствене одговоре у овом пољу.

Горе изнето разликовање осликава трајни сукоб доктрина правног позитивизма и природно-правних учења. Разликовање два теоријска правца највише долази до изражаја

када посматрамо људска права, односно најшире категорије друштвених норми које се могу довести у везу са људских правима. Развој и односи школа природног права³ и позитивног права⁴, као и њихове граничне линије од значаја су приликом евидентирања односа урођеног и наметнутог у правилима понашања људи. Од постанка забележеног размишљања о друштвеним односима и релацији доносилаца одлука и оних који би те одлуке требало да поштују анализира се више кључних односа. Прво је порекло ауторитета - од кога потичу правила? Извориште је различито објашњавано у зависности од историјског периода. Антички Грци⁵ свој допринос су видели у ауторитету који извире из човека као индивидуе. Ослањајући се на индивидуализам, они су тражили божанско у човеку. Природни закон је у ствари онај ред и склад који потиче од поштовања божанског у човеку.⁶ У доба Рима ауторитет правила нешто је комплексније сагледати. Доминација робно-новчаних односа и облигационог права, била је карактеристика система који су изградили Римљани. Ауторитет правила, ако би се трагало за природним правом израстао је из обичајних односа који су се свакодневно догађали, а који су временом израстали у правне прописе. Цицерон је веровао у универзални закон, али он је био филозоф не правник, па су се суштински односи у Римско доба базирали на позитивном праву, које је настало из праксе.⁷ Упоредјујући ова два периода, предочава нам се да су се Антички Грци више бавили питањима државе и филозофијом настанка правила, а стари Римљани правом.⁸

На тај начин могло би се закључити у почетним тачкама, да су се од идеала природног права размишљања удаљавала са развојем и већим обухватом државе. Како је ово удаљавање постајало све израженије јављала се потреба за извесним корекцијама у систему нормативног и фактичког. Ове корекције у доба недовољно развијеног система демократских принципа изражавала су се кроз динамичне друштвене промене, јачег интензитета и дисконтинуитета. Ипак, са развојем друштва и еманципацијом у смислу правно уређеног друштва, динамика промена ишла је у правцу грађанске непослушности, као противправног, али ипак демократског инструмента.

Грађанска непослушност, као друштвени појам може се одређивати на различите начине у зависности о критеријума и аутора које узмемо као одлучујуће. Поред напомена да постоји појмовно одређење које нам је позалиште, покушаји разумевања грађанске непослушности могу бити разноврсни, мање или више конкретни. Једно од

³ Појам природног права један је од најкомплекснијих појмова правне теорије, који осликава и тежишну тачку доктринарног приступа праву. У складу са тим ми се почетно одређујемо према природном праву као практичном појму који има за циљ да укаже на аномалије и евентуалне корекције позитивног права. Овај начин одређења срж је савремене теорије о природном праву. Видети: Финис Ц., *Природно право*, ЦИД, Подгорица, 2005, стр. 25-26. У зависности од стилских одредница текста и теоретичара варираће употреба термина, па ће и у употреби бити и синоним јуснатурализам који има исто значење.

⁴ Одређење појма позитивно право је једноставније, подразумева најшире схваћено тренутно важеће правне норме које су као такве заштићене државном принудом. За разлику од природног које представља идеал и коректив, позитивно је објект који се налази на могућем "удару" грађанске непослушности у циљу достизања неког људског права или тежње ка природно правним својствима правног система.

⁵ Под овом одредницом се у раду највише мисли на Античке Грке периода Хеладе, како су Перикле и Еурипид називали Антину тога доба, а наставља се на Сократа, Платона и Аристотела као перјанице културе и филозофије коју је изнедрила Атина, на коју се и рестриктивним посматрањем мисли у појму Античка Грчка.

⁶ Maurice L. B.; *Natural Law in The Greek Period "Natural Law Institute Proceedings Vol. 2"* (1949). Natural Law Institute Proceedings. 2., Notre Dame Law School; pp. 41 доступно на: https://scholarship.law.nd.edu/naturallaw_proceedings/2/

⁷ Levy E., *Natural Law in The Roman Period "Natural Law Institute Proceedings Vol. 2"* (1949). Natural Law Institute Proceedings. 2., Notre Dame Law School; pp. 7 доступно на: https://scholarship.law.nd.edu/naturallaw_proceedings/2/

⁸ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д, *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 2017. стр.21

најапстрактнијих виђења сагледава је као промену која је усмерена против државних закона или других видова принуде, а код које се грађани исказују као браниоци оних демократских вредности које угрожава власт.⁹ На тај начин она осликава један правац природно-правних филозофа, који је опет у додиру са многим тежишним односима правног позитивизма. Ову разлику, сагледава не само историја правне теорије, већ и савремени правци истичу живу дискусију која би могла чинити основ за разумевања релација између грађанске непослушности и људских права. Тако, дебата која је обележила XX век филозофско-правних аргумената ове тематике чини добру полазну станицу за посматрање комплексности односа. Доктринарна дискусија професора Херберта Харта и Лона Фулера који бране различите позиције у оквиру разматрања друштвених односа изнедрила је сјајне аргументе који и до данас чине срж теорије правне филозофије. Танане нити аргумената ерудита друштвене мисли доприносе схватањима односа и позитивног закона и природног у регулисањима друштвених односа. Дебата о односу права и морала могла би се шире сагледати као дебата вечне истине и тренутне регулативе, а она је у уводним цртама схваћено, релација правног позитивизма Х. Харта и природног права Л. Фулера. Најапстрактније, одвојеност права и морала од суштинског је значаја за схватање Х. Харта док неопходна испреплетаност категорише схватање односа права и морала по Л. Фулеру.¹⁰ Ово, наизглед једноставно питање даје портрет односа и комплекса до којих дубина иде покушај да се докуче основни појмови карактеристични за схватање правних позитивиста и јуснатуралиста. Кроз однос схватања ова два правца доктрине указаћемо касније на тачке додира и тангенте додира праваца који би требало да буду тежиште посматрања одвојених мисли друштвених делатника.

У грађанској непослушности би се могла идентификовати извесна гранична линија са капацитетима сажимања односа природног и позитивног права или бар једног дела односа који се тиче неслагања са одређеним деловима уређења друштвеног живота и његовим ненасилним изменама. Она се ослања на ону црту урођеног које се супротставља прописаном. Ако важећи закон не може да прати динамизам друштвених односа грађанска непослушност јавља се као коректив прописаног. А суштински, динамика друштвених односа јесте природан процес промена који се догађа под утицајем многоструких фактора. Докучивост ових фактора и начина на који се уређује људски живот вечита су енигма друштвене мисли кроз историју.

Историја односа филозофских размишљања о пореклу правилности и обавезности понашања људи у друштву стара је колико и само разматрање о друштву. Дубина и значај односа разматрања о природном праву, универзалним вредностима и потреби калуца у форми позитивног правца изазивају дискусије од постанка уписане мисли о друштвеним односима.¹¹ Даљине друштвене мисли и разматрање друштвених односа налазе се још у цивилизацијама Египта, Месопотамије, Персије, Кине, Јапана, Индије. Међутим, због географске удаљености, те ослоњености на западно-европске просвећене мисли и постојањем систематизованих бележака, Стари Грци имају највећи значај у проучавањима друштвеног карактера чијим се достигнућима користимо до данас. Уочавање ових мисли важно је из потребе сагледавања природно-правног карактера у друштвеним односима и схватањима цивилизацијских основа. Наравно, при томе смо објективно свесни европске и хришћанске цивилизације коју на моменте одликује

⁹ Тадић Љ., *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996. стр 60

¹⁰ Breckenridge G., *Legal Positivism and the Natural Law: The Controversy Between Professor Hart and Professor Fuller*, 18 *Vanderbilt Law Review* 945 (1965) pp. 946

¹¹ Перовић С., *Природно право и универзалне вредности*, Посебни отисак из часописа *Правни живот*, бр. 9/2005, Београд 2005.

извесна егоцентристичка навика доминације научно-истраживачких приступа усмерених првенствено ка филозофском изворишту модерне државе, а које се открива у античкој мисли.

Тако су још најумније личности Античке Грчке постављале питање оправданости наредби које су имале форму позитивног права, а своје извориште у уму и самовољи владара. Како ћемо касније видети, методологија посматрања може се сагледати кроз мит, драму и филозофију антике, али и кроз три настављача учитеља и ученика Сократа, Аристотела и Платона и њихово поимање оних значајних елемената друштвене области. Међутим, умовање о тежишним односима који се односе на право и правду још је старијег доба од поменутих темеља западне мисли, чувеног тројца настављача и утемељивача напредне мисли. Ако покушамо да уочимо од када потиче борба против наметања решења и то мирним путем, бар у филозофским расправама, видећемо да борба против тиранина и наметања решења "која живот значе" потиче још од Хераклита.¹² Овај пацифистички, мирни пут промена и аутор из VI века п.н.е промовише и виђење света, филозофско размишљање које је измештено у правцу човека, индивидуе. Оно што се у старту може учинити интересантним јесте, у неку руку, поклапање са творцем термина грађанске непослушности у извесним мислима. Хераклит као и Хенри Дејвид Торе промовише природу и станиште отуђено од искварености законима како би се сабрао са мислима. Како се Х.Д. Торе повлачи у природу, тако се и наш пионир филозофске индивидуалне мисли пре опредељује да борави у ненаруженој природи и слуша "хујање ветра и звуке таласа" него да пише законе лошој влади у рођеном му Ефесу.¹³ Видећемо касније да се овај начин функционисања друштвених мислилаца и њихово повлачење у свет природног окружења све више промовише и као покрет за очување еколошких вредности. На тај начин спајају се екологија, враћање природи и природно право као неотуђиво у заштити од лоше власти. У исто време ово је један доказ континуитета просвећене мисли која хуја друштвеним токовима од антике до данашњи дана.

Тако се и Антигона пре повиновала законима природе, него правилима владара.¹⁴ Кроз лик Антигоне говорио је песник, великан античке мисли, Софокле. Ово су били први обриси супротстављања ауторитету власти, уз позивање на универзалност природних законитости. Та тежња траје и до данас и исказује нам се кроз процесе грађанске непослушности као линије на којој тече корелација односа између природног и позитивног, важећег и универзалног. Касније су, уз околности збиље која их је окруживала, разни теоретичари разматрали ове односе и постављали теорије. Теорије ћемо изложити, осматрати и разумети у контексту предмета проучавања. А скупа, теорије и предмет проучавања почивају на мисли да ниједан правни поредак није у тој мери савршен да му не треба мисао о универзалности правде и индивидуалности грађанина који у себи носи мисао о корекцији система.

Када одредимо правце и тежње ових учења, наш задатак је да откријемо да ли и на који начин социолошки, демографски, политиколошки и други услови утичу на различит степен остваривања и заштите. У том циљу, покушаћемо да сагледамо на који начин догађаји утичу на однос власти и грађана и стварају услове за покретање грађанске непослушности услед кршења људских права. У овом циљу, сагледаћемо са једне стране пандемију која је од краја 2019. године задесила цео свет. Такође, друга важна савремена одредница ових појмова јесу и еколошки покрети услед све опаснијих и видљивијих фактора угрожене животне средине. Пандемија и екологија, биће нам од значаја у

¹² Више видети: Lasalle F., *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen*, Berlin, 1858, I, page 204 -268.

¹³ Ђурић М., *Из историје хеленске културе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997, стр. 125.

¹⁴ Више видети: Ђурић М., *Владарска наредба и неписани закони у Софоклеовој Антигони*, Филозофски списи, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

сагледавању социолошких услова и утицаја на право и фокусиране појмове и односе. Макар када је реч о најновијој пандемији свакако да је реч о посебном изазову за истраживање и њено друштвено контекстуирање, с обзиром на квалитет последица које су осетиле у превирањима друштвеног тела. Без обзира на чињеницу да се у научно-истраживачком поступку током израде ове докторске дисертације још увек налазимо усред односне пандемије, односно, уз искрено очекивање при њеном окончању, већ је могуће евидентирати солидан истраживачки материјал. То нам и даје основа за формулисање посебног истраживачког простора, како бисмо успоставили наглашене пројектоване релације социолошког пропитивања централних друштвених појмова спроведеног истраживања.

Ово утицање, дакле, води нас до позитивно-правних одређења и терена посматрања нормативе и могућности корекција. То је практично речено сагледавање састава једне правне конструкције. Који су то нивои заштите и институционалне гаранције за остваривање људских права. Ако смо већ уочили да различити меридијани и границе држава познају различите степене остваривања људских права, те да различите епохе и догађаји утичу на степене остварености и реалности, онда је и логично да природно-правна димензија мора бити допуњена ауторизовањем од стране државе, односно, позитивно-правним одређењем људских права. Откривањем узрока проблема који ставља окове на слободу, можемо поставити добру дијагнозу неопходну за решавање ових проблема.

Ако, пак, посматрамо, већ поменуто, позитивно-правну визуру у виду имамо унутрашње и међународне акте који регулишу ову област. На међународном плану чине се напори да се приступање најважнијим светским организацијама услови хармонизацијом правног система са цивилизацијским минимумом глобално одређених људских права. Након Другог светског рата посебно се осећа напор да се позитивно-правним регулисањем учини тежња ка постизању глобалног минимума права и слобода које су основа постизања и достизања људских права. Међутим, овде се поставља питање који је могући начин регулације ове области. Уопштено позитивно-правно одређење или таксативно набрајање. Оба начина имају своје предности и мане. Динамизам друштвених односа доводи до тога да се стално мења опсег који би требало обухватити регулацијом, а недовољно прецизно одређење са друге стране може довести до арбитрности приликом одлучивања или разумевања питања која тангирају граничне области слободе. Овај однос могуће је поставити у одређену раван омогућавањем корективних функција које имају грађанске иницијативе, али и разумевање судских органа према грађанским непослушницима.

У разматрањима ових тема треба увек избегавати идеологизацију и идеализацију којом се често посеже у покушајима објашњења људских права. Неопходно је, дакле, увек имати критички моменат у проматрању свих појава и мишљења којима се чине напори у тежњи ка истини. Критички начин подразумева огољеност оних мишљења која више теже идеолошком разумевању људских права, а њих није мало и није једноставно поставити објективизиране критеријуме услед великог значаја који имају. Такав идеолошки начин доводи до пропагандне улоге која се може дати људским правима, а то даље води ка њиховој потпуној негацији. Осетљивост ове области довела је до тога да се најлакша оправдања за одређена поступања налазе у угрожавању људских права. Ако се занемари критички начин посматрања људских права могу се начинити опасне грешке, које никако не могу бити дозвољене у овако важној области за функционисање друштвене заједнице. Поставља се озбиљно и врло тешко решиво питање. Да ли приликом оцене степена остварености људских права, на територији оивиченој одређеном државом, морамо водити рачуна о специфичностима које су условљене

разноврсним укоренењем, традиционалним обичајима понашања? Потрагу за одговорима на ово комплексно питање покушаћемо да нађемо у историјским примерима и студијама случаја, па ће једна од хипотеза рада бити и неопходност респекта према специфичностима културних образаца једне средине, приликом анализе степена остварености људских права. Управо су ове специфичности одређивале иницијалне моменте појава у којима сагледавамо елементе грађанске непослушности. Поред тога, кључне су биле и личности које су водиле покрете људи у мирним тежњама ка промена насиља, како физичког тако и правног.

Оно што се поставља као кључно питање јесте начин на који ће људска права бити остварена ако буду угрожена управо од оних који би требало да их пропагирају и буду бастион њихове заштите. То су, јасно је, управо они који су задужени за креирање јавних политика, а изабрани су да доносе одлуке и конституишу правила једне заједнице. Овим отварамо једно озбиљно и по нашем мишљењу недовољно истражено питање – методе остваривања људских права када су она угрожена од јавне власти. Како бисмо конкретизовали тему, анализом елемената грађанске непослушности покушаћемо да дамо допринос схватању једног појма који би у структури одлучних елемената људских права представљао конструктивно корективни фактор позитивно-правног регулисања и праћења процеса одлучивања јавних власти.

Појам грађанске непослушности представља изазов и услед различитих начина разумевања и неједнакости приликом одређења елемената који се наводе код различитих теоретичара. Зато је неопходно кренути путем анализе историјских случајева борбе за људска права кроз видове непослушности према јавним властима. Два случаја која ће нама бити у фокусу, а која се односе и на социолошке факторе које смо горе већ дотакли, борбе Махатме Гандија на тлу Индије и Мартина Лутера Кинга у Северној Америци. Са аспекта друштвених, посебно правних наука, дефицитарност истраживања чини овај део предмета изазовним и интересантним. Овај део предмета биће детаљно описан и демистификован и то кроз начин и поступке борбе за промене, као и кроз последице које су наведени примери имали на људску цивилизацију у целини, односно на достизање вишег нивоа људских права и слобода. Посебно се истиче значај филозофије сантиахаре, ненасилне методе борбе која је оставила печат упорности и истрајности у циљу корекције одлука које се косе са данас опште прихваћеним правима човека. Посебан предмет истраживања биће однос између два приступа, начина борбе за промене - сантиахаре и грађанске непослушности. Поређење два односа, сагледавање елемената појава, вршиће се и кроз горе наведене примере деловања Махатме Гандија и Мартина Лутера Кинга. Посебно ће се у оквиру овог дела акценат поставити на специфичности које одређено подручје, менталитет, култура у најширем смислу имају за извођење одређеног типа промена, а самим тим и устројство једног државног система. Искуство развоја друштва нас и упућује на обавезу уочавања, евидентирања, анализирања и истицања различитих приступа друштвеним променама у различитим типовима друштва, што је резултат сплета вишедимензионираних друштвених особености. Стога ће један од наших задатака које успостављамо већ на почетку истраживачког пута бити да нагласимо те утицајне друштвене факторе који производе различито опхођење људи према нужности одређених друштвених промена и начинима њиховог извођења.

Значај дела Хенрија Дејвида Тореа, које представља зачетак схватања о грађанској непослушности схвата се кроз анализу редова записа „О дужности грађанина да буде непослушан“. Анализа дела отвара Пандорину кутију тешких питања која и данас муче корелацију односа између грађанина и државе. Отварајући та питања, покушавамо да их подведемо под данашње рефлекторе савремене друштвене збиље и одговорима понудимо решења односа који би нас водио ка бољем и продуктивнијем функционисању

државне заједнице. Овде ће кључ предметног анализирања бити формула успешног устројства државног апарата. Та магична и никада довољно докучива и егзактна мера односа слобода, права и обавеза између грађанина и државе рефлектује се кроз грађанску непослушност као последњу инстанцу добронамерног дејствовања. Да би се на прави начин приступило овако компликованој поставци односа, неопходно је историјским приступом доћи прво до схватања система уопште, након тога модерне, уставне државе, па до појма грађанина и сагледати еволуцију права *civitas*-а у оквиру већ дефинисаног система. Сагледавање еволуције права грађанина хронолошки, омогућиће у исто време детаљну слику, дијагнозу односа државе и грађанина. Дело Х. Д. Торреа савремени тренутак додатно снажи. Овај аутор имао је своје виђење и о питањима која данас представљају односу еколошких покрета. Управо еколошки покрети данас, а сва је прилика и да ће тако бити у будућности, имају своју политичку улогу и улогу покретача грађанских непослушности. Студије случаја догађаја који имају обресе борбе за људска, еколошка права јављају се као савремени вид судара модерног тренутка и егзистенцијалне борбе за животну средину која отвара ново поље истраживања. Визионарски редови и радови Ц.Д. Торреа објективизују наше научне видике у тежњама ка правилном виђењу овог проблема и истовремено нам пружају додатну више него значајну аргументацију у прилог теоријских ставова које смо намерни извести приликом финалног закључивања на централну тему докторске дисертације.

Даље, након еволутивног, историјског анализирања, у оквиру структуре предмета на ред долазе савремена гледишта и рашчлањавање појма. Анализирајући елементе грађанске непослушности, схватамо значај њеног правилног разумевања. Неједнакости у схватању структуре самог појма и научне полемике које не гасе пламен радозналости овим поводом изнова оправдавају бављење једним тако интересантним питањем. Грађанска непослушност је облик супротстављања грађана демократској власти, на јаван и ненасиљан начин, а циљ је изазвати промену закона или политичке одлуке. Оно што морамо у раду уочити је да ли тај политички елемент појма има одлучујућу улогу приликом категоризације и подвођења једног скупа елемената под грађанску непослушност. За то ће нам бити неопходни примери који доказују или оповргавају тезу да је управо политички елемент промене оно што одлучујуће одређује једно понашање као такво или га ставља ван круга таквих схватања.

Јасно је да се ради о понашању које је противправно, тај елемент чини фундамент понашања које се појмовно означава грађанском непослушношћу. Такво противправно понашање са собом носи и као јасан услов правне државе и санкцију, што се врло једноставно закључује познавањем основе права, односно елемената почетне јединице свих правних анализа – правне норме. Управо та свест о прихватању санкције и унапред прихватање последица које такво понашање са собом носи, од изузетног је значаја за анализу. У недостатку одустајања од зоне комфора у модерном свету овај елемент даје додатну политиколошку и социолошку димензију посматраном правном питању, а такав мултидисциплинаран приступ велики је изазов за научне делатнике и верујемо, може понудити нове одговоре за којима модерна друштва, или она која томе теже, вапе.

Као логична, следећа степеница ка заокруживању целине предмета ове анализе поставиће се однос између теоријских поставки и практичног значаја. Однос између нормативног и фактичког посебно долази до изражаја када је неопходно одлучити о последицама свесног кршења правне норме. Овде је неопходно уочити одређене разлике између правних система. Англосаксонски и континентални правни систем као два главна савремена светска система права поред других разлика имају и оне које се односе на њихове динамике и флексибилности. Док код англосаксонског система правна пракса игра значајну улогу и при том врши улогу динамичког коректива правног система, код

континенталног правна пракса нема тај значај, мада се у савременим судским токовима примећују промене које дају назнаку евентуално већој улози праксе у креирању одлука. Управо на тим разликама, а путем истраживања која ће бити усмерена на референтне институције, покушаћемо да у оквирима предмета приближимо и тестирамо практичне последице теоријских поставки рада. Компаративном анализом теоријских идеала и практичних решења понудићемо одговоре о процесним субјектима и имати, бар почетну, дијагнозу реалног стања о проблематици која би могла да се јави у пракси, а то је начин укључивања вредносне компоненте у правни поредак. Теоријска поставка судије Херкула, Роналда Дворкина биће суочена са изазовима друштвене збиље. На овај начин, а кроз практично решето, поставиће се основи да се направи мост између теорије и праксе, могућег и немогућег, правне норме и правних вредности и изведе пут закључивању које би представљало нови научни допринос посматраној области.

Кључни елемент, дакле, предмета и циља рада јесте правна норма, тј. њено свесно кршење од стране оних који сматрају да поступање по таквом правилу понашања не би било у складу са реалношћу, те се врше радње које би требало да изазову промену тако формулисаног правила. Овакав однос даље производи низ реперкусија и отвара комплексна питања односа између грађанина и државе. Кроз овај однос на прави начин се осликава и однос између кључних појмова, грађанске непослушности и људских права.

Основне хипотезе

У циљу истраживања објективног дела друштвене стварности који је заокружен планираним предметом овог истраживања ослоњено је на претпоставкама ауторових почетних размишљања. У том циљу, постављена је једна почетна и основна хипотеза и пет допунских са својством споредних. Као основа постављања хипотеза посматрана је веза грађанске непослушности и људских права. Како оба појма имају своју теоријску и практичну страну, утврђивању реалних реперкусија претходиће апстрактно разматрање појмова и елемената који се спајају у принципу остваривања људских права. Како је теоријска и практична страна широког опсега, постављене хипотезе имају за циљ свесно редуковање посматраног друштвеног обима. Конкретно, хипотезе су формулисане тако да повезују теоријску и практичну страну појмова грађанске непослушности и корелативно везан појам људских права. Као специфично политиколошки појам грађанска непослушност није довољно истражена у њеној практичној димензији. Питање поступања судова у случајевима који би се одредили као грађанска непослушност неистражено је поље практичне стране правног живота овакве врсте друштвених односа. У том погледу кроз хипотезе рада спајају се појмови грађанске непослушности и људских права, па се кроз механизме заштите људских права сагледава практична димензија грађанске непослушности. Зато је потребно одговорити и на питање да ли је грађанска непослушност уопште људско право. То се чини сагледавањем историјске, теоријске и позитивно-правне анализе ових појмова, а све уклопљено кроз одговоре на постављене хипотезе истраживачког подухвата.

Општа хипотеза је: У случају када позитивно-правни поредак постане у тој мери неподношљиво неправедан право постаје неправо, а грађанска непослушност настаје као средство остваривања људских права.

Грађани својим деловањем помажу стварање бољег државно-правног система и достизање нивоа веће подударности између нормативног и фактичког. У случајевима када су угрожена основна људска права, деловање грађана може се засновати на принципима које можемо подвести под елементе грађанске непослушности. На овај начин постоји нераскидива веза између људских права и грађанске непослушности, а

утемељење ове тврдње налази се у историјским студијама случаја и тежњама ка појмовном дефинисању и одређивању елемената грађанске непослушности. На овај начин фактички се уважава динамички однос између теоријски посматраних појмова природног и позитивног права. Кроз овакву конструкцију, они се међусобно допуњују чинеће један конструктивни, практични појам природног права који делује Конструисањем ове хипотезе, успоставља се легитимациона подршка грађанској непослушности, и то не само у њеном политичком виду. Недопустиво и неопростиво неправу у деловању јавне власти кроз форме позитивно-правног поретка истовремено чини грађанску непослушност легално прихватљивом.

Посебне хипотезе су:

1. Грађанска непослушност је крајње средство за заштиту људских права. Када окови система изневере правду уоквирену у људска права, начин да се оствари ненасилни облик промене могућ је кроз грађанску непослушност.

2. Грађанска непослушност поставља границе државној власти и делује превентивно. Историјски примери и студије случајева кроз еволуцију развоја људских права указују на значај који ова врста активности грађана има у превенирању самовоље доносиоца одлука..

3. Грађанска непослушност има политички карактер. Кључни елемент грађанске непослушности је најшире посматрано политички карактер ове врсте друштвених промена. Схватање и толерантност позитивно-правног поретка према грађанској непослушности зависи од њених политичких последица. Примери већ извршених и заокружених процеса, које можемо дефинисати као грађанску непослушност, указују да последице по непослушнике и саме последице промене, зависе од успешности или неуспешности овог процеса.

4. Друштвени, најшире схваћени културни феномени многоструко утичу на формирање правога система, као и на начина борбе за промену правних норми. Из тог разлога, као средство промене правних норми, грађанске непослушности потребно је посматрати мултидисциплинарно.

5. Процесни субјекти, под којима подразумевамо судије, тужиоце, адвокате, адвокатске приправнике, на подручју континенталног правога система недовољно су оспособљени за разумевање вредности које се налазе изван позитивног права. Узроци лоше оспособљености су у систему правничког образовања који је превише базиран на изучавању тренутно важећег права, а недовољно у изучавању теорије права.

Метод у научном истраживању.- Претпоставка правилног анализирања предмета истраживања условљена је избором адекватног начина изучавања. Пошто се налазимо на терену друштвене, правно-теоријске области претежно ће бити коришћени методи који су карактеристични за проучавања овог типа. Предложеном структуром предвиђена су многа истраживања која су испреплетана са социологијом и политикологијом, па је неопходно употребити и методе карактеристичне за ове науке. Биће, дакле, употребљени, правни, социолошки, историјски, логички, аксиолошки, компаративни методи и на крају анализа података у складу са типом упитника који буду коришћени у анализи ширих схватања о грађанској непослушности.

У оквиру анализе правних прописа биће употребљен правни метод, догматско-нормативни. Предложена тема докторске дисертације захтева анализу усвојених правних

аката који додирују ову област на међународном, регионалном и националном нивоу. Највише пажње посветићемо анализи међународних докумената и њиховој примени на различитим регионалним поднебљима. Овде ће се комбиновати и историјски метод, а путем овог метода посматраћемо еволуцију правних прописа који су допринели данашњем нормативном напретку. На регионалном нивоу посматраће се уставни закони који регулишу људска права и слободе, односно оне норме које конституишу права и механизме заштите. Посебно ћемо имати у виду институције које се баве питањима људских права у оквиру своје оригинерне надлежности. Упоредивање институционалних оквира и извештаја релевантних агенција о степену заштите и остваривања права, користиће се за анализу ризика од потребе промена које би се извршиле путем анализираних средстава. Конкретно, догматски метод биће коришћен претежно приликом анализе таксативно наведених људских права. Тај метод биће у употреби и приликом посматрања правних докумената на међународном и националном нивоу. Такође догматски метод биће у употреби и у комбинацији са историјским методом приликом евидентирања права која су била предвиђена најзначајнијим актима којима се регулише ова област. Што се тиче нормативног метода он ће се користити након употребе догматског у свим наведеним случајевима, упоредо. Поред тога нормативни метод биће од користи и код анализе санкција које су предвиђене за поступања по грађанској непослушности. Примери из праксе такође ће бити погодни за комбинацију ових метода.

Социолошки метод биће у првим поглављима анализиран у комбинацији са историјским. У оквиру студија случајева биће посматрано више аспеката друштвене стварности. Границе које су означене као окидачи неког од понашања путем метода индукције подвешћемо под схватања законитости у оквиру одређеног типа понашања. Начини борбе, реакције јавне власти и брзина остварених резултата у оквиру историјских типова, опет комбинацијом са методом индукције биће нам од помоћи у извођењу општих закључака. Дефинисање и назначивање онога што смо назвали народним правним осећањем, опет ћемо дешифровати социолошким методом.

Већ поменути историјски метод ће, уз правни метод, бити одлучујући у оквиру напора изведених у првом делу истраживања. Посебно напоменуто, историјски метод биће од користи у два правца и комбинације метода. Прво код друштвених услова и околности које су претходиле променама анализираним у оквиру примера и студија случајева и друго, приликом анализе кључних докумената. Значај овог метода посебно ће бити битан због његове константне употребе током систематизације целокупног рада. Наша хипотеза коју ћемо доказивати, да еволуција људских права неминовно прати и еволуцију правног система, а да спорна може бити брзина промена и неусаглашеност између нормативног и фактичког, поставиће историјски метод на круцијални ниво приликом еволутивних разматрања.

Од логичких метода користићемо индукцију и дедукцију. Комбинацијом ових метода посебно ће бити заступљен правно-логички метод приликом тумачења кључних правних докумената. Покушаји да разумемо појам грађанске непослушности на прави начин биће условљени применом метода дедукције. Рашчлањавање саставних елемената појма, уочавање различитости путем компаративних поступака довешће нас на прави пут у тежњи ка синтетичком дефинисању. Метод индукције користићемо у комбинацији са техникама испитивања у оквиру VI целине. Овде су наведене само кључне употребе логичког метода, али у комбинацији са правним он ће имати доминанту улогу у тражењу правих начина утврђивања нових научних достигнућа.

Аксиолошки метод употребићемо у оквиру анализе и дефинисања појма грађанске непослушности. Бројне различитости приликом одређења елемената и

дефинисања појма условиће одређење према кључним одредницама како би се, према даљој систематизици предвиђена, истраживања спровела. У оквиру политичких студија и студија случајева, као и социолошких анализа друштвених околности биће претежно употребљен вредносни метод у комбинацији са објективним чиниоцима који ће обезбедити што мање субјективизма у закључивању. Велики број теорија које су наведене и пуно коментарисане, критиковане, олакшаће нам употребу овог метода.

Пошто смо, претежно, на терену правних истраживања, компаративна анализа различитих правних норми систематизованих у одређене целине имаће веома значајну улогу. Приликом упоређивања кључних правних докумената, од, опет, међународног, преко регионалног до националног нивоа, за успешно сагледавање и поређење захтеваће се врло детаљна употреба компаративних метода. Овим методом предложићемо начине отклањања баријера у схватањима о потреби заштите људских права и средствима која су дозвољена уколико се она прекрше. Повлачење разлика и извлачење најбитнијих одредница судске праксе са англоамеричког подручја биће условљено успешном применом наведених метода. Неопходно је комбиновати овај метод са другим методама како би се комбинацијом дошло до закључака, у навели смо већ, врло комплексној проблематици.

Употреба правних и других истраживачких техника биће од значаја за проверу хипотеза, јер ће се створити материјал за проучавање теоријске оспособљености процесних субјеката. Хипотетички замишљено, идеално поступање судија које излази из нормативног оквира када је потребно употребити и пронаћи начин за евентуалну примену дискреционих овлашћења биће анализирано употребом политиколошких и социолошких знања. Ово нам може дати смернице за закључна разматрања и предлоге нових правних решења.

Збир свих ових метода и техника омогућиће нам правилно извођење закључних судова о посматраној области, који ће, верујемо, имати научни допринос шири од простора територијално ограничених на једну државу. Сагледавајући област постављених хипотеза у вези са постигнутим нивоом знања у области грађанске непослушности са правног аспекта и увођење грађанске непослушности у опсег разматрања са људским правима, даје се целовит систем одговора који доприносе разумевању односа природног и позитивног права, а претпоставке које смо поставили као смернице иду у правцу потврде или оповргавања основних питања која произлазе из ових области.

І О ПОЈМУ И ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ЉУДСКИХ ПРАВА

І.1. Појам људских права

Поглед на и размишљање о људским правима може бити различито. Иако на прву помисао јасна појава, јединственост приступа не постоји ни на нивоу најширег друштвеног дијалога, па следствено нема консензуса ни на нивоу политике и права. Присутност разговора, анализа и ослањања на људска права у свакодневном, а посебно политичком животу, може отежати сазнање шта суштински чини и подразумева се под називом и појмом. У циљу бољег сагледавања на терену права уобичајено је посматрање две целине, теоријске и позитивноправне. Ове две целине чине језгро, тј. дају могућност за потпуно сагледавање појма људских права. На овај начин тежи се превазилажењу дебате о природно-правном или позитивно-правном карактеру људских права. Теоријска целина се може уочити као размишљање шта би требало да се обухвати под појмом људских права, док би позитивно-правна подразумевала онај део права који се нашао под правним нормама и заштитом на међународном или националном нивоу.

Међутим, ни двострукост појма није довољна за исцрпљивање свих погледа на људска права. У доктрини се износи и додатно схватање, а још увек на нивоу уводних, разликовање на изворна и изведена људска права. По овој класификацији, изворна су она која се односе на индивидуу, а изведена права која се могу вршити само у садејству са другима.¹⁵ Иако критеријумски другачија, ова подела која за циљ има и критички поглед на основно разликовање у домену људских права, заправо је плод истог извора. Изворна права би се темељила на природно-правној концепцији и вечитом разматрању који је опсег права потребно уобличити и признати државним нормама. С друге стране, изведена права, која се у друштву јављају као колективистички израз досега људских права, јесу искључиво позитивно-правна категорија, пошто је немогуће замислити колективна права која би се ослонила на универзалистички приступ. Смисао овакве поделе доживљавамо, првенствено, на теоријској равни, без обзира на чињеницу да се и у практичним доживљајима оправдано осећа логика изведене класификације. Резерву истичемо с обзиром на правну праксу која основано може изнедрити изведеност једних људских права из других, односно, појаву осамостаљивања људских права током процеса примене основних (или, боље рећи, основнијих) људских права. Из тих разлога и наводимо потребу теоријског разумевања понуђене поделе.

Трагајући за конкретизацијама, теоријски би се могло посматрати стање људских права како се филозофски развијало кроз епохе или *de lege ferenda* како би требало бити, уз могућност, али и неопходност вредносних елемената и оцена. С, друге стране, позитивно-правни оквир људских права обухвата *de lege lata*, онај део права која су регулисана од стране државе или међународних организација, а тренутно се примењује као важећи. Угао доктрине јасно указује да је било које стриктно опредељење непотпуно. Није могуће посматрати утопијски само шта би требало да буду људска права, већ је неопходно уочити и друштвене факторе који утичу да се она остварују или не. Такође, није могуће само конкретизовати дати временски тренутак и изоловати достигнути ниво ратификованих конвенција и уставних норми националних држава. Тако је и у домену

¹⁵ Becker, W. *Ljudska prava: prilog analizi jednoga pojma*. Politička misao 46 (3), Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009, str. 206.

посматрања наших релација, односа између људских права и грађанске непослушности. Ка правилном уочавању грађанске непослушности као евентуалног средства у остваривању људских права, неопходно је прво уочити назив, тј. термин и суштинске одреднице, односно елементе појма људских права. На тај начин долази се до суштине и разумевање објекта евентуалне тежње ка заштити. Уколико прецизно не уочимо која су то људска права која се штите грађанском непослушношћу, само разматрање и појма грађанска непослушност постаје сувишно са практичне стране и практичног досега.

Правна теорија на различите начине налази пут до разумевања порекла термина и кључних одредница елемента појма. Тако, немачка правна теорија појам везује за људско достојанство¹⁶. Достојанство представља својеврсну брану коју индивидуа има у односу на суверена. Стога овај теоријски пол достојанство схвата као меру осигурања слободе браћењем од државних уплитања.¹⁷ На овај начин се истиче и једна културолошка димензија појма, која доприноси ширем друштвеном схватању елемената људских права, која превазилазе само позитивно одређење. При томе, језички посматрано, сам термин везује се за фундаменталне вредности и означава називом *основна права*.¹⁸ На овај начин избегава се и родна категоризација самог термина, који поред самог означавања именом, има и шире димензије и реперкусије. Други пол правне доктрине истиче разликовање политичког и процесног дела као суштинску одлику правилног схватања људских права.¹⁹ На овај начин уважава се, са једне стране, универзалност и општост појма, као својеврсна политичка тежња. Циљ политике је да, у складу са друштвеном динамиком и могућностима, изнађе начине што бољег остваривања људских права. Међутим, да би се то остварило, морају се уважити и они друштвени фактори и околности које утичу на остваривање и процесну заштиту уколико су права угрожена.. Овај процесни део указује да реалност узима у обзир онај обим свакодневне процесне заштите која мора бити утемељена на одређеним прописима који су познати и процедурално легитимни. Уколико не постоји конструктивно корективна улога између политичких жеља и могућности остваривања, не може се говорити о суштинском појму људских права. Трећа страна, којом се свакако не исцрпљује број могућих уочавања људских права, поред универзалног теоријског дела, наводи три елемента реалистичног посматрања. Слично као у оквиру другог дела, овде се практична реализација људских права у правном животу издаје параметром реалног досега људских права. Овде се уочавају три велика система богата праксом процесних ставова о људским правима.²⁰ Први, који је створила пракса Врховног суда САД, други, који се ослања на Европску конвенцију о људским правима, и трећи, који се везује за праксу Уставног суда Немачке у тумачењу Основног закона.²¹ У случају *Trop v. Dulles*,²² Врховни суд САД је, разматрајући одузимање држављанства због дезертерства, заузео став да се апатридија не сме наметнути као казна. Образложење је интересантно утемељено на екстензивном тумачењу Осмог амандмана на Устав САД који забрањује окрутне и необичне казне.²³ Даље се утемељење налази у стандарду пристојности који еволуцију једног друштва у

¹⁶ Starck, C., *Menschenwürde Als Verfassungsgarantie Im Modernen Staat*. Juristen Zeitung 36, no. 14, Mohr Siebeck GmbH & Co. Tübingen, 1981 pp.457

¹⁷ J. Isensse, *Država, ustav i demokracija*, Politička kultura, Zagreb, 2004. str. 192

¹⁸ Исто, стр. 191.

¹⁹ Више видети: Томишаћ К., *Људска права између идеализма и реализма*, Београдски центар за људска права, Београд 2006. стр: 51-55

²⁰ У делу 1.4. Савремена схватања о људским правима биће обухваћена ова три система са аспекта данашњег досега.

²¹ Гајин, С., *Људска права правно - систематски оквир*, Институт за упоредно право, Београд, 2014. стр.20.

²² 356 U.S. 86 (1957).

²³ Bayefsky J., Fitzpatrick J., *International Human Rights Law in United States Courts: A Comparative Perspective*, Michigan Journal of International Law Vol. 14:1, 1992, pp.72

светлу поштовања нових домена људских права црпи из ставова међународне заједнице демократија.²⁴ Овај случај је важан управо из разлога указивања на тежње да се екстензивним тумачењем оствари највећи степен људских права, што је касније постао стандард у тумачењу људских права. Тако и ЕСЉП приликом тумачења одредби Конвенције за заштиту људских права, примењује ове стандарде који су још половином XX века постављени у САД.²⁵ Овакав вид посматрања опет је ограничен на онај део који се назива *западна цивилизација*. Иако добар са становишта посматрања доминантних тежишта процесних субјеката и степена остварености људских права, ипак је и овај приступ хендикепиран за велики део света где такође постоје људска права.

Ипак, и поред могућности разноврсних уочавања у основном разумевању људских права може се изнаћи она заједничка, општа компонента. Још од античких времена, па преко средњег и новог века присутна је стална тежња да се у раван постави сукоб између онога са чим се човек рађа и што се ограничава у циљу функционисања заједнице. Ово би се могло назвати и сукобом индивидуе и колектива, између природног и друштвеног дела човекове личности. Али, суштински третирано, овај основни поглед своди се на вечиту тежњу правне науке и других граничних наука, налажењу баланса и уочавању праве мере односа између природног и позитивно-правног дела правног живота. У науци се овакво разумевање двополне структуре људских права означава и као доктринарни, теоријски део са једне стране и позитивно-правни део са друге стране људских права. Теоријски приступ има за циљ проучавање и унапређење људских права. Из своје комплексности овај део је дубоко мултидисциплинаран и вишедимензионалан. Позитивно-правни део је нешто једноставнији. Имамо правни оквир који се ослања на национални корпус права и међународни који изражава тежњу ка универзалности.

Интересантна интенција модерних токова науке о људским правима јесте да се овај појам своди на политички домен утицаја и оправдања многих поступака у међународним односима.²⁶ Из тих разлога и у доктрини је приметно занемаривање правне димензије људских права, па утицајима политике доминира политичко и морално конструисање људских права.²⁷ Ипак, потреба за правним анализама појма и уобличавања теорије људских права у динамици каква је данас на светском нивоу присутна, неопходан је супстрат сваке теорије о људским правима. И док о грађанској непослушности са становишта класичне теорије права постоји проблематика схватања овог феномена као права,²⁸ људска права су категорија која је утиснута у најопштије документе и представља суштину права и правног поретка. Позитивно-правни део људских права обезбеђује правну сигурност, извесност и институционалну потпору

²⁴ Исто.

²⁵ Више о начину тумачења конвенције и примерима праксе ЕСЉП од стр. 34: <https://rm.coe.int/echr-ser-the-doctrines-and-methodology-of-interpretation-of-the-europe/1680a20af1> приступљено 20.02.2022.

²⁶ Више о анализи и разматрању да суштински међународно право људских права не постоји већ представља доминантно схватање и заштиту интереса најмоћнијих субјеката на овом пољу: Evans, T. *International Human Rights Law and Global Politics, The Politics of Human Rights: A Global Perspective* (2nd ed.). Pluto Press. 2005, pp. 55–76

²⁷ Више видети: Besson S., *The Law in Human Rights Theory. Zeitschrift für Menschenrechte - Journal for Human Rights*, Wochenschau Verlag, 2013, 7 (1), pp.120-150.

²⁸ Присутни су ставови да грађанска непослушност представља право и да је као таква утиснута у Универзалну декларацију о људским правима, кроз више одредби које се могу тумачити екстензивно. Како се УДЉП прописује, да свако има право учешћа у јавним пословима, право на слободно окупљање и остваривање својих ширих људских права која би се могла сматрати основном за елементе грађанске непослушности. Међутим, става смо да грађанска непослушност не представља формално правно позитивно одређено право. Ово се можда најлакше сагелдава када посматрамо сличне појаве. За разлику од приговора савести који је утинут у више форми као право конституционализма света, грађанска непослушност није предвиђена као могућност тј. право грађана.

људским правима. Из овог разлога, поред неопходне димензије посматрања природно правног тока људских права (чак природна права и позитивно правно означавају синонимно), правни аспект људских права важан је за уочавање суштине сваког настојања ка правилном разумевању. Са становишта грађанске непослушности он је још важнији пошто грађанске непослушности и нема без двоструког кршења позитивног права.

Почетно схваћено појам људских права лебди на граници између позитивног и природно-правног схватања и одређења. У том смислу, како би се објективизовао требало би се руководити мишљу Џ. Финиса да је пут ка разумевању ових односа пут практичног посматрања. Природно право због своје неухватљивости у покушају егзактног одређења требало би разумети као они конструктивну критичку основу да се позитивно уподоби са друштвеном динамиком и путевима праведног и једнаког приступа. А формулисање праве мере ове критике која би била основа идеалног природног поретка, самим тим и људских права није пронађена нити ће икада бити. Ослањање на разум и тежња ка схватању поретка у природи који би требало преписати и у друштву, биће, чини се неисцрпан извор усаглашавања друштвене динамике и поретка који смо препустили држави да у наше име склопи и одреди правила живота једне заједнице.²⁹

Уколико се нека форма природног права не узме као критеријум корекције једног позитивног поретка у складу са еволуцијом и друштвеном динамиком, може се догодити потпуни дисбаланс у стабилности друштвене заједнице. Па, ако се за тренутак усмеримо ка основним политичким значењем револуције, да она представља одлучан раскид са прошлошћу³⁰ онда бисмо могли да усвојимо реченицу да „револуција рађа људска права“. Ова теза заснива се на схватању да је за значај схватања људских права и приближавању идеала природног у нормирању и практичног у сваком следећем новоу био потребан раскид са прошлошћу. Не само по две најзначајније светске револуције (читај Француске и Америчке) него и по револуцији међународног поимања права након Другог светског рата. Наша тежња да откријемо људска права пре њихове потврде извојеване двема крвавим револуцијама или кодификације створене након ужаса другог великог рата, указује нам на примесе у разумевању природно правни компонента. Филозофска размишљања о природним правима човека била су у ствари претеча поимања људских права, а научни ауторитети су склонили да изједначе природно право и људска права. Природно право би дакле било неки генусни појам иза кога би стајала идеја филозофије од Аристотела, преко Канта до кодификације људских права у кровне светске документе.³¹ Разматрање о природности степена слобода и интегритета која човек има само зато што се као такав и родио била су претеча размишљања о људским или човечијим правима. Она су дакле увек постојала, од античких мислилаца се још проучавала, само су била уоквирена у појам природно, а шта је друго човек него природна појава.

Значају теме о проучавању и тежњама ка константном проучавању и осавремењавању права човека никако не би требало да на значају одузму крајности у поимању. Велики значај који морају да имају људска права, некада може бити обојен крајностима које се јављају у одсуству егзактности одређења овог појма. Објективни осврт укључује у анализу критички пут према идеализацији схватања о правима човека. Заслужени пијадестал на лествици значаја људским правима донео је и могућност идеологизације

²⁹ О овим питањима видети: Финис Џ., *Природно право*, ЦИД, Подгорица, 2005, стр. 392 -401.

³⁰ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *Увод у право*, Правни факултет, Крагујевац 2009, стр. 414.

³¹ Перовић С., *Природно право и универзалне вредности*, Правни живот бр. 9/2005, стр. 11.

за прикривање других циљева који би се требало остварити путем промовисања људских права. Пропагандна сврха коју би услед свог оправданог значаја морала да имају људска права може бити предмет злоупотребе и стога један од потребних елемената за проучавање. Услед овог начина поимања и злоупотребе опасност је да идеја о правима човека одлута и не остане стварни програм еманципације од дискриминације, већ средство за остваривање појединачних циљева, било државних, било организационих, или појединачно људских. Овакав начин недовољног разумевања људских права кроз идеологизацију и испразну пропагандност може само да штети. Зато је здраворазумско поимање и враћање на природно правни изворни карактер, као пут корективног посматрања правног позитивнизма, а не просте идеологије, примарна обавеза научних делатника. У супротном идеолошко-пропагандне сврхе биће обележје људских права, а не њихова стварна улога у еманципацији и једнакости.³² С друге стране, концептуализација људских права на микро нивоу може бити делотворна, по ставовима другог смера посматрања грађанских квалитета.³³ Уочавањем модерног приступа социолошких истраживања људских права, можда са правом опомиње да се проучавања слабо фокусирају на индивидуалне мотиве ка промовисању квалитета људских права и активности појединаца која иду у том правцу, за разлику од истраживања која се баве негативностима људских деловања која не мањају. У овом смеру идеологија људских права не би требало да има негативну контакцију. супротно, за разлику од политичке идеологизације, она би требало да има други смер. Посматрање и промовисање индивидуалних принципа у осваривању људских права, као и уклапање у савремене тенденције дало би примесу природног права у циљу корекција односа који су регулисани од стране државе.

У складу са горњом констатацијом и потребом да се на садашњем нивоу развоја људског друштва и степена могућности остваривања људских права, унапреде друштвени односи, тежиште би требало преbacити на микро ниво. Посматрање конкретних односа грађанина и јавне власти сведен са основних постулата глобално постављених међународним стандардима, нова је димензија фокуса савремене друштвене доктрине. Практичне реперкусије људских права и њихово остварење жила су куцавица и нашег истраживачког напора. У премошћавању јаза између филозофског и правног схватања људских права, односно шире између израза "треба" у разматрањима и анализама теорије и оног "јесте" пратичној збиљи лежи суштина наше тежње за утврђивањем најостваривијег степена истинитости. Средство којим се дејствује у том "јазу" између јавног и приватног могло би бити грађанска непослушности. Зато ћемо кренути у посматрање објективизацијских елемената, а потом и историјских облика природно-правних тежњи за људским правима. У том смислу ћемо покушати да приближимо оно што бисмо могли сагледати као позитивно-право са једне и природно са друге, као путем тежње ка методама посматрања и унапређења људских права.

1.1.1. Уочавање и могућа аналогија са правним актом

Уочено нејединство у методолошком приступу људским правима представља изазов у циљу изналажења нових начина досега потпунијег разумевања. Позитивно правни оквир, који услед политичких конотација теже добија пажњу јавности такође је уочљиво занемарен у дискусијама и напорима ка унапређењу људских права. Политички доминира. Важећи правни оквир омеђен је међународним и најопштијим актима националног нивоа. На међународном плану постоји свеопшта тежња да се

³² Тадић Љ., *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, 1996, стр. 122.

³³ David L., *Human Rights as an Ideology? Obstacles and Benefits*, *Critical Sociology* 2020, Vol. 46(1), pp. 47.

универзалним стандардима основна људска права унификују за цео свет. Ова тежња добила је превагу над политичким несагласностима тек након Другог светског рата и под утицајем потреба да се ужаси овог типа не понове. У том циљу донете су конвенције на различитим нивоима које су израз тежњи ка усмерењу токова националних законодавстава у формирању што јединственијег корпуса људских права.

Како реалан домет људских права управо и зависи од правних аката који садрже најопштије норме, покушај аналогije у методолошким одредницама може бити користан. Поред овог оправдања, додатно, људска права у нормативном погледу резултат су нововековних достигнућа. Иако су постојала од давнина, развијала се мисаоно кроз филозофију антике и борбу за схватања односа духовног и световног у средњем веку, са аспекта правног утемељења она су новијег доба. Реалполитички и систематизовани правни аспект о људским правима дело је новог века.³⁴ Нормативни напори постојали кроз векове развоја цивилизације и борба за права разноврсних група у оквиру заједнице сводила се на стварање гаранција да ће одређени круг права бити поштован. Ипак, прве конституције и декларације које су изнедриле савремено поимање људских права новог су доба. Устав САД-а поставио је на неки начин принцип, да домен људских права превасходно на националном нивоу постане уставна категорија. Касније еволуције прошириле су универзалност и поставиле шире ослањање на међународне документе. Управо зато, може се повлачити корисна аналогija, постављањем људских права на једну, и најопштијих правних аката на другу страну. Ако методологија уочавања појма једног општег акта који сам по себи баштити људска права даје одређени резултат правилног уочавања онда се у циљу упознавања фундамента људских права иста метода може применити и на њих. Класична методологија правних наука указује на термилошки, па потом материјални и формални елемент правног акта.

Само термилошко одређење једног појма има и дубљу димензију од чисто именујуће, означавајуће. Слично уставу људска права представљају брану у односу државе и појединца. Да сам термин има велико значење указује нам и пример најопштијег правног акта. Дубинско значење термина устав може се посматрати историјском генезом. Као што људска права имају за циљ заштиту основе човековог битисања у друштвеној заједници, тако је и устав кроз историју постао брана својевољним поступањима друге стране друштвеног тока - владоца. Историјска и теоријска генеза појма то нам и указује, устав је од антике био брана самовољи суверена.³⁵ Ипак могућа су и различита одређења приступа суштинском пореклу речи устав која му дају савремену конотацију.³⁶ У теорији права жива је дебата разматрања о пореклу термина скупова правних норми, посебно оних најопштијих. Међутим, док правна и друге друштвене науке поклањају пажњу терминима правних аката, то није случај са термином људских права.

Шта би могао бити разлог томе? Правни акти су превасходно предмет правних наука, а друге друштвене науке у великој мери се ослањају на већ постојећа знања

³⁴ Becker, W., *Људска права: прилог анализи једнога појма*. Политичка мисао, 46 (3), Факултет политичких зnanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009, str. 206.

³⁵ Тако формална баштина људских права - устав, у термилошком смислу одређује се од лат. *constitutio* за едикте наредбе римских императора о уређењу државног и друштвеног уређења, Видети: М. Симић, С. Ђорђевић, Д. Матић, *нав. дело*, стр. 260

³⁶ Део теорије истиче да је уочљиво је да је сам термин устав новијег датума па је отуда и питање термина могуће спорно. Антички свет није познавао устав у савременом смислу речи већ је користио термин *politeia* по Васић Р., Јовановић Н., Дајовић Г., *Увод у право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2017., стр. 262

правних наука па свој предмет проширују на основу већ изведеног појма од стране правне доктрине. Када је реч о људским правима она су превасходно предмет проучавања политиколошких наука. Овакав приступ и недовољна анализа правног појма људских права није само хендикеп на националном,³⁷ већ је то проблем ширег, глобалног типа.³⁸ Ови проблеми се мултипликују у друштвима која немају филозофску и културолошку подлогу размишљања о индивидуализму и критици према јавној сфери друштва.³⁹ Управо из разлога нејединственог методолошког погледа ка људским правима, те њиховог изразито политичког поимања у савременом добу, дискусије о дубинском значењу термина изостају. Ова интенција има свој утицај и на појам грађанске непослушности. Правна димензија ових широко присутних промена у друштву широко се заобилази. Последице тога су неразумевање и политичка злоупотреба људских права с једне стране, како од стране државе, тако и од организација које се баве темом људских права. С друге стране, појам грађанске непослушности наводи се у разнородним и опречним значењима. На тај начин замагљује се суштина и на индиректан начин чини штета људским правима.⁴⁰

Из тог разлога и самом термину треба приступити методолошки аналогно термиолошким одредницама правних аката. Прво у трагању за етимологијом ових права, логиком сагледавања филозофских основа света истраживачки путујемо у Стару Грчку. Међути, ова епоха није познавала ни термин ни појам људских права. Рудиментални делови данашњем појма ипак су били присутни у схватању овога доба. Антички Грци су у комплексним термиолошким одредницама познавали термин *изономију* као исказ једнаких по рођењу.⁴¹ Међутим ова једнакост по рођењу била је везана за закон, пошто људи по природи нису били ни слободни ни једнаки - слобода је могућа само међу себи равнима. Иако се, поједностављено схваћена, једнакост може изражавати и као фундамент људских права и правде, ипак се она не може схватити претходницом савременог термина.

Термин људска права новијег је доба. Корисна напомена да су поимања људских права у данашњем облику тековина савремене цивилизације, осликава се и на назив. Кроз историју су комплексни друштвени односи носили сталне тежње за људским правима. Те тежње су се одигравале на границама правних, моралних и обичајних норми. Управо граничне линије разнородних друштвених норми којима су одређивана људска

³⁷ Последње извршено анализирање стања са правним проучавањем људских права код нас показује да се предмет Људска права на правним студијама проучава само у Правном факултету Универзитета у Београду на појединим модулима и на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу на једном смеру. Општа оцена опсежног истраживања је да теоријски и практични елемент проучавања нису у стању подударности, те да постоји велика дискрепанција између доктринарног и практичног дела људских права.

³⁸ Већ наведено али у контексту изучавања и разумевања људских права указује на шири карактер занемаривања и свођења на политиколошка истраживања на глобалном нивоу: Више видети: Besson S., *nav. delo*.

³⁹ Изазов са недостатком промовисања образовања о људским правима на правним факултетима присутан је посебно на оним поднебљима која немају филозофску традицију проучавања људских права. пример је и НР Кина где је конзервативни државни приступ утицао да се спорије развијају образовни механизми и слободе овог поља. Више видети: https://www.hurights.or.jp/archives/asia-pacific/section1/seven_4-3.pdf 18.05.2022. године.

⁴⁰ Последњих година код нас изразито је присутан у свакодневној политичкој ацени појам грађанске непослушности. Један од текстова који на то указује, додуше само у наслову, одређује је као изразито уставну категорију. На тај начин грађани би могли да протумаче да је њихово људско право гарантовано уставом (које се и непосредно примењује грађанска непослушност). Да није тако и да се на тај начин ствара опасност у једном систему и угрожавају људска права указивћемо у даљим деловима текста. Видети: <https://rs.n1info.com/vesti/mandic-po-ustavu-gradjani-imaju-da-pruze-otpor-kroz-gradjansku-neposlusnost/> приступљено 20.05.2022. године.

⁴¹ Арент Х., *О револуцији - одбрана јавне слободе*, Филип Вишњић, Београд 1991. стр 23-24.

права отежавају уочавање једнакости термина и појма. Док се појам развијао и имао своје мање или више рудименталне одлике кроз векове, термин је конструисан тек у XIX веку. Фактички назив за овај делокруг права настао је као израз за претходне тежње и достигнућа филозофских настојања да се заокружи однос између природног права и реалности. Односно као могућност достизања одређеног нивоа правде у друштвено-политичким односима. У западној цивилизацији преломним моментом означен је преокрет мисли постављен двома историјски најзначајније уписаним револуцијама. Америчком и Француском револуцијом, постављен је темељ за основу суштине људских права. Пером учесника обе револуције Томаса Пејна, уписана је универзалност и свеопшта потреба за доступношћу људских права. Међутим, формулисање ових основних права, која су конституисана као фундамент настојања ових динамичних похода, ипак није једноставно признати. Прво се под термином *подређена права* трагало за средствима која би гарантовала право на живот, слободу и власништво.⁴² А за овим правима трагале су још прве уписане цивилизације, само је израз зависио од друштвених околности времена. Чак и право на мирно окупљање, које је једно од основних у промовисању грађанске непослушности као јавног ненасилног чина, уписано је у Бил о правима, као право становника да се мирно окупљају и жале влади у циљу прекидања са неправилностима.⁴³ Међутим, још увек нисмо дошли до данашње терминологије, иако су суштински елементи појма били истоврсни савременим тежњама.

Дакле, иако су елементи појма, па самим тим и термина, били присутни кроз векове, прекретница универзалности и слобода, па самим тим и модерног термина уткана је у динамику XVIII века. На тој динамици и борби за шира права једнакости настајали су разни покрети осокољени успесима револуције, пре свега на нивоу САД-а. На трагу тежње против сегрегације настао је и часопис који би могао бити означен термилошким родоначелником. *The Liberator* - Ослободилац, остао је у писаном облику да тиња као светло достизању једнакости за подређене групе у САД-у, о чему расправе трају и у XXI веку. Његов оснивач одликовао се универзалним и динамичним приступом критици достигнутог нивоа људских права након револуције⁴⁴. У исто време талас мисли о неједнакости и размишљање о опсегу државног ауторитета указивао је родоначелник појма грађанска непослушност. На везу људских права и грађанске непослушности на посебан начин указује есеј Хенрија Дејвида Тороа. Интересантно, у опсегу разматрања о природном праву налази се веза између грађанске непослушности и основних права човека.

Основа која је пролазила различите фазе на Северноамеричком и Европском континенту, своје коначно, данашње одређење нашла је тек након два кључна рата, која су се догодила на тлу Европе у XX. Тако је након неуспеха да се покрену међународни механизми у циљу заштите кључних вредности човекове личности после Великог рата, коначно након Другог светског рата направљен прогресиван преокрет у међународној заједници. Своје путовање и (углавном) коначно термилошко одређење фундамент човекове личности, бар термилошки завршено је на прелазу из прве у другу половину

⁴² Исто, стр 25.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Герисон В.Л. (1805-1879) познат је по борби за људска права и на указивање у недовољној функционалности Устава САД. Његова идеја била је усмерена ка једнаком поступању према свим грађанима и укидању ропства па је поред термилошке у смислу људских права и грађанске непослушности интересантно његово разликовање нормативног и фактичког као кључног проблема остваривања људских права. Његова реченица да је животни циљ "безусловна и вечна еманципација у сузбијању угњетавања свих на лицу земље" показује основно схватање универзалистичког приступа људским правима. Више на: <https://www.nps.gov/articles/boston-womens-tea-party.htm> приступљено 10.04.2022.

XX века. Кључну термилошку одредницу унела је Универзална декларација о људским правима из 1948. као најутицајнији међународни документ. На овај документ ослањају се готово сви интернационални и национални правни напори за одређењем и заштитом људских права. Оно што је јако важно, поред термилошког рођења људских права, историјски моменат окончања глобалног рата визионарски је искоришћен да се увежу историјски доприноси и тежња за постизањем вечитом мира, сигурности и једнакости. Термини природно право - у смислу закона (*natural law*) и природна права - у смислу права личности (*natural right*) вешто су уклопљени текстом Декларације. На тај начин је признато својеврсно достигнуће које су постизали борци за људска права у епохама пре. Такође, исказана је и тежња да се термилошким изразима направи мост између природног права, природних права и правне државе. Иако универзална, ова права се превасходно примењују у непосредној близини па онда глобално, према концепцији “гледај глобално, делуј локално”, што пажљивим речима формулисана указује УДЉП.⁴⁵ Модерна термилошка одредница људских права тежи да у исказе и потребу исказивања родне равносправности у оквиру терминологије.⁴⁶ Дебате о корисности радно равноправног појма, свакако вредне уважавања и истраживања и представљаће изазов изналагања праве мере у процесу идентификације етимологије основних права.

1.1.2. Термин људска права

Иако су у свету познати различити термини за означавање људских права, наш правни и политички систем и доктрина иду глобалним токовима. Из тог разлога, термилошки преовлађује назив људска права. Доминација термина, последица је превода назива *human rights*, заснованим на Универзалној декларацији о људским правима. Овај приступ називном одређењу је дакле глобални, не само локални и последица је са једне стране политичке димензије и утицаја, али са друге и значаја на плану доктрине и еманципације које су западне цивилизације оствариле у XX веку. Политичка надмоћ утиснула је термин у широку употребу па су други називи у великој мери занемарени. Доктрина међутим, истиче и заступа и другачије ставове, који су за разумевање јако битни и превазилазе само термилошко одређење. Термилошко одређење исказује и на могућности разноврсних појмовних и политичко, правних приступа овој теми. Ово дакле термилошко одређење указује на односе природног и позитивног права, односе права и политике, али и приступ историјског генези и традицији као елементу друштвеног фактора који утиче неминовно на људска права.

Првенствено, термин природног права као синонимног за људска права указује на многа теоријска и практична питања људских права.⁴⁷ У доктрини је присутно размишљање да се термилошким истицањем природног права у први план, превазилазе се ограничења назива људских права. Пре свега појам природно право представља генезу историјске конотације борби за права човека. У њему је утиснута цивилизацијска тежња и традиција просвећене мисли од антике до нових међународних конституција и декларација. Поред природног права као термином доминантним на тлу Европе наводи се и израз права човека. Пре свега ослањајући се на традиције Француске

⁴⁵ Историјска генеза и термилошка клацкалица одређења људских права, преко природног права, до родног схватања људских права (*men`s*), па до разматрања односа у смислу правне државе као изворника једнаког поступања према једнакима, уз уважавање доприноса које су кроз епохе имале како западне, тако и источне цивилизације, дат је у: Lauren, P. G. *nav. delo*.

⁴⁶ О родном развоју термина и еволуцији људских права на: Sklar, K., *Human rights discourse in women's rights conventions in the United States, 1848–70*. In P. Slotte & M. Halme-Tuomisaari (Eds.), *Revisiting the Origins of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

⁴⁷ Перовић С., *Природно право и универзалне вредности*, Правни живот, бр.9/2005. Београд, стр. 11

и борбе против апсолутне монархије, тј. на оно што је било светло у тековинама револуције из 1789.⁴⁸ Такође у Европској Унији у употреби се као синоним налази и појам основна права.⁴⁹ Терминолошка клацкалица може нам указати на почетну проблематику људских права и многоструке односе који се преко овог појма преламају. Тежишне тачке које се отварају посматрањем проблематике термина су следеће:

- Прво, да постоји методолошка потреба да се одвоји стриктно терминолошки, процедурални и садржински део структуре људских права. Недовољан напор који се посвећује терминологији магли генезу развоја ових права а самим тим и суштинско разумевање.

- Друго, да се постави питање односа природног и позитивног права кроз призму односа и одређења теоријског и тренутно важећег опсега људских права. Као што је указано иако су фактички постојала људска права и делови током векова, она нису била ни терминолошки одређена нити су била појмовно и нормативно систематизована. Ово је показатељ и чињенице да постојање људских права у реалности не прате адекватне норме, али ни ставови доктрине. Тек када ови односи и опсег права буде у тој мери јасан, доктрина, а онда још касније и норатива уочава ова права.

- Треће, тежиште односа два доминантна правна система, англосаксонског и континенталног своје односе исказује и у оквирима људских права. Након Америчке револуције семе људских права у динамичком сегменту посејано је из Америке. Овај утицај оставио је одређене последице које се не могу уочити само критички. Разликовање имплементације људских права ова два система међутим јако је уочљиво. Па иако критички усмерено, потенцирање праксе као извора права које има англоамерички систем, могло би да буде делотворно у опсегу људских права и на тлу Европе, посебно имајући у виду праксу ЕСЉП.

- Четврто, уочавање политичке димензије суштине људских права од кључне је важности за разумевање. Ово се осликава са терминолошке одреднице и на сва друга одређења.

Закључујући о терминологији која нас је одвела у шире правце разумевања људских права и грађанске непослушности може се подвући пар почетних црта. Поред потребе да се људска права одреде као правни појам она ипак имају изразито политичку димензију. Кроз доминацију термина који је плод англосаксонске традиције у континенталном систему, јасно је да политички односи снага у многеме усмеравају правце и системе људских права. Недовољност истраживања и разматрања која се тичу феномена терминологије овим поводом додатно утичу на политичке конотације. Проблем универзалности приступа, такође је велики изазов иако декларативно пожељан. На крају, тежња ЕУ да се називом основна права на неки начин одреди другачије у складу са традицијом старог континента може да укаже на слабу идентитетску димензију ове заједнице земаља. Ова слабост огледа се у политичкој али и доктринарној инфериорности и немогућности да у базичним одређењима одреди курс развоја.⁵⁰ Различитости и идентитетско питање заједнице која је, бар декларативно, стратешко опредељење у нас, имају и своје правне реперкусије, које се могу посматрати и одвојити

⁴⁸ И сам назив документа који је изнедрила Француска револуција носи овај назив - *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, Декларација о правима човека и грађанина.

⁴⁹ <https://fra.europa.eu/en/content/what-are-fundamental-rights> приступљено 10.04.2022.

⁵⁰ Проблематика идентитета на нивоу ЕУ, која отвара бројне изазове, политичке, економске, па и правне једно је од питања које представља проблематику развоја ове заједнице земаља. Више видети: <https://www.e-ir.info/2020/04/15/the-european-union-identity-an-overview/>; приступљено 20.04.2022.

на западни и источни део.⁵¹ Иако је у питању почетни основ и термин он је са становишта питања која су под капом овог назива изузетно важан. Суштински кроз посматрање еволуције, политике и социјалне збиље термина указали смо на први импулс у схватањима односа појединца и заједнице која уређује живот људи у одређеном правном поретку. Тежња правним и што је могуће прецизнијим одређењима људских права, треба бити императив у разумевању односа који су тежиште друштвене и државне заједнице.

Термин нам је у почетном поимању указао да са становишта односа начина да се штите људска права, па и путем грађанске непослушности, постоји тешко премостива препрека разумевања многоструких односа и спорних елемената. Како бисмо могли да допремо до синтетичког значења људских права неопходно је да поред терминолошког утврдимо и садржинску, па потом процедуралну димензију основног разумевања људских права.

Могућност приступа одређењу људских права кроз материјалну и формалну компоненту разумевања самог појма има своје оправдање, готово као када смо на терену и било ког другог сегмента широког пространства права. Тако би материјално одређење људских права представљао начин њиховог садржинског одређења, уз позив на друштвене елементе и изворе из којих се напајали формални конституенси људских права. А сходно томе, формално одређење људских права подразумевало би неспорно претходно постојање материјалне компоненте и продирање у оквиру правних аката којима се нормативно уобличава суштина људских права. Такво третирање нас онда доводи до овладавања процедурама и правилима стварања назначених правних оквира, уз истицање нормативне, институционалне и заштитне сфере обликовања правних норми о људским правима. И на тај начин, то формално одређење могло би ићи у правцу посматрања створеног права.⁵²

Материјално и формално приступање људским правима представља, како је то наглашено, једну могућност која се своди на рестилизацију уочљивијег теоријског приступа проблему разумевања самог појма људских права, а на који затичемо и у домаћој литератури. У том смислу, методолошки је значајан и прихватљив и приступ којим се чини мисаоно раздељивање појма на људска права посматрана из правно-теоријске перспективе и људска права посматрана из позитивноправне перспективе.⁵³ Према правно-теоријској концепцији, „уписивање људских права у устав или закон нема формативну, већ декларативну улогу, јер се тиме само потврђује оно што већ постоји и без формалног признања.“⁵⁴ С друге стране, позитивноправна перспектива људских права обухвата само она која су садржана у релевантној правно обавезујућој правној документацији, па се „тек у овој множини права и слобода може разумети домашај људских права“.⁵⁵

⁵¹ Реперкусије идентитетског питања и егзатна истраживања: Aichholzer J., Kritzinger S, Plescia C., *National identity profiles and support for the European Union*. European Union Politics. 2021; pp. 293-315.

⁵² В. Миличић, *Опћа теорија државе и права*, Правни факултет Загреб, Загреб 1999. стр. 173

⁵³ Гајин С., *нав. дело*, стр. 16.

⁵⁴ *Исто*

⁵⁵ *Исто*, стр. 17.

I.2. Еволуција људских права - схватања кроз векове

Кроз векове светске историје елементи који одређују људска права постајали су све целовитији и одређенији. Тиме се и сам појам и оно што дефинише ову врсту основних права одређивало потпуније теоријски. Такође су и практичне остваривости бивале све реалније, са мањим историјским изузецима. Иако би се логиком посматрања основа многих, најшире, социолошких процеса и категорија могла тражити у антици комплексно је питање да ли је и са правима човека тако. Матрица по којој би рођење просвећене мисли било изједначено са извориштем људских права у оквирима постојања не би било сасвим тачно.⁵⁶ Посматрајући етимолошки антика не познаје појам који би се могао подвести под структуру људских права. Тако би одговор на питање, да ли су стари Грци познавали појам људских права, једноставно посматрано био "не".⁵⁷ Међутим, да ли је баш тако?

Нововековно поимање и оправдање природног права засновано је са једне стране на појму разума. Ипак, сва нововековна утемељења налазе се и у прошлости, па је тако и ослањање на *ratio* изведено рецепцијом и на схватањима која су нам остављена у аманет. Светско наслеђе филозофије и граничних наука, великим делом, може се приписати античким достигнућима.⁵⁸ Размишљања великих умова која су забележена у периоду антике и данас нам представљају неку врсту идеала. Идеје старих Грка, ширим посматрањем, представљају претходницу конституционализацији људских права која су изнедрила велике револуције XX века. Мора се међутим напоменути да иако тачна, поставка којом се све што је записано у овој епохи на неки начин идеал друштвеног зачетка мисли, у оквирима научног размишљања могуће разматрати. Критички осврт на Платонов опус у приказу К. Попера добра је опомена и указ на немогућност заузимања једноставних закључака код делатника друштвених истраживања. Велики умови могу правити и велике грешке. А тежња ка отвореном друштву могућа је само ослањањем на разум и способношћу да својим знањем критички сагледамо свет око нас. Способност критике ствара осећај сопствене одговорности за свет и друштво у коме се живи, а ослањање на ауторитет и слепо препуштање судбини друштвених вихора плод је недовољног сазнања за слику друштвене збиље. У исто време то је и усуд, како примећује сликовито К. Попер "за оне који су јели с дрвета знања, рај је изгубљен".⁵⁹ Смелу критику Платона, К. Попер заснива на методолошкој сугестији, да је превелика загладаност у прошлост, усуд који не гарантује правилну просвећену мисао. Лекција коју нас учи аутор претходне мисли, значајна је за путовање ка истинама које нас окружују и за храброст када се критички односимо и према ерудитама крунске филозофије.

Поред могуће критичке напомене, слику поимања грађанске непослушности јаснија је погледом на антички период. Ово је случај и при посматрању везе са људским правима овога доба. Па је приказ ослоњен на карактеристике тога доба које су нам као наслеђе остале у писменима великих умова добар почетни пут. Посматрање ових односа могуће је на разноврсне начин, тј. кроз више врста метода. Специфичан начин уочавања ових односа могао би бити кроз посматрање тада доступних пропагандних средстава. То су, између осталог, били мит, драма и просвећена мисао изражена кроз идеје

⁵⁶ Симовић Д., Станковић М., Петров В., *Људска права*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018. стр. 17.

⁵⁷ Preus A, *DID the Ancinet Greeks Have a Concept of Human Rights?*", *Internation Jurnal of Human Etics I*, 2/2005, p. 43.

⁵⁸ Тадић, Љ., *Филозофија права*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 75.

⁵⁹ Попер К., *Отворено друштво и његови непријатељи*, БИГЗ, 1993. стр. 259.

ауторитета.⁶⁰ Кроз мит као одраз стварности која је добијала епске облике, али ипак осликава и делове реалног живота. Драму која као одраз свакодневних брига тога доба словима говори оно што се није могло јавно и пропагандно. Као трећи стуб нашег сагледавања овога доба биће филозофија. Почетак поимања научног и разматрања друштвеног на нивоу високог умовања доступан нам је, до данас, кроз великане социјалне мисли. Ауторитети, ученици и учитељи вешто су неговали критичку мисао која нам је данас водич ка сазнању доктрине тога доба. Приказ суђења једном од најпознатијих и највећих умова света, Сократу, добар је пример за то. Најкомплекснија материја доступна нам је кроз визуру његовог ученика Платона и представља пример практичног чинодејства супротности између појединца и власти.

Ове три тежишне тачке послужиће нам као ослонац за разумевање овога доба, са акцентом на грађанску непослушност. Јер, управо, размишљања о грађанској непослушности своје извориште и налазе у крилима антике. Разговори који трају о, ипак модерној појави, могу се бележити и у практичном дејству од 399. п.н.е. па до свакодневних догађаја широм света.⁶¹ Још од када је Крито предложио Сократу да побегне како би избегао казну, супротстављање одлукама које се косе са интуитивно или субјективно претпостављеном правдом, изазива расправе у друштвеним дискусијама.

Ако кренемо редом, по систематици горе усвојеној мит је прва тачка демистификације грађанске непослушности и људских права у антици. Античко супротстављање ауторитетима имало је своје уточиште и у митологији. Мит који иде кроз векове Старим Грцима је омогућио бесмртност, а нама увид у напредна размишљања и о појавама које данас проучавамо. Слика окованог Прометеја и његов пркос приказ је супротстављања недодирљивом, божанском - ономе што се не критикује.

Циљ оваквог приказа Прометеја био је подређен циљу у реалним политичким околности. Бог је дакле људима удахнуо посебност и способност да се издвоје од других живих биће, суштински приказ је борбе која нам под реалност подводи богове и људе. Богови нису ништа друго до истакнути људи, хероји који су проглашени Боговима.⁶² Прометејева дела тиме би се могла схватити као потреба да се људи оспособе да самостално живе своју стварност. Њихове способности су њихов алат ка самосталности, а супротстављање Богова њиховим способностима да сами осветле свој пут слика окова коју нам постављају властодршци.

Софокле је кроз своју драму такође слао поруке које би требало да се испоље у реалном животу. Плач Антигоне, плач је за правом која је ускраћена њеном брату. Приказ и сукоб кључних вредности, као што су људав према брату, право на достојанствену сахрану у сукобу са ауторитативним одлукама владара, лако односе победу на крају. На тај начин се кроз Антигону, шаље једна порука која суштински светли приказомантичке борбе за људска права. Супротстављајући оснвне вредности из свакодневног живота арбитреним одлукама владата Софокле указује да ни један пропис не може бити изнад оних које је поставила природа друштвеног тока.

Суђење Сократу практичан је пример неподударност са владајућим поретком, затим одговорности за своје идеале, прихватањем те одговорности. Такође и прави пример јавног деловања како би се утицало на шири круг људи личним примером. Овако, рудиментално сагледано могу се уочити и неки елементи грађанске непослушности на

⁶⁰ Детаљнији приказ везе грађанске непослушности и људских права кроз ове три, античке везивне тачке, дат је у делу III.5

⁶¹ Видети: Bedau H.A., *Civil disobedience in focus*, Routledge, New York, 1991.

⁶² Šunderić Ž., *Грађанска непослушност као Прометејска кривича*, у: Зборник радова Београдске отворене школе, Београдска отворена школа, Београд, 2000, стр. 46.

примеру Сократа. О осуди Сократовој многи су писали, једни са циљем одбране други са циљем осуде, односно афирмације судија и владалаца. Оно што се може учинити интересантним биће и теза коју ћемо покушавати да доказујемо даљим истраживањем. То је пример Сократ својерстан указ на идеју грађанске непослушности која би је одвојила од политичких метода борбе. Својеврсна спремност да се прихвате последице деловања грађанских непослушника, можда је добар метод да се сузбију политичке злоупотребе. Само онај, ко је као Сократ спреман да прихвати судску одговорност свог деловања може се сматрати искрнеим делатиком грађанске непослушности, тј. правим борцем за људска права.

Тиме су се основе идеја и поимања природног права кроз комплексан пут и вихоре векова, преко античких Грка и обликовања недаћа усадиле у модерне појмове људских права. Ово нам казује да је људски ум неодвојив од поимања природних права, а да друштвена контекстуализација умногоме одређује начин на који ће се манифестовати и остварити одређени степен права. Иако на први поглед не делује, човек је друштвено биће. Како су још од античких Грка умни људи увидели *zoön politikon* - политичко биће. Он све своје потребе, способности, али и тежње остварује у деловању према другима и са другима, а његов опстанак и живот у заједници везан је за ове односе.⁶³

Суштина нашег проучавања људских права, базира се на доказивању оправданости посматрања друштвеног превирања путем кога се долази до "лома" старог и кодификације новог. Однос кодификације људских права кроз историју сводио се готово увек на борбу за права. С једне стране, владари су имали тежњу за већом контролом и сузбијањем људских права да би своју власт обезбедили, док су, с друге стране, људи тежили слободи. Тиме се питање људских права по правили на превирања. А управо та превирања модерним речником ми данас видимо у грађанској непослушности. Ако сада видимо да је увек тај однос између појединца и државе био кључ даљих дешавања и догађаја који су обележили светску историју, наша тежња биће да сагледамо управо те односе који су обележили усвајање докумената које означавамо као кључне историјске одреднице људских права.

Питање друштвене збиље која се крила у односима који су се били контекст догађаја суштина су и нашег данашњег поимања модерних процеса друштвених промена. Из тог разлога, историјат људских права посматраћемо посебним методом. Анализирајући три историјска догађаја која су изродила неке од кључних докумената историје кодификације права човека покушаћемо да утврдимо друштвено-политички контекст "рађања" људских права. Кроз призму, Француске и Америчке револуције покушаћемо да методом посматрања догађаја који су довели догађаја којима се тежи успостављању новог поретка базираног на људским правима, утврдимо одреднице које могу бити од значаја за наша данашња разумевања.

Пре тога пожељно је уочити односе природног и позитивног права као круцијалних за почетна разумевања односа људских права и грађанске непослушности. Како грађанска непослушност, на неки начин, лебди на односу природног и позитивног права, уочавање ових односа и разумевање елемената појма људских права у том контексту има за циљ да направи методолошки уводну претпоставку адекватног разумевања генезе правних кључних докумената епанципације људског друштва кроз кодификације светског права.

⁶³ Висковић Н., *Теорија државе и права*, Биротехника, Загреб, 2001, стр. 17.

1.3. Људска права кроз призму односа између природног и позитивног права

Почетак истраживања о развоју људских права, као што смо истакли у појмовној и термилошкој одредници, неминовно је везан и за схватање о природном праву. У нашој правној теорији најизричитији заговорник везивања појмова природног права и људских права је С. Перовић. Анализирајући универзалне вредности он истиче да је суштина природног права да се оно своди на људска права.⁶⁴ Иако би се, у зависности од угла посматрања, могло изнети више критичких елемената оваквом одређењу, оно може бити делотворно у достизању истине. Идеја о синонимном везивању људских права и природног права могла би да допринесе адекватном сагледавању традиције, суштине и динамике овог појма. На тај начин и однос везе између грађанске непослушности и људских права добија димензију свеопштег логичког моста између природног и позитивног права, бар на нивоу адекватног средстава у корекцији и динамици појмова.

У том смислу, традиција би се заснивала на анализи историјске генезе и питању универзалности колеративних појмова. Суштина би могла да се угледа кроз уобличавање односа природног и позитивног права, док би динамика могла да укаже на савремену брзину изазова са којима се сусрећу људска права. Традиционални облици развоја, захтевају глобални приступ. Ако су људска права, као природно право, свеprisутна и универзална она би дакле требало да имају историјску генезу која је једнозначна на свим меридијанима. Везивањем само за античку еру, било би погрешно у основној премиси. Зато би у овој основи требало погледати и друге цивилизацијске оквири у додирима са појмовним елементима природног права. Суштински поглед на људска права морао би да обухвати димензију односа природног и позитивног права. Реалне реперкусије људских права манифестују се кроз важеће прописе. Правне вредности као што су правна сигурност, извесност и могућност примене остварују се кроз позитивно право. Управо зато моменат неких суштинских вредности људских права, мора да обухвати схватање односа позитивног, природног права и вредности права. Динамички моменат тиче се савременог тренутка у смислу односа флексибилности и отворености правног поретка који тежи природно правним идеалима. Тренутак који живимо обележен је изазовима пандемијске ситуације и сумњи у међународни поредак (бар као усмеравајућег механизма, ако се изрази формална сумња у постојање појма међународног права) па је у том контексту могуће наставити анализу односа природног и позитивног права, а остати у призми тежишта грађанске непослушности и људских права.

1) Историјска генеза природног права, представља својеврстан наклон људским права у везивању традиција разумевања комплексних односа развоја цивилизације. Иако античка филозофија заиста представља тежиште и колевку просвећеног промишљања о основним социјалним моментима развоја цивилизације, бар за део света који се означава западним, семе идеја ипак можемо уочити и у даљим хронологијама источних меридијана. Истакнута универзалност природног права и људских права нас обавезује да уочимо постоје ли разлике у зачетку и савременом тренутку. Од основа филозофије, до савременог тренутка, амплитуда просвећености није ишла једнозначно. иако савремена уставна држава почива на схватању универзалности људских права ослањајући из на моралност и савесност појединца⁶⁵ поставља се питање како одговорити изазову критике

⁶⁴ Видети: Перовић С., *Право и универзалне вредности*, Копаоничка школа природног права, Удружење правника, Београд, 2005.

⁶⁵ Posavec, Z., *Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma*. *Politička misao* 35 (3), , Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu., 1998, 5-16.

универзалности из перспективе савремених превирања.⁶⁶ На све ово надовезује се грађанска непослушност. Као евентуални пут остваривању људских права кроз грађанску непослушност везујемо пре свега за демократске поретке, универзалност је фактички хендикепирана за онај пол који се не би могао означити критеријумима демократских поредака. Трагање за одговорима води нас у еволутивни ковитлац времена развоја и дебата о природном праву.

Специфичности филозофског размишљања о пореклу ауторитета који уређује правила у заједници, у зависности од територије и друштвених околности времена, вишеструке су. Источне цивилизације су у далеким вековима п.н.е разматрале питања обавезности поштовања правила од стране ауторитета. Питање субјективних и објективних права била је стална дебата и у вековима када се није правило разликовање између правних и других друштвених норми. Иако у европској и шире западној филозофији маргинализован, систем размишљања о природи друштвених проблема на другим меридијанима, изузетно је значајан за схватање питања општости, универзалности и карактера природног права, па следствено и људских права.⁶⁷ Иако се природном праву основа уочава на границама старе и нове ере, ипак су рудименти размишљања о основним дилемама овог концепта присутне и у претходним цивилизацијама.⁶⁸ Синоним за природно право у темељима Кинеске цивилизације доктрина налази у концепту *lai*.⁶⁹ Међутим, заиста се на основу доктрине стиче утисак да је специфичност овог концепта је у тој мери диферентан од концепта античких основа, да не постоји сагласност да се овај вид нормирања друштвених односа и филозофског утемељења може изједначити са рудиментима природног права.⁷⁰ Оно што би, као једнозначни именилац, могло апстраковати било би питање вечне праведности односа ауторитета заједнице и чланова од истока древних држава Индије и Кине до антике и просвећене, систематизоване филозофске мисли о праву. У трагању за праведношћу, тежило различитим оправдањима и усмерењима. Погледом на небо, пуним мистике, трагало се за универзалним божијим правилима која ту праведност ослањају на моралност.⁷¹ Природно право ослањало се и на истоку, са већим или мањим варијацијама, на питање правде. Иако је питање праведности заједничка црта источних и западних корена филозофије, пут достизања истине није било јединствен. Ова

⁶⁶Криза са пандемијом COVID19 указује нам да у пракси решавања кризне ситуације и потребе ограничења основних људских права, различита друштва приступају различитим методама. Такође, грађани на методе јавних власти реагују различито. Док је у Кини друштвени образац такав да прихвата ограничења, у Европи су након почетних прихватања избијали протести против ограничења људских права зарад принципа очувања јавног здравља. Преглед различитих приступа у мерама у ограничењима, доступан на: <https://www.hrww.org/news/2021/03/04/covid-19-pandemic-sparked-year-rights-crises> приступљено 20.05.2022.

⁶⁷ Хегел Г.В.Ф чије размишљање је ослоњено на античке основе, а који је такође знаменити поштовалац тековина Француске револуције излаже чак критику постојања Кинеске филозофије. Основа његове критике је у немогућности Кинеске али и других источних филозофија да се удаљи од апстрактног поимања у објашњавању и долажења до разумом заснованих дефиниција. Више видети: Kui W. K., *HEGEL'S CRITICISM OF LAOZI AND ITS IMPLICATIONS*, Philosophy East and West Vol. 61, No. 1, 2011, pp. 56-79.

⁶⁸ По: Вукадиновић Г., *Теорија права*, Футура, Нови Сад 2001, стр. 170, природном праву се признаје тек нешто више од двадесет векова постојања. По том моделу антички идеали, од схоластика, преко стојика узимају се зачетницима природноправне теорије.

⁶⁹ Термин *lai* је пре свега верски концепт најширих друштвених норми и веома разноврсних идеја које дају смернице и упутства у породичним, религиозним и свим другим односима.

⁷⁰ Shih, H., *THE NATURAL LAW IN THE CHINESE TRADITION* доступно на: https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&filename=9&article=1005&context=naturallaw_proceedings&type=additional приступљено 23.05.2022. године

⁷¹ Козић С., *Филозофија права*, Правни факултет Универзитета у Зеници, Зеница 2015. стр. 191.

дистинкција довела је и то различитих развоја теорија које су се ослањале на питања једнакости.

За разлику од правца развоја западних филозофија које корен решења у зрелим годинама развоја налази у индивидуализму, тј. рационализму и ослањању на ум, источне традиције нису успеле да превазиђу апстракцију која везује питања ауторитета за митске појмове. На тај начин се поставља корен питања поштовања и у годинама које су обележиле савремено доба.⁷² Док је западни део света био обележен рецепцијом античким мисли кроз векове, па касније био обојен револуцијама које су поставиле питање права и слобода грађана, културолошки обрасци су на различите начине усмерили друштва источних цивилизација. Различит развојни пут сагледава се и данас када се глобални обрасци поставе свет у ситуацију борбе са истоврсним изазовима. Традиционални обрасци који су се развијали кроз историју усмеравају источне цивилизације као колективистичка друштва, а западна као индивидуалистичка.⁷³ Управо зато, питање апсолутне универзалности природног права и људских права треба опрезније посматрати и трагати за другим атрибутима који би били заједничко обележје права човека на глобалном нивоу. Само претеривање у једнозначном посматрању, супротно је основама методолошких сагледавања на нивоу правне науке. Друштвени услови изражени у материјалном правним изворима не могу постављати исте обрасце понашања. Да је тако не бисмо долазили у ситуацију да је крвна освета у једној друштвеној заједници, иако противправни институт, друштвено прихватљив чак неопходан елемент друштвене прихватљивости у одређеном времену и територијалном одређењу.

Док су источне цивилизације остале на нивоу апстрактног умовања, традиција западне еволуције природног права и људских права црпи се из античких идеала. Пут западних цивилизација ишао је у другом, више индивидуалистичком правцу. Да је човек мера свих ствари још су у праскозорју уређења друштвеног живота изговарали софисти.⁷⁴ Софисти су препознати као темељни мислиоци учења који фокус измешта са заједнице на појединца.⁷⁵ Даљи развој идеје ишао је путем разматрања правде и правичности у заједници и напреднијим размишљањима која су и данас темељ филозофије права.⁷⁶ Природно право своју универзалистичку еволуцију налази и у учењима стоика који су га поставили на ниво закона света и мерилом свих важећих закона.⁷⁷ Овакав вид размишљања, надовезао се рецепцијом кроз Римско право и доживео својерсну еволуцију. Дом су антички Грци фокус имали на држави и разматрањима идеалног система функционисања заједнице у смислу државног устројства, Стари Рим развијао је правни систем.⁷⁸

⁷² У том правцу кроз сагледавање хронолошке генезе развоја просвећене мисли могао би се учити и различит приступ ограничења људских права у НР Кини током пандемије COVID19 и у другим, да генерално назовемо западним земљама.

⁷³ Xu1 Y., Xie A., *A Study of the Deep Differences Between Eastern and Western Philosophies in Ideological and Political Education*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 575 Proceedings of 6th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities. (Philosophy of Being Human as the Core of Interdisciplinary Research) (ICCESSH 2021)

⁷⁴ Софисти су касније критиковани као површни и недовољно научно усмерени од стране доцнијих филозофа. Значајна и најпознатија дела оставили су нам Сократ, Платона и Аристотела.

⁷⁵ Ковачевић Куштримовић Р., *Од идеје природног права до Европске конвенције о људским правима* Зборник радова Правног факултета у Нишу, Ниш, LVIII, стр. 43.

⁷⁶ Сократ и Платон своју анализу представљају као меру државе, а детаљније анализе плод су размишљања Аристотела који свој допринос даје кроз анализу правде - дистрибутивне и комутативне правде као мере разматрања функција друштва.

⁷⁷ Ковачевић Куштримовић Р., *нав. дело* стр. 44.

⁷⁸ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело*, стр. 21

Ипак, и поред ове еволуције која води корене још из основне идеје размишљања о правима човека у заједници, чини се да у основном, савременом разматрању о људским правима понекад недостаје истицање мишљења да су људска права у апстрактном облику и свом теоријском облику готово синоним природном праву. Опоненти би пак истакли да људска право постоје само као кодификована, те да на тај начин представљају позитивно правну категорију. Наставак одговора, на ову констатацију, био би да свеопшта кодификација покренута након ужаса који су задесили свет средином XX века представља само правно верификовање вековног развоја схватања и прихватања природно правне теорије. Тако би се могло у недоглед ићи у опонирању и тежњи ка формули и схватању основа људских права.

Како је појам људских права у тој мери раубован у свакодневној, употреби, те медијској и политичкој сцени, иманент је бити и хронолошки темељан у утврђивању суштинског значења. На почетку је важна напомена, изнета већ да се сам термин појма везује тек за XIX век, а да је свеопшта тежња ка међународном кодификовању тековина XX века, сматрамо да је прави пут разумевању основних елемената враћање изворима.

Ово се постиже теоријским настојањима да се схвати разлика између природног, универзално, вечног и прихваћеног, државно уобличеног позитивног права. Овим се тангира и у суштину комплекса појма људских права који је, опште прихваћено, сачињен од свог позитивно правног и теоријског дела, односно од кодификованог и онога што би требало да буде или је већ уцртано у универзалности овог комплекса. Настојање да схватимо појам и развој људских права покренућемо од, наизглед, једноставног размишљања које прожима целокупну нашу тему.

Да ли је грађанска непослушност људско право? Прво и чини се у старту основно питање, поставља пред мислиоце дубоку и тешко премостиву "провалију" различитих праваца и размишљања у најшире уоченим половима друштвених истраживања. Ипак, као такво оно је тежишно поље и теме нашег истраживања. Иако на први поглед једноставно питање, он отвара више научних поља. И то не само правно, већ и социолошко, филозофско и политиколошко разматрање, обично, супротних полова доктринарних мишљења. Као такво, на ово комплексно питање није могуће једноставно, једнострано и једнозначно одговорити. На том путу покушаја да се дође до смислених одредница карактера права на грађанску непослушност, потребно је пре свега осврнути се на разликовање теоријских школа, јуснатурализма, тј. природно правне школе и правног позитивизма.

Пре него што се посветимо упознавању различитих, основних праваца у посматрању права, неопходно је истаћи и виђење да савремена правна херменеутика не познаје стриктну дихотомију природног и позитивног права.⁷⁹ Ова напомена чини се оправданом посебно из визуре наше правне теорије, која у многome изоставља дубље анализе тежњи мета правног достизања истине. Ипак, иако савремени правци филозофије и правне теорије могу да дају критички осврт на дихотомно полазиште, сам карактер грађанске непослушности наводи нас на осврт ка овом, ипак, изворишту разумевања обзиром да историјски развој права човека и његову еволуцију кроз векове. Дистинкција природног и позитивног права нужан је темељни покушаја да одговоримо на почетна питања овог поглавља које отвара широка поља.

Додатно, потребно је истаћи да и овако, иако симплификовано са позиција савремене научне збиље, разликовање праваца у праву није и једноставно извршити. Иако полазна основа може да укаже на жестоке раздоре и потпуно супротне позиције,

⁷⁹ Спајић Б., *Аналитичка и хермеутичка теорија права*, у *Анали Правног факултета у Београду*, Београд, 1/2014, стр. 132

доктрина нам указује да разликовање није једноставно и да често води кружном анализирању разлика које се свде на исто. Норберто Бобио указује на тесну испреплетаност и немогућност потпуног одвајања. Он виспрено подвлачи да је природно право онај правац у хермеутици права који указује на двојбу између природног и позитивног, при том, не негирајући постојање позитивног већ само истичући супермацију природног.⁸⁰ Са друге стране, позитивно право као тренутно важеће не познаје појам природног права нити се на њега може ослонити.⁸¹ Како истиче први покушај дефинисања природног права је једна врста дуалне теорије. Природно право, односно његови заговорници, признају постојање и природног и позитивног права. Они само истичу супермацију првог. Са друге стране, теорија позитивног права је моноистичка. Као таква она не познаје дихотомију појма права и постојање и природно и позитивног, већ просто истиче искључивост и апсолутност важећег, позитивног права.⁸² Број могућих схватања и комбинација односа овим није исцрпљен по мишљењу истог аутора. Могућа су бар још три правца посматрања. Први следећи правац исказује се у постојању и природно и позитивно право, као независних и одвојених категорија. Други, који истиче да постоји искључиво природно право као универзално и опште. Као и последњи који прихвата да постоје оба права и да је појам права дихотоман, али да је позитивно доминантније у односу на природно.⁸³

Ово само потврђује континуитет комплексности. Од пре античке и античке упитаности односа, до средњовековних и даљих историјских, све до темеља које је поставио филозоф рођен с почетка 20. века, ка савременим тенденцијама које данас тињају. Овакав развој мисли употпуњује виђење да је тешко створити једноставно диференцирање природног и позитивног права. А на тој тенденцији и тиња жар на којој би се могла родити "ватра" друштвене промене у карактеру грађанске непослушности. Управа тај међупростор омеђен разликовањима и додирним тачкама природног и позитивног права јесте центар посматрања савремене друштвене науке. А тај простор чини нам се отвара нам поље разумевања места, елемената и дефинисања грађанске непослушности у друштвеном простору пуном превирања и динамике. Али пре него дођемо до међусобних релација и простора који се налази између, неопходно је истаћи теоријску поткованост одвојених праваца како би се овај средњи пут лакше одредио и разумео. Како је хронолошки теорија природног права међу првима нудила одговоре на најшира и најдубља питања права, њено разумевање у контексту нашег истраживања, веома је важно.

Идеје природног права у теорији су толико разноврсне и обухватају разноврсне правце филозофских тежњи, да је немогуће обухватити један синтетички појам, а упитно је и само скупно појмовно одређење.⁸⁴ Нит ове теорије може се пратити уобичајеном хронологијом светске историје западног света, од антике, преко средњег и новог века, па све до савременог схватања људских права.⁸⁵ При том, друштвени односи времена у коме се аутор налази остављају дубок траг на филозофска размишљања, представљајући у исто време и сведочанство о времену и догађајима.⁸⁶ Потребно је истаћи да су могуће и

⁸⁰ Bobbio, N., "Jusnaturalizam i pravni pozitivizam", *Revus*, 26, 2015.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ Исто

⁸⁴ Више видети: Вукадиновић Г., Стјепанов Р., *Теорија права*, Футура, Нови Сад, 2001, стр. 172.

⁸⁵ Исто

⁸⁶ Добар пример за то су два аутора чији живот је обележила нацистичка епоха која је претходила кодификацијама људских права Ернест Блох и Густав Радбрух. Г. Радбрух биће предмет посебне анализе. Е. Блох истиче људско достојанство као темељ људског права на срећнији живот. утемељење налази у схватањима о природном праву. Тако су револуција и право међусобно увезани и не представљају

друге хронолошке одреднице и посматрања цивилизацијског тока времена у зависности од географских простора и опредељујућег критеријума класификације. Доминантан начин посматрања западних цивилизација је анализирање тока науке и историје које креће од античких достигнућа у разноврсним областима. Међутим творевине људског ума постојале су и много раније а самим тим и правне тековине које разматрају елементе природног права. Шире хронологије указују да се у удаљенијим временским епохама Египту, Месопотамији, Персији, Кини, Јапану и Индији, не прави разликовање између правне норме и других друштвених норми, те да постоји специфична мешавина религијских, обичајних, моралних и правних правила.⁸⁷ Примера ради, почетак Кинеске културе у оквиру које се могу опсежно уочавати природно правне тенденције у праву, иако тешко прецизно одредив везује се за XXIV век п.н.е.⁸⁸ Познато је да су још пре тога била записана систематизована строга правна правила названа по владару Хамурабијевим још у XXVIII век п.н.е, као и Сумерски, Акадски и други правни документи. Сви они били су ослоњени на трагање за правдом у првим заједницама.⁸⁹ У Кини је поштовање људског достојанства, заједничких универзалних вредности и једнакости провејавало у мислима које су остале као сведочанство ове цивилизације у мислима знаменитих филозофа.⁹⁰ Географски блиска Индија је, бар кроз филозофију, исказивала поштовање различитих вера и издизање себе кроз поштовање других.⁹¹ Ове напомене чине се додатно важним у схватању да иако степени цивилизацијски правила и настојања имају различити ниво у зависности од периода и меридијана, па се тиме доводи у питање универзалност, ипак се указује на исту тежњу. У свим нама познатим и доступним правним записима и коментарима филозофа, исказује се настојање да се тежи једнакости. Друштвени контекст и услови датог тренутка условљавали су спровођење и устројства система. Али су увек најумнији мислиоци указивали на потребу тежње ка правди, међутим она је класификовање и детаљно разматрање добила тек у периоду антике.

Античко поимање природног права наслања се на нашу горњу констатацију. Иако се нит мисли о постојању правде, права и идеала, не може утврдити у тачном временском оквиру, већ су први записи друштвених односа на свим меридијанима осликавали увезаност права и правде, а тиме природно и позитивног права у рудименталном облику. Када Антигона, суочена са неправдом према брату изрекне вапај за правдом и у обраћању владару дерогира позитивне законе позивајући се на универзалне, природне, божанске⁹² она у исто време поставља две проблематике које су и наше тежиште. Однос између природног права и позитивног - владаревог права, са једне стране и једну врсту почетног размишљања о праву на грађанску непослушност са друге.⁹³ Наша горња запитаност и констатације везаности појмова права, позитивног и природног, са схватањима људских

антагонистичко превирање. Утицај животног пута и нацистичких превирања дубоко су утиснути у делов овог аутора. Више видети: Bloch E., *Natural Law and Human Dignity*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, Third printing, 1995.

⁸⁷ Козлић С., *нав. дело*, стр. 184.

⁸⁸ *Исто* стр. 188.

⁸⁹ Lauren P. G., *нав. дело*, pp. 164.

⁹⁰ Више видети: Bloom I, 'Fundamental Institutions and Consensus Statements: Mencius Confucianism and Human Rights' in Wm Theodore deBary and Th Weiming (eds), *Confucianism and Human Rights* (Columbia UP 1998).

⁹¹ Lauren P. G., *The foundation of justice and human rights in early legal text and thought*, доступно на: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/13523.pdf> pp.172

⁹² Перовић, С., *Хексагон природног права*, Копаоничка школа, 1994 стр. 103,

⁹³ Павићевић В., *Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији*, Факултет политичких наука, Годишњак, 2009. стр. 83. доступно на: <https://www.yumpu.com/xx/document/read/37061972/5-mr-vladimir-pavicevic-graanska-neposlusnost-u-savremenoj-politickoj-teoriji>

права и у комплексу друштвене динамике друштвене збиље на овај начин добија своју афирмацију у клицама античке мисли коју ћемо касније додатно демистификовати.

Даљи пут античке мисли у овом правцу може се посматрати кроз стоичку школу размишљања. Ова школа почела се развијати од III века п.н.е. од Зенона из Китије и постојала је и у вековима који су надлазили, па је обухватила најзначајнији антички период. Стоички правац оличен у схватању срећног живота који је ослоњен на разум, праведност и уздржавање од афеката који потичу од страсти, узбуђења, страха.⁹⁴ Оно што се чини интересантним је да основни постулати стоицизма могу наћи своју улогу у темељим разумевања наших питања. Схватање ослоњености на разум и живот у складу са природом данас добија додатни замањак у динамици света и брзини протока информација. Еколошки покрети, па и схватање родоначелника појма грађанске непослушности Хенрија Дејвида Тороа, у многим сегментима се поклапа са етичким основама стоичке школе и идејама њених носилаца.

Како је схоластика присутна на више меридијана и кроз више векова и временских епоха, њене идеје су се разливале континентима и епохама. Ове идеје носиле су и посебан печат правде који је до данас остао као светла тачка разматрања и кориговања поретка позитивног права када се он супротставља основама које су софисти изучавали и истицали као фундаменталне. Ове вредности и данас сијају као иницијативе појединаца или група, које својим добронамерним активностима покрећу покрете грађанске непослушности у тежњама да створе праведнији поредак и правила за све.

Софистичка учења била су присутна и у вековима који се означавају као период одсуства научног светла у друштвеним поимањима. У средњем веку доминира ослањање на духовно и оправдање свих разлога постојања и настојања позивањем на небеско у световним разлозима. Сагледавање овог периода и развоја везивних мисли природног и позитивног права можда најбоље можемо уочити у раном периоду који чини рецепцију касног стоицизма, и другом правцу који се генеричким појмом назива схоластика. У првом периоду, изучавање се врши у лику и делу Аурелијуса Августина, касније проглашеног свецем и названог Св. Августин. Док код другог периода имамо, симплификовано, два представника Анзелма Кантебериског и Тому Аквинског. У овом периоду посебно у првом делу, држава, њено позитивно право, закони, сматрани су грешним. Тиме се изражавао став и правила оштра дистинкција између права и правде која је била ослоњена на духовно и изражавала неку врсту природног права.

Нови век донео је ново поимање и развој мисли којој је човек у центру пажње. Покрет ренесансе и касније хуманизма отворио је широко поље враћања античким идеалима у култури, а тиме и природно у друштвене науке и разматрања. Велику улогу у том процесу одиграли су покрети који су покренути под утицајем схватања доктрине. Мисли систематизоване у делу Т. Хобса имале су јак одјек и у друштвеном току прво Холандије па касније и других држава којима се мењала филозофија деловања и схватања политичких и друштвених процеса, али и односа према ауторитетима.

Савремено доба - оличено је у кодификацији природног права након Другог светског рата. Интересантно је да данашње бујање размишљања и афирмације људских права долази након ужаса који су преповили свет након ратних похода и свирепости. Покушаји унивезализације и афирмације једнаког приступа у основним правима човека дошли су као последица схватања да је неопходно кориговати међународне механизме функционисања политичких и правних односа у глобалу.

⁹⁴ Више видети: Sellars J., *Stoicism*, Routledge Book, London, 2006.

Пут идеје о природном праву у Србији је специфичан. Ако се ослонимо и на синонимно везивање са људским правима ова специфичност је још важнија. Период првих разумевања везује се за почетак настанка прве државе Србије, па онда замире у периоду под Турском, да би касније оживео са почетком развоја науке и стабилизације државе. Дакле, разматрање о природно право у нас пратило је постојање стабилних институција државе и постојање идеје о успостављању образовања. Оно се може различито хронолошки и идејно уочити. Два су пута изучавања и посматрања у зависности од критеријума које узмемо као одлучујуће при формирању класификације. Први који посматра развој клице прве српске државе, династије, цркве и други, који се ослања на почетак и "семе" развоја високог образовања.

Кренемо ли од XXII века можемо да укажемо да је још Стефан Немања додељујући манастиру Хиландар поседе и привилегије, основе и темеље нашао у природном праву. Овим путем локални ниво обдарио је правно-филозофским погледом који је већ постојао на макро нивоу. Међутим, за разлику од доминантног учења које је постојало на западу, а које смо изложили, узор оснивачима наших династија били су на истоку. Источно Римско царство, Византија представљала је ризницу и привилегија и знања којима је оснивач династије покренуо размишљање о природном праву у нас.

Учење о божанском закону *lex aeterna* на основу кога постоје универзална правила (закони) не смо за овоземаљски свет, него и за читав универзум први пут се изражавају код нас у додели привилегија манастиру Хиландар од стране Стефана Немање као што смо већ истакли.⁹⁵ Ова повеља, позната још и под називом Оснивачка повеља манастира Хиландар, иако споменик од изузетног значаја за наше почетно поимање природног права није доступна у изворном облику, већ се о њој сазнаје посредно.⁹⁶ Додељујући поседе манастиру Хиландар својом повељом Стефан Немања је предвидео и санкцију за непоштовање додељеног. Истичући да све што додељује новооснованом манастиру, не треба ни његовом детету, унучету или рођеном коме, али да за непоштовање, непослушника чека небески суд. У санкцији "Ако ли ко ово измени, да му Бог суди и да му је Света Богородица супарница на страшном суду оном и ја грешник Симеон"⁹⁷ види се основ природног права које бди над позитивним. Након овог дела уследиле су године које нису пружиле прилику да се развијају просвећене мисли. Природно право није било уписано али се осликавало у борбама за слободу појединаца и група у борби за ослобођење од Турске. Тек ослобођењем и развојем клица образовања долазимо нових идеја о људским правима и природном праву.

Битан моменат за наше поимање система знања па тиме и схватања о природном праву је први (или један од првих) уџбеника права код нас. Настајање овог дела поклопило се са успостављањем прве институције високог образовања у нас. Лицеј у Крагујевцу са почетка XIX века, започео је нову еру образовања и успостављања интелектуалног кора друштва. Природно право Ј.С. Поповића управо ту је уписано као прва, или једна од првих систематизација правних знања код нас. Посебан печат је тај, што је тиме постављена систематизована основа да се на нашем језику разматрају идеје

⁹⁵ Шаркић С., *Идеја природног права у српским правним споменицима (XII—XV век)*, у књизи Постсоцијалистички модел успостављања модерне правне државе и југоловенско искуство, Нови Сад, Правни факултет, 1995, с. 19, према М. Поповић, Стеријино "Природно право", доступан на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0017-0933/1996/0017-09339607274P.pdf>

⁹⁶"Повеља се налазила у Хиландару до 1896, када је поклоњена краљу Александру I Обреновићу. Чувана је у Народној библиотеци у Београду и нестала је приликом евакуације књига из Београда, 1915. До сада није пронађена. Сачуване су извесне копије и фотографски снимак." Стефан Немања као градитељ цркава и манастира у виђењу српских писаца XIII века / Љиљана Јухас-Георгиевска // Предавања 6 / [ed. Драгана Мршевић-Радовић, Бошко Сувајић]. - ISBN 978-86-6153-468-3. - Vol. 6 (2017), p. 6.

⁹⁷ Превод текста повеље доступан на: http://www.hilandar.info/strana.php?strana_id=213

које су у то време у Европи изазивале динамику интелектуалног друштвеног процеса. Идеје изнете у Природном праву Ј.С. Поповића значајне су из два разлога. Прво, њима се успоставља методолошка основа разматрања проблематике природног и позитивног права на нашем језику. Друго, уочавање потребе да се наставни процес обогати развијањем мисли о овим односима, има шири допринос на усмеравање друштвеног тока једне заједнице. Ослоњено на Кантову филозофију права, Природно право Ј.С. Поповића има различите реинтерпретације у нашој правној мисли. Један пол разматрања истиче да не постоје оригинални елементи схватања о природном праву који би се могли приписати Ј.С. Поповићу. Овај круг разматрања истиче допринос у систематици и промовисању идејног пута природног права али не и оригиналности мисли.⁹⁸ Присутно је и другачије гледиште, које овом делу даје велики значај. Поред оригиналности овај пол доктрине истиче немерљив значај за развој правне мисли и уопште идеје о људским правима у семену постављеном овим дело.⁹⁹

Познавајући биографију Ј.С. Поповића, па и детаљ његовог практичног рада у оквиру адвокатске професије додатно истицање његовог значаја на разматрање комплексних односа у оквирима тежишта природно-позитивно право. Разумевање мисли Ј.С. Поповића и истицање значаја који је имало његово Природно право, могло би да има велики значај у успостављању нових идејних основа за разумевање правног система Р. Србије и пута ка достизању одређеног нивоа правдености које се заснива на конструктивној критици и приступу природно-правних схватања, а не утописком, теоријском разматрању без икакве практичне чинидбе.

На горе постављено питање о грађанској непослушности као људском праву, позитивисти би се одредили врло лако и једноставно одговорили са не. Право је само оно што је написано у закону и одређено позитивно-правним прописима. Приближније, разматрајући однос државе и поданика Ханс Келзен примећује да је суштина правне државе у немогућности успостављања правне обавезе неког субјекта без постојања правног прописа.¹⁰⁰ Ослањајући се на Пол Лабанда и императивну теорију Х. Келзен потврђује своју тезу. Императивна теорија не признаје вредносне елементе у праву, па право своди на елемент државне силе, без оптерећености правдом, правичношћу и моралом.¹⁰¹ Екстензивним тумачењем долази се даље до закључка, да ни за државу није могуће утврдити обавезу ван опсега који је "статуиран" правним прописима¹⁰², ако то није могуће утврдити за било који други субјект. Као што и само име, а и опредељујући елементи ове врсте друштвене промене указују, непослушност би била противна праву, па самим тим не би могла представљати категорију која је дозвољена и која би се могла "уклопити" у људско право. Други пол односа који би се могао назвати природно правни отворио би низ питања која би ово питање учинили комплекснијим. Ово је и питање које заокупља доктринарно одређење појма људских права. Дефинисања људских права полазе од претпоставке да овај појам има своје позитивно правно али и природно правно одређење. На тај начин одговор на питање о карактеру људских права постаје много комплексније, а самим тим и разматрање грађанске непослушности у том контексту.

⁹⁸ Овај круг доктрине оличен је у писаној мисли Д. Басте, Л. Вркатића. Наведено према: Поповић М., *Стеријино "Природно право"*, доступан на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0017-0933/1996/0017-09339607274P.pdf>

⁹⁹ Представник овог мишљења је С. Перовић. *Исто*

¹⁰⁰ Келзен Х., *Главни проблеми теорије државног права*, превод Данило Баста, ЦИД, 2001, Подгорица стр. 356.

¹⁰¹ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело*, стр. 439.

¹⁰² Келзен Х., *нав. дело*.

Основна одлика људских права јесте могућност посматрања из две перспективе. Једна је вредносна, друга позитивно-правна. Ова двоврсност суштински осликава и горе изнету двојбу природног и позитивног права која као да сву своју комплексност исказује кроз појам људских права. Трагање за појмом људских права је из овог разлога интересантно и представља тежишни изазов докучивости ширих односа.

Потрага за појмом зависи од аутора који се опредељује према терминолошком, рестритивном или екстензивном посматрању, или у зависности од позитивно-правног или вредносног, универзалног – природно-правног поимања. Једноставно могу се одредити као као скуп права и слобода која припадају свим људима.¹⁰³ Људским правима утврђује се правни положај појединца према државној власти.¹⁰⁴ А ако се крене од извора појам се сагледава као духовно наслеђе школе природног права која је критиковала привилегије настале феудалним односима и свемоћи апсолутистичке власти.¹⁰⁵ Глобални поглед иде истим путем указујући да су људска права су норме које теже заштити свих људи и свуда од тешких политичких, правних и друштвених злоупотреба.¹⁰⁶

Уводећи се у размишљање о појмовном одређењу људских права које је комплексна категорија уочава се да је присутност вредносних и правних елемената основно обележје и појма.

Пре него што се посветимо одговорима на ова питања, неопходно је дефинисати појаве које покушавамо да одредимо. Наше истраживање, у многоме ће зависити од начина на који се одредимо према појмовима људских права и грађанске непослушности. Тако, као што је речено, људска права се могу посматрати као позитивно правна и као природно правна категорија. Исто тако и грађанска непослушност може садржати различите елементе. А дефинисати, етимолошки посматранио (од латинског *definitus* - одређен, разговетан, јасан) представља тежњу чињењу једног појма што одређенијим, јаснијим, пријемчивијим у одређеном виду комуникације, усмене или писане. Потреба за претходним дефинисањем још је значајнија када су у питању појмови који немају своје сагласно одређење у дисциплинама које се њима примарно баве. Правна доктрина не познаје једнозначан и усаглашен појам људских права. Иако су напори кодификације међународних правних докумената који дефинишу сет ових права одмакли у покушајима универзализације и глобалне једнакости, једнозначност дефинисаности самог појма не постоји. Посебно због дихотомије бити људских права која имају своју позитивно правну основу, а са друге стране се одређују као природно дата и ванвременска.¹⁰⁷ Проучавање грађанске непослушности и њена веза са појмом људских права касније ће примат окренути у изучавању природног карактера људских права. Међутим, позитивно одређење имаће утисак на другој страни односа. Грађанска непослушност се са једне стране ослања на природно дата права, а са друге супротставља позитивном одређењу. На тај начин она се јавља и као средство превазилажења одређеног јаза који се може појавити између вечитог изучавања правне науке, а то је однос природног и позитивног права, а кроз то и кључног елемента тог односа, појма људских права. Како бисмо, према томе, одредили према људским правима и вези са грађанском непослушношћу, морамо да кренемо од оправдања и разумевања дефинисаности уопште.

Свака научна делатност и појмовна тежња састоји се од уопштавања посматраних чињеница, тј. од појмова којима се исказују битна и општа својства искуствених

¹⁰³ Гајин С., *нав. дело*, стр. 15.

¹⁰⁴ Симовић Д., Станковић М, Петров В., *нав. дело*, стр.70.

¹⁰⁵ Тадић Љ., *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1996, стр. 122

¹⁰⁶ <https://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> приступљено 21.09.2021.

¹⁰⁷ Симовић Д., Станковић М, Петров В., *нав. дело*. стр. 67

чињеница.¹⁰⁸ Дефиниције пак, чак од Аристотела, постављају се као крунски изазов испред умних делатника. Још од антике, а упуштајући се у даље хронолошке епохе и раније, потреба за дефинисањем представља темељни задатак и почетни стадијум једног истраживачког подухвата. Озбиљност се, већ од тих времена, исказује кроз потребу за поткатогијама и прецизнијим методама одређивања појма. Тако правац дефинисања може бити двојак, дескриптиван или пак прескриптиван у зависности од начина на који одређујемо начин потребе схватања једног појма. Прескриптивна дефиниција била би она путем које би се одредио појам какав би он требало да буде. Оно што је идеално за неку појаву било би прескриптивно свођење појма на дефиницију.¹⁰⁹ Дескриптивна дефинисаност, пак, ишла би супротним правцем. Њоме се одређује нешто како јесте без обзира на вредносне категорије појма. Дескриптивна је објективна, а прекритивна вредносна.

Узимајући у обзир ову краћу напомену о дефинисању појмова уопште, видимо да се овај почетни проблем дефинисања осликава и на дефинисање људских права. Природно право и његова универзалност као извор људских права или позитивни пропис, кодификован и оснажен државним ауторитетом исказују оно што би требало да буде и оно што јесте. Прескриптивним посматрањем могла би се дати универзална дефиниција људских права, каква би она требало да буду. Дескриптивним би се, пак, посматрала позитивно правна одређеност сета ових права. Питање како схватити људска права, као природну појаву или пак као позитивно правну категорију, осликава и основни проблем дефинисања правне науке и теорије о држави и праву уопште.

А потреба за дефинисањем неког појама нужна је претпоставка тежње ка сагледавању елемената, а касније и спецификовању тих елемената и ближим упознавањем суштине. У зависности од критеријума које преуземо као одлучујуће појмови се могу одредити на различите начине. Тако је и код појма људских права. Сагласност у теорији постоји, да се о њима се може говорити из два дијаметрално супротна правца.¹¹⁰ Већ истакнуто, једна позиција обухвата њихово сагледавање природно правног становишта, док са друге можемо сагледати њихову позитивноправну основу.

Како се одлучити на коју страну превалити тас у покушају да се дође до што је могуће прихватљивијег појма?

Посматрајући двојбу која се води на два пола тежњи ка разумевању људских права, фактички сагледавамо и сву комплексност разумевања права уопште. Несавршеност позитивног права општа је одредница коју сви ми делимо. Поред несавршености и немогуће егзактности позитивног права, субјекти који примењују или се понашају по нормама позитивног поретка од постанка умовања о битисању на свету схваћени као грешни. Управо у тој несавршености налази се пут за посматрање грађанске непослушности. на линији ових великих концепцијских разматрања поставља се и линија схватања грађанске непослушности.

А пре него кренемо да се бавимо схватањима појма грађанске непослушности, питање је разлога потребе боље одређености људских права. Иако је тема истраживања грађанска непослушност и људска права, потреба да превасходно одредимо појам људских права намеће се из саме практичне природе. Ако нема људских права, онда нема шта ни да буде прекршено од стране законодавца. А ако нема грађанске непослушности, питање је да ли је поредак са својим инструментима и убрзаном друштвеном динамиком

¹⁰⁸ Висковић Н., *Теорија државе и права*, Биротехника ЦДО, Загреб 2001. стр. 12.

¹⁰⁹ Васић Р, Јовановић М., Дајовић Г., *нав. дело*, стр. 13,

¹¹⁰ *Исто*, 67.

способан да се прилагоди неопходној флексибилности. Управо зато, ова игра речи и поставки захтева од нас да ове појаве прво добро схватимо, да бисмо их лакше увезали и поставили их на равну истинитости која нам гарантује правду. У том циљу, успостављање односа између права, правне сигурости и правде потребна је компонента правилног изучавања. У додиру са основним квалитетима и везама вредности права, између две наизлед удаљене тачке, права и правде, наилазимо на формулу која би мога да укаже на елементее повезаости и решења. Формула коју је у изазовним годинама поставио Г. Радбрух и из данашње перспективе представља методолошку основу за разумевање комплекса друштвене стварности и права а тиме и људских права као основних вредности које би требало да заштити један правни поредак.

1.4. Радбрухов прилог људским правима

Посматрање савременог тока људских права, хронолошки, може се вршити од краја Другог светског рата до данас. Овај период карактерише тежња ка универзализација, институционализацији, развоју међународних правних и политичких механизма заштите. У исто време други крак тог утицаја иде и ка свеопштој идеологизацији и злоупотреби људских права. На темељу страдања у ратним дешавањима Другог светског рата постављени су услови да се претходне тежње ка механизмима заштите појединаца и бољој контроли држава на међународном плану што боље уреде. Ови механизми су на глобалном нивоу свакако дали добре резултате, упркос критикама које би се могле усмерити, а које иду од политичких до правних и шире друштвених. Овај савремени ток људских права који се посматра од усвајања УДЉП па до данас део је процеса у којима се одигравају и односи људских права и грађанске непослушности. Како грађанска непослушност левитира над односом савремене друштвене збиље и позитивног одређења људских права. Ка циљу схватања релација ових односа, однос позитивних докумената националног и међународног нивоа и вредности које би они требало да изразе о великог је значаја.

Ка том циљу, важан теоријски допринос дело је немачког правника и филозофа Густава Радбруха. Превазилажење тешког пута од права ка правди и реafirмисање вредносних елемената у праву кроз јуристички приступ дело је научника који је прошао кроз реалне реперкусије репресивног режима на личном нивоу. Управо зато, у савременом проучавању људских права, важан моменат представља Радбрухова формула у тежњи ка разумевању односа нормативног и фактичког. Однос нормативног и фактичко у разумевању и примени људских права нема исти домет на свим меридијанима. Услед традиционалних и културних образаца овај домен разматрања посебно је важан у континенталном типу правног поретка.¹¹¹

Радбрухова формула, постављање комплексних односа права, правне сигурности и правде кроз својеврсну правно филозофску дебату добра је полазна основа за разумевање тананих линија раздвајања нормативног и фактичког. Када правна норма дође у сукоб са поимањима минимално праведног поретка поставља се питање како превазићи и помирити интересе правне сигурности са једне и правде, са друге стране.

Пут до ствараоца сета идеја које су се супротставиле *законском неправу* био је мукотрпан, дуготрајан и комплексан. Правно филозофски ставови Г. Радбруха у великој мери су под утицајем догађаја из живота знаменитог теоретичара. Из тог разлога,

¹¹¹ Хасанбеговић Ј., *Култура и/или идеологија људских права - реторика и реалност*, Анали Правног факултета у Београду, Београд, година LVII, 4/2009, стр. 83

познавање детаља из биографије може нам указати и на однос појединца и власти, а овде и на утицај на теоријске ставове. Како је за анализу пута до филозофских ставова важна биографија Г. Радбруха, тако је библиографија важна за уочавање мисли које су касније имале далекосежан утицај на модерна схватања људских права. И данас из перспективе савременог тренутка, дело Г. Радбруха ка разумевању односа права и правде као динамичког елемента, а тиме и грађанске непослушности све више добија на актуелности. Главна мисао Г. Радбруха била је у његовом ставу да је основна сврха права и филозофије тако усмерена критика ка стварању рационалног система. Управо тај систем стварао би се само индивидуалистичким тежњама појединаца ка корекцијама система који не мора увек бити функционалан, правичан и изводљив.¹¹²

Какав је конкретно утицај Г. Радбруха на схватања о људским правима? Неколико је разлога који се могу навести, а у граничним линијама имају додира и са схватањима и појмом грађанске непослушности. Прво, као што смо навели у питању је у исто време и теоретичар и практичар правне делатности. Па се његов опус може посматрати кроз међусобни утицај теорије и праксе што су и две стране људских права. Друго, Г. Радбрух је живео у две посве различите епохе. Ранија која је обележена вером у уједињење Немачке под Бизмарком¹¹³, а онда и губитком Првог светског рата и познија која је отелотворење рађања и слома нацизма. Тако, дело Г. Радбруха можемо посматрати са једне стране кроз његов теоријски домен утицаја на људска права и решавање питања динамичког елемента у праву и односа са другим правним вредностима. Такође, мора се узети у обзир и сагледавање практичних реперкусија теоријских схватања на правну праксу. Утицај се огледа у домашају доктринарних ставова на праксу, конкретније на примени тзв. Радбрухове формуле у судских поступцима и разматрању права. Поред ове дихотомне визууре, хронолошки се теорија Г. Радбруха може посматрати и са аспекта утицаја политичке климе на његове ставове. Из тог разлога потребно је уочити да ли постоји еволуција размишљања у складу са токовима историје и превирања времена у коме је живео. Имајући у виду да је његов најутуцајнији опус настао након Другог светског рата, потребно је извршити компарацију дела пре и након нацистичког деловања. Дакле, значај Г. Радбрухових идеја био је у покушају споја филозофије права и практичног правног живота. У том циљу учињену су покушаји, а питање утицаја и суштинског значаја остаје да лебди у немогућој егактности друштвеног поља.

Пре него размотримо теоријски утицај и еволуцију Г. Радбруховог дела, поставља се претходно питање, значаја везивања теорије и праксе. У овом утицају могу се уочити и односи позитивног дела људских права и грађанску непослушност као евентуалног потребног средства у корекцијама и корелацијама. На ово питање одговор дају године након Г. Радбрухове формуле. Приметан је свеопшти утицај англоамеричке праксе на континентални систем. Подсетимо, англоамеричка пракса у великој мери одустаје од разликовања нормативног и фактичког елемента.¹¹⁴ Уношењем судске функције као примарне и деалтности судијског одлучивања као извором права, тежи се живој пракси и достизању нивоа подударности између друштвене динамике и правне норме. За разлику од тога, континентални система не познаје судску праксу извором права, али се у одређеним доменима признаје њен утицај. Свакако не као у америчком и стриктно гледано, судске пресуде нису извор права у континенталном систему.

¹¹² Ђорић Д., *Нови минути посвећени Радбруховој формули*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3/2011, Нови Сад, 2011, стр. 636.

¹¹³ Стјепанов Р., *Пет минута филозофије права Густава Радбруха*, Гласник Адвокатске коморе Војводина, Часопис за правну теорију и праксу, Нови Сад, 2009, стр. 549

¹¹⁴ Хасанбеговић Ј., *нав. дело*.

Обзиром да је Г. Радбрух имао искуство живота у континенталном систему (који је доминантан у Европи са изузетком В. Британије), његово дело и размишљање било је под утицајем како историјских дешавања, тако и практичног деловања у мање флексибилним правним условима.

Време које је уследило након Г. Радбруха, показује да је све више тежњи за уношењем института англосаксонског права у правне система континенталног типа.¹¹⁵ О овоме постоје врло опречна мишљења која наводе разлоге за и против.¹¹⁶ Међутим, оно што је несумњиво у разлозима за и против је да се у тим тежњама осликава немогућност континенталног система класичног типа да одговори изазовима динамике друштвених односа. Ако се о потреби увођења института може разматрати, оно што је исказ ове тежње јесте вапај континенталног система да на неки начин достигне динамизам системског поретка у брзини друштвене динамике. Оно што је за везу грађанске непослушности, људских права и Г. Радбруха значајно јесте начин на који англосаксонски систем решио систем слободног судијског одлучивања.

Генезу слободе судијског одлучивања у англосаксонском систему можемо посматрати од првих деценија XX века. Ово виђење нашло је касније своје утемељење како у пракси тако и у теорији. На основу схватања Р. Паунда да је право више плод искуственог дела мисли, него логичног настајао је и основ за правни прагматизам у одлучивању.¹¹⁷ Ово виђење англосаксонског система имало је последице и у савременијим правним теоријама. Тако је, видећемо касније то и детаљно, Р. Дворкин замишљао идеалног судију Херкула који би успевао да сагледа не само адекватну судску одлуку одређеног правног случаја већ уочи и последице које би она имала. ово све у складу не само са прецедентима који имају снагу закона у правном систему САД, него и у складу са ширим случајевима посматрања основаности гоњења учинилаца кршења неке од правних норми.

Случај Г. Радбруха и његове филозофије права у свом крајњем стадијуму стоји на линији ових мишљења. Тако Г. Радбрух анализира односе права и неправда. Постављајући основу да се размотри случај непримене позитивног закона када он није у складу са елементима правде Г. Радбрух анализира тројну структуру једног друштвеног односа који је оплемењен правом. Тако он посматра правду у релацији са другим вредностима као што су правна сигурност и сврсисходност. Правду дефинише као једнако поступање према једнакима. Правна сигурност је извесност правила и дораз значаја који има правни позитивизам, а сврсисходност оно што користи држави. дакле у овој тројној релацији правда стоји као брана од неправдених закона који као такви не само да угрожавају правну сигурност и сврсисходност него чине и негацију сам државе. Уз помоћ примеса правде отклањају се из система неподношљиво неправедни закони.¹¹⁸

Сама Радбрухова формула била је предмет анализе и коришћења у многоструким случајевима који су се постављали као гранични случајеви злоупотребе државних принуда и били у складу са позитивним правом, али суштински негација државе и правног система. Сама формула била је у неку руку и адекватна за анализе које су биле потребне у оправдању Нирнбершког процеса. Међутим, овај процес може се схватити и као једна врста суђења победника побеђенима у рату, уз наравно свест да су свакако извршени стравични злочини нацистичког деловања. Да политиколошки приступ и

¹¹⁵ Више видети: Аврамовић Д., *Одлука или норма - слободно судијско уверење*, Зборник радова Правног факултета Нови Сад, 2/2012, стр.312.

¹¹⁶ Видети: <https://www.politika.rs/sr/clanak/386334/Drustvo/Evropa-ne-prihvata-amerikanizaciju-pravosuda>

¹¹⁷ Аврамовић Д., *нав. дело*, стр. 315.

¹¹⁸ Више видети: Радбрух Г., *Филозофија права*, Правни факултет Београд, Београд, 2016.

једностраност нису добри може да укаже и критика других мањинских заједница које су такође биле објект злочина током Другог светског рата.¹¹⁹ Стога се и под добронамерним анализама и покушајима прихватања утискивања праведног елемента у позитивно право треба увек чувати политичких утицаја који би могли да се претворе у негацију идејног почетка. У том циљу, потребно је сагледати и генезу развоја докумената који су баштинили људска права, како би свеобухватним погледом омогућили јаснију слику будућности.

I.5. Анализа историјских докумената

Као што смо већ напоменули, људска права у савременом правном облику резултат су новог века. Међутим, развој и тежња ка људских правима има своју дубоку историјску генезу која се мора имати у виду како би се правилно сагледала еволуција основе права човека. Са становишта везе грађанске непослушности и људских права важно је сагледати социолошко питање динамике промена. Пут ка слободама и правима кроз историју је био динамичан у самом догађај, али су друштвени односи били круће постављени него данас. Типови друштвених промена били су много интензивнији у смислу средстава која су коришћена да би се остварио циљ. Док су са друге стране чиниоци који су доводили до друштвених превирања били статични у дужем временском интервалу, док не дође до саме промене. Разлог овоме била је недовољна развијеност представничких механизма и непостојање могућности да се одређене интересне групације категоришу путем демократских инструмената.¹²⁰ Тако је пут до кодификација био обливен крвљу оних који су били гласноговорници и борци за одређене категорије права. А значај и са временске дистанце "борби" за људска права није мали и данас се може посматрати у тежњи ка разумевању савременог појма. Сама реч која одређује појам људских права асоцира на значај који би она требало да имају. Ширина формулације појма „људска права“ од две речи које остављају простор за конкретизацију, истовремено је изазов и инспирација услед ширине обухвата. На разним светским језицима ове речи асоцирају на најважније опште правне норме које усмеравају правила живота једне друштвене заједнице. Термин људска права, као што смо већ одредили, у нашем језику потиче од превода енглеске речи *human rights*. Прича око самог термина је изузетно интересантна и представља још један пример историјске тежње за равноправношћу и универзализацији људских права. Овај термилошки почетак у себи садржи не само значајну димензију, већ указује на шире политичке односе и тежње који се оцртавају преко термина до појма људских права.

Приликом усвајања Универзалне декларације о људским правима, након Другог светског рата, као представник САД на светску сцену појавила се Еленор Рузвелт. Својим напором, али и политичком снагом и утицајем који је црпела из предходног политичког утицаје њене породице, она се поставила као један од бораца за усаглашавање ставова о формулисању норми декларације. Поред формулисања норми, њен значај данас истичу и феминистичке организације у тежњи ка родној равноправности терминологије људских права. Први термин који је планиран био је *men`s rights*. Као једна врста данас распрострањене борбе равноправности полова, термин је замењен данас прихваћеним *human rights*. Поред ове тежње ка термилошкој одредници, усвајање универзалне

¹¹⁹ Више видети: Халити Б.Б., *Оспоравање Нирнбершког процеса од стране Ромске заједнице*, Баштина, Приштина-Лепосавић, 2020.

¹²⁰ Више видети: Haferkamp H., Smelser N. J., editors *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1992, 1991. доступно на: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft6000078s/>

декларације било је обојено политичким разликама и приступима држава које долазе из различитих делова света. Тако су се издвојили разноврсни блокови који су заступали различите интересе.¹²¹

Интересантно је да се у Немачкој још увек користи термин *Menschenrechte*. тога би и значај Е. Рузвелт у терминолошкој и дипломатској улози усвајања УДЉП требало истицати. Међутим, напори представника и других држава били су такође велики, али је утисак да се истицањем родне једнакости, те и политичке улоге коју су САД имале, занемарују и други представници. Усвајање УДЉП пратила је комплекса политичка утицмица и разноврсни интереси удаљених држава. Услед тога, посебно они системи који су удаљени у односу на западни део света, имали су велику улогу у постизању својерсног компромисног решења. Овај компромис пратило је и усаглашавање седишта Уједињених нација, као и друга значајна политичка и дипломатска питања, која би претераним истицањем улоге појединаца могао остати и остала су заборављена. На то свакако утицај има политичка конотација можда једног од најважнијих аката у историји нормативе човечанстава УДЉП.

Дакле, поред горе изнетог концепта двоврсности људских права као позитивно правне категорије и као природно правног концепта, интересантно је и разматрање са аспекта политичког. Како би се сагледало политички аспект људских права, може се поћи и од истицања горњих елемената политичких сегмената који су пратили усвајање и усаглашавање УДЉП.¹²² Како је ова декларација била продукт ратног сукоба и покушај спречавања ратних сукоба у будућности и посредно кршења људских права у њима, текст декларације је свакако била једна врста политичких договора и усаглашавања између кључних актера тадашње глобалне расподеле политичке моћи. У прилог политичком карактеру савременог поимања људских права и његовој димензији као политичке категорије наводе се четири разлога, тј. четири мита који разбијају уобичајену концепцију људских права као филозофског - природно-правног и/или позитивно-правног феномена.¹²³

Први, како аутор наводи, мит је да је последица Универзалне декларације о људским правима било масовно кршење људских права од стране нациста током Другог светског рата. Архивско истраживање Хермана Бургеса показује да су планови за формулисање декларације били нашироко дискутовани пре тога.¹²⁴ У прилог овој тези говори и то да је већина злочина које су починила нацисти откривена и презентована свету тек током процеса у Нинбергу 1945. године. Активности на међународној регулативи постојали су у година које су претходиле овом суђењу, а презентовање јавности свих злодела смо је допринело подршци коју је јавност дала усвајању једног универзалног документа.

Други мит, наслања се на први, а то је да су се победнице Другог светског рата заложиле за усвајање декларације о људским правима. Ово је само донекле тачно, али је потребно упознати контекст како би шира слика о људским правима била јаснија. У Сједињеним Америчким Државама није постојала сагласност око концепта људских права, иако су се Кина и САД концептуално највише залагале за формулисање људских права од великих сила. Велика Британија и СССР били су забринути и чак донекле противници одређењу универзалне декларације. Свака из својих интереса, тј.

¹²¹ О околностима деловања Е. Рузвелт видети на: <http://goodofall.org/site/wp-content/uploads/2008/06/sears.pdf> приступљено 12.08.2022. године

¹²² *Universal Declaration of Human Rights* усвојена након Другог светског рата 1948. године.

¹²³ Више видети о овом становишту: Waltz S., *Reclaiming and rebuilding the history of the Universal Declaration of Human Rights*, Third World Quarterly, Vol 23, No 3, London, 2002. pp 438.

¹²⁴ Исто стр. 439.

политичких разлога. В. Британија сматрала је да њен тицај у колонијама може бити угрожен, а СССР да идеологија стаљинизма није у складу са концептом који је промовисан као људска права. Из овог разлога два пута су били против текста Повеље о Уједињеним нацијама који је укључивао људска права.¹²⁵ Интересантно је напоменути да је Кина била један од главних промотера и заговорника да се идеја људских права угради у повељу, "изражавајући спремност да жртвује свој суверенитет у мери који је потребан да се осигура мир и борба против међународног расизма због које је њен народ патио"¹²⁶

Трећи мит о Декларацији је да ју је написао Рене Касен, правник из Француске који је за текст добио Новелову награду, а био је и саветник генерала Де Гола. Текст повеље је усаглашаван путем комплексних процедура и политичких преговора у више различитих дела и стручних група. Поднето је чак 168 амандмана, а и Еленор Рузвелт је имала велики утицај услед ауторитета државе коју је представљала, али и из својих напора на промоцији људских права који су били тековина њеног супруга, бившег председника САД. Иако ауторство над документом може бити беспредметно са становишта карактера људских права, није тако. Истицати да је аутор знаменити правник, уз позивање на симболику Француске револуције и декларације о правима човека и грађанина, могло би се указати на извесно континуирано наслеђе људских права. Ипак текст повеље био је сложен и преговарачки поступак који је до краја задржао политичку конотацију.

Последње, по С. Валц, јесте улога Еленор Рузвелт у процесу доношења Декларације о људским правима. На овај начин истиче се допринос САД-а на процес доношења декларације, а на тај начин промовишу и тековине система који је проистекао из Америчке револуције и Устава САД (о чему ћемо касније говорити). Често се истиче да је улога Е. Рузвелт била од немерљивог значаја, а њена смиреност кључна за усаглашавање принципа који су били фундамент декларације. Међутим сагледавање контекста и политичких прилика у САД указује нам да није баш тако. Улога Е. Рузвелт у многоме је била ограничена политичким чиниоцима унутар САД. Ако се сагледају политички репери кључних чинилаца У САД било је жестоких противника идеју универзализацији идеје људских права. (један од највећи противника био је и председник адвокатске коморе Френк Холман)¹²⁷ Ово интересантно виђење наслања се и на Мартина Лутера Кинга и његову борбу и тиме додатно поставља упитаност о улози САД као промотера људских права. Чини се да ова идеја има више улогу спољнополитичких тенденција.

Касна формулација никако не сме да укаже да су она тада и настала. Зато покушај маркирања кључних елемената и сагледавање развоја отвара сијасет питања. Дилеме иду од историјских, преко идеолошких до на крају практичних реперкусија најважнијих и најдискутованијих права друштвене бити човечанства.

Историјско одређење људских права захтева од нас да размотримо хронолошку генезу права човека пре њеног уобличавања под појмом људских права. А сагледавање прошлости доводи нас до сазнања да су људска права на пијадестал регулисања и промовисања дошла тек након страшних друштвених превирања и кључних тачака хронологије света. Након догађаја који су по својој свирепости или пак снази процеса промена „ломили“ старо и постављали ново, покренуте су дискусије и потреба ка

¹²⁵ Више видети о околностима стварања УН у глави II: Рачић О., *Уједињене нације између моћи и права*, Службени Гласник: Факултет политичких наука Београд, Београд 2010.

¹²⁶ Waltz S., *nav. delo* pp 440.

¹²⁷ Исто, стр. 443.

кодификацијама људским правима. Људска права и њихова формализација и непосредна примена, одређивала су се као крајњи циљ бране достигнутог нивоа цивилизацијских тековина. Касније се јавило и питање прописаног и у пракси остваривог, потреби усклађивања питања односа теорије, тј. норме и праксе, што ће бити и један од кључних сегмената нашег рада.

Ретроспективни поглед на еволуцију развоја људских права на глобалном смислу указује нам на чињеницу о снази друштвених превирања која су претходила свим кључним моментима кодификације. Ни један кључни моменат који је забележен у историји, а којим се достигао одређени степен људских права није се дешавао без одређеног контекста пре и после. Актери који су носили промене, такође су значајан елемент за истраживање. Социолошким осматрањем односа који су тињали у друштвима која су изнедрила фундаменталне документе систематизовања права човека кроз векове лако ћемо уочити тензије и борбе за "рађање новог" и елиминацију старог, превазиђеног поретка без тих, уписаних права. У светлу предметног истраживања проучавања људских права, наш шири циљ биће у доказивању оправданости анализе друштвеног превирања путем кога се долази до "лома" старог и кодификације новог. Покушаћемо да поставимо тезу да је и грађанска непослушност реакција појединца на ону одлуку или правило која се коси са лично његовим убеђењем у исправно, а то исправно потиче из његове природе и интуиције исправности нормативног оквира. Дакле када је урођено, оно што називамо природним правом код појединца тангирано одлукама власти, онда се јавља тежња да се таква одлука не поштује. А свака доктрина или филозофија људских права не може да постоји без теорије природног права.¹²⁸ Увезујући, дакле, људска права са природним схватањима човека, па онда следствено и његовим импулсом да у модерним односима путем грађанске непослушности "кодификујемо нове односе", кренућемо од неколико теза које нам се постављају као примарне. Прво је да су друштвене околности и социолошки моменти пре него су кодификовани кључни документи историје људских права, кључ разумевања природе тако постављених права. У овоме ћемо покушати да утврдимо оне елементе који би могли да представљају рудименталне облике грађанске непослушности.

Развој грађанства и индивидуализам који је као феномен присутан у модернизацији друштава изнедрио је неке нове појаве и механизме путем којих може да долази до промена у модерном друштву. Тај механизам јавља се у виду грађанске непослушности, тј. тежиште нашег доказивања кретаће се у том правцу.

Постављајући тако, тешко је на достигнутом цивилизацијског развоја модерних друштава замислити врсте друштвених промена које су некада биле доминантне. Промене путем револуција у свету, посматрајући модерну уставну државу тешко је замислити, а и на глобалном свеукупном нивоу овај вид друштвене промене није чест.

Значај револуционарних дешавања у свету свакако не би требало потценити. Људско се друштво развијало и уобличавало кроз историјске примере промена које су изнедриле револуције. Кључни сегменти и правци модерних држава запада одређени су револуцијама. Сама потребе и тежња да се кодификују људска права родила се у крилима двеју најпроучаванијих и дискутованијих револуција. Америчка и Француска револуција, иако различите по карактеру, допринеле су, свака са свог аспекта развоју филозофије модерних друштава које данас познајемо. Међутим, на данашњем нивоу свести развоја друштва и постојања институција и механизма демократије, долази време

¹²⁸ Перовић С., *Природно право и универзалне вредности*, Правни живот бр. 9/2005, стр. 11

проучавања другачијих типова промена. На том нивоу развијености демократских институција, није ни било могуће разматрање другачијих типова промена.

Дакле, наша настојања да докучимо кључне хипотезе нашег истраживања креће од утврђивања социолошких околности историјског развоја и достизања кодификовања одређених категорија људских права кроз векове. У кључним документима, а кроз околности које су владале у друштвима која су доносила промене фокусираћемо се на онај дух народа који је водио ка променама. Шта је то што даје природно правни карактер овим настојањима и дорпиноси тврдњи да се између људских права и природног права може повући знак једнакости. Такође, и онда ћемо проучавајући еволуцију људских права тежити увек да утврдимо ону иницијалну капислу. Шта је то што је у историји кодификације запалило друштвене односе и довело до изборених људских права. У овим односима идентификоваћемо тежњу за правдом или тежњу за карактером природног правног, а самим тим и увезивањем са грађанском непослушношћу у тежњи да докажемо или оповргнемо кључну хипотезу, да је природно право грађанина, оно средство промене које модерна друштва могу препознати као коректив недовољно флексибилним правним системима. Динамика друштвених односа у модерним тенденцијама и глобалном информационом свету све више доприноси потреби за корективима и флексибилношћу правног система. Ово поље истраживања суочиће нас са још једном озбиљном дилемом која у себи намеће питање односа два велика правна система.¹²⁹

Основна дилема која иде од макро плана, тј. националног нивоа јесте да способност континенталног система да се прилагоди динамици друштвених односа. Док ту могућност путем правних прецедената поседује англоамерички, континентални би могао да у будућности буде угрожен проблематиком динамике.

Поставља се још једно од питања, да ли би грађанска непослушност могла да буде коректив који би могао да унесе недостајући динамизам у овакве системе. Да ли би уставним одредбама требало, тј. могло поставити право грађана да својим ангажовањем надоместе онај ниво корективне улоге који би правни систем морао да има у интеракцији са грађанима.

Анализирајући документе који представљају кључне правне тековине људских права у еволуцији права човека кроз векове, не можемо изоставити сагледавање контекста у коме су настали ти документи. Шири друштвена збиља, социјални моменти који су се одигравали иза бројева година или штуро набацаних историјских чињеница, откривају суштину.

А зашто нам је уопште потребно да нашу анализу односа грађанина и државе у посматрању природних права човека, или људских права заснивамо на историјској генези нормативног систематизовања ове категорије норми. Само онај појам људских права који садржи у себи и поимање или елемент теоријског, филозофског тј. правно - теоријског са једне стране и са друге позитивноправног може бити потпун.¹³⁰ Проблем крајности два пола, теоријског и практичног који су овога пута огледа у нормативном позитивизму, присутан је и у овим основним сагледавањима, а прожима и целокупни опус реализације ових права у социолошкој збиљи. Крајност оптерећује оба пола приступа. Са једне стране правни позитивизам хендикепиран за теоријски поглед никако не може бити потпуно. То се најбоље види у оним ситуацијама када динамизам друштвене збиље не може практично да испрати праксу судова. С друге стране, филозофска и теоријска учења раскинула су везивање за праксу у овом делу

¹²⁹ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело*, стр. 414.

¹³⁰ Гајин С., *нав. дело*, стр. 18.

проучавања.¹³¹ Потреба за ексклузивитетом научних дисциплина као да је замаглила потребу за мултидисциплинарним приступом овој проблематици. Динамика развоја света не прати динамику развоја поимања у оквирима људских права. Али ово није стари проблем. На основаност оваквих тврдњи ослањамо се на ауторитете који су овај вид крајности увидели у прошлим временима. Имануел Кант увидео је да оно што се у теорији може осматрати идеалистички и добро у пракси пак нема никакву вредност.¹³² Превазилажење ових крајности може се видети у разумевању грађанске непослушности, али нам је пре тог модерног приступа потребно да у овом теоријском делу сагледамо и основне норме кодификовања људских права у новом веку, где би се видело "семе добре наде" за модерно поимање људских права.

Примери кршења људских права требало би да нам укажу на степен еволуције односа грађанин - држава. Утврђивање ове релације која нам је од значаја за разумевање грађанске непослушности крећемо методом еволутивног посматрања достизања одређеног нивоа цивилизацијског развоја, па ће наше нормативно истраживање кренути од нововековних степена уобличавања друштвених правила у норме. Други делови рада садржаће и фрагменте оних епоха која су од значаја за одређене научне ауторитете који су свој утицај имали на даља достигнућа нововековних мислилаца. Тако ће античка и средњовековна епоха остати као део других целина и то очима њених умних представника. Ови научни ауторитети помоћи ће нам да сагледамо целину односа умног разумевања појмова којима се бавимо.

Хронологија мисли о људским правима, те еволуција средстава доласка до основних слобода, била би непотпуна без анализе кључних, историјских докумената који су отворили врата правном нормирању основна цивилизације. Историјским методом анализа правних достигнућа изазовна је по више основа. Лична својства аутора, као и национална обојеност утичу на дате интерпретације. Потом је то питање различитих извора, превода и могућности закључивања на основу оригиналних списа. На крају, социолошки елементи су тешко докучиви. Из тога разлога главни задатак социологије права је однос правне норме и друштвене стварности.¹³³

У циљу објективизације и превазилажења горе изведених мањкавости историјске анализе, неопходно је успоставити критеријуме којима би се ишло у правцу објективизације. Један од начина је и успостављање троделне конструкције кроз посматрање правних норми, друштвене стварности и актера који су били кључни носиоци динамике промена тога времена. Посматрање садржине докумената и записа чине писано сведочанство еволуције људских права. Овде је неопходно изнети напомену. У односу на континентални систем права, историјска правила и пракса имају значајнију улогу у англосаксонском систему права. На то указује и VII амандман на Устав САД-а. Користећи се пређашњим одлукама пороте као релевантним за даље предмете, даје се посебан значај суду као посебној грани власти. Ово је названо својеврсним *историјским тестом* у тежњи примене обичајног права Енглеске у правни систем САД-а, са посебном улогом Врховног суда у креатору обавезних тумачења који би се прилагодиле правне норме друштвеној стварности.¹³⁴ Иако постоје многе варијације и мешавине које су динамикама друштвених односа настале на релацији англосаксонског и континентално право, ипак се не може занемарити традиционална

¹³¹ Исто, стр. 19.

¹³² Кант И., *Ум и слобода*, Списи из филозофије историје, права и државе, Велика едиција идеја, Београд 1974, стр. 92.

¹³³ Марјановић М., *Социологија права*, Правни факултет Нови Сад, Нови Сад, 2013. стр.9.

¹³⁴ <https://constitutioncenter.org/interactive-constitution/interpretation/amendment-vii/interps/125> приступљено 29.07.2022.

промоција права, прагматичност и динамичка флексибилност коју англосаксонски има у односу на континентални систем.¹³⁵ У том смислу треба и посматрати конотацију еволутивних документа људских права.

Правно речено садржина би представљала *материјални део* посматрања овог процеса. Са друге стране како је динамика била таква да је на неки начин *формални, процедурални* део изостао, услед околности динамичног раскида са ранијим правним поретком (у случају докумената након револуција), важећих у доношењу нових правила, он се мора на у извесној мери допунити. Адекватан начин могао би бити у сагледавање контекста, односно догађаја који су обележили посматрани историјски тренутак. Својеврсну улогу формалног процедуралног дела, могла би да има друштвена стварност обележена догађајима који су претходили и на неки начин утирали пут променама.¹³⁶

Такође битно је и уочавање актера који су изнедрили одређене промене односно били носиоци идеја отелотворења народног расположења и динамике процеса у борби за слободом. Од разних начина на који се друштвене промене могу описати, један од корисних је по С. Јовановићу, по вођама.¹³⁷ Као својеврстан и специфичан социолошки процес, револуција избацује на површину посебну врсту људи, чија би судбина у уобичајеним околностима била другачија.¹³⁸ На овај начин стиче утисак, који свакако не може бити потпун са ове темпоралне дистанце.

Социолошка матрица са ове удаљености тешко нам може пружити увид у детаље реалполитичких и правних односа. Међутим значај покушаја разумевања ових релација користан је метод за разумевање динамике, тј. односа друштвених промена и кодификовања људских права. Тако се сагледава и фактор корективног елемента друштвених промена које су по свом карактеру противзаконите. На неки начин у овим процесима покушаћемо да уочимо и оправданост противправности у грађанској непослушности сагледавајући хронологију докумената који су утискивали слободу у опште правне норме делова света који су се динамично, социолошки, политиколошки, а онда и кроз кодификације правно развијали брже у односу на друге.

Прво, садржина докумената и норми којима су одређивана права и обавезе, показују нам степен нормативне еманципације и правних достигнућа тог времена. Почетна анализа хронологије документа коју смо одредили посматра материјалну основу у времену пре доба које је обележено свеопштом кодификацијом у којој се кључни друштвени односи и најопштије правне норме налазе у уставним документима¹³⁹ Одређена људска права развијала су се како је текло време, а еволуцију тог развоја посматрамо кроз анализиране правне прописе. Хронологијом уочавамо како су са развојем и ширим обухватом државе норме постајале општије, а индивидуални приступ замењивао колективни.

¹³⁵ Више видети: HELMHOLZ, R.H. *CONTINENTAL LAW AND COMMON LAW: HISTORICAL STRANGERS OR COMPANIONS?*, Duke Law Journal, VOLUME 1990 DECEMBER NUMBER 6.

¹³⁶ Пример би могао бити популарни догађај предуставног контекста САД-а - Бостонска чајанка. Као својеврсан перформанс са циљем анимирања и мобилизације грађана и дан данас са стране анализа односа устава и друштва овај догађај изазива пажњу. Више видети: Schmidt, *The Tea Party and the Constitution*, 2011. доступно на: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/fac_schol/546

¹³⁷ Јовановић С., *Вођи Француске револуције*, БИГЗ, Београд, 1990. стр. 219.

¹³⁸ Исто.

¹³⁹ У тексту се анализирају Велика повеља, Декларација независности и Декларација о правима човека и грађанина. Иако је Устав САД донет пре Француске Декларација о правима човека и грађанина ипак се период посматрања ова три документа може сматрати еволутивном раскрсницом која је претходила модерним, уставним кодификацијама.

Друго, контекст доношења тих правних докумената осликавао је социолошку збиљу доба у коме су доношени документи. Такође, овим посматрањем утврђује се и легитимизацијска основа једног акта. Обзиром да се легалитет не може уочити у противправном чину достизања права, као и у недовољном степену процедуралног капацитета (као што смо већ истакли у уводу формални елемент акта не може се уочити у овом еволутивном периоду), па је легитимитетски основ веома важан аспект историје правног акта. Историјски основ легитимитета једног закона био је извор из кога он потиче, па се његов ауторитет могао темељити на сили или на разуму.¹⁴⁰ Тешко је, дакле, потпуно одвојити владавину људи и владавину закона који промовише још Аристотел, а истиче и један од актера времена које посматрамо Џон Адамс.¹⁴¹ Посматрање ове збиље отвара видике на све оно што је претходило једном правном документу. Чувена студија оригиналног назива *Ancient Law* указује да је немогуће разумети правни поредак без уважавања промена у самој бити друштва.¹⁴²

Да ли су то револуције, побуне, ратови или неки друг вид превирања, ово разумевање даје нам ширу слику нормирања одређених правила

На крају, актери односно носиоци промена, њихове особености, улога и начин деловања, занемарени су у оквиру проучавања еволуције кодификација, не само правног него и политиколошког аспекта¹⁴³. Изучавањем чињеница из историјских епоха видимо да промене које су носиле дух нових права носе и изразите црте личности.

Све ово, само у духу новог времена, одреднице су и грађанске непослушности или бар одређених делова ових процеса па нам је важно да еволутивно сагледамо како је текао пут до модернизације друштва на данашњи ниво.

1.5.1. Велика Повеља

Ако се одредимо према мишљењу да је настанак државе фактичко, а не правно питање¹⁴⁴ посматрање односа који имају фактички карактер у развоју модерних цивилизација има велики значај. А управо рефлексивност друштвених, фактичких односа који су се касније кроз комплексна питања између основних елемената државе претакли у норму, јесте тежишно питање схватања односа права и друштвене збиље, које је и тежишно у разматрању људских права. Натегнут однос основних елемената државе, власти и становништва кројио је историјске читанке глобалног развоја нормативних оквира човечанства. Тај однос и данас је представља извор разних врста несагласности, али и самог напретка људског друштва кроз плодотворност критичке мисли и тежње ка новом. Налажење механизма остваривања и каналисања критичке мисли изазов је који стоји од давнина, а како је цивилизација ишла напред тако су се мењала и средства остваривања људских права. Овај однос може се посматрати кроз контекст доношења једног од првих правних докумената о правима човека. Тај документ

¹⁴⁰ Р. Васић, Правна држава и владавина закона: Шта правна наука "поручује" Номотехници, у монографији НОМОТЕХНИКА и правничко расуђивање, [уредник Радмила Васић]. - Београд : Програм Уједињених нација за развој Србији : Правни факултет, 2018 (Београд : Публикум) стр. 21

¹⁴¹ У влади ове заједнице ... извршна власт никад неће преузети улогу законодавне [или] правосудне власти... до краја ће остати влада закона, а не људи.« (Устав Масаџусетса, 1780, написали Џон Адамс, Самуел Адамс и Јамес Бодин), наведено према: Ј. Крегар, *Легитимност права*, *Studia lexicographica*, 5 (2011) бр. 1(8), стр. 20

¹⁴² Исто стр. 21

¹⁴³ Jervis R., *Do Leaders Matter and How Would We Know?*, *Security Studies*, 22(2), 153–179. 2013. наведено према: Manor J., Duckett J. *The significance of political leaders for social policy expansion in Brazil, China, India and South Africa*, *Commonwealth & Comparative Politics*, 55:3, 2017 303-327.

¹⁴⁴ Више видети: Јовановић С, *О државу*, БИГЗ, Београд, 1990.

у редовима својих правних норми крије актере који су били носиоци промена, друштвену и политичку збиљу односа који су се "ломили" кроз доношење и усаглашавање правила и на крају сама правна правила уткана у светску историју нормативе људских права.

Хронологије борбе за права људи златним словима записује *Magna Carta Libertatum* као документ глобално признат, а посебно цењен у западној филозофско-правној мисли.¹⁴⁵ У формалном смислу, иако је у питању документ англоамеричке правне традиције оригинални текст написан је на латинском језику. Латински језик сматрао се елитнијим, прихваћенијим за државничку форму, па је, лингвистички посматрано, могуће закључити да је овакав пут језичког нормирања служио да се повели да већи значај и свечанија форма. Други разлог могао би се тражити у утицају цркве. Папа је у то време деловао и као једна врста контролно-утицајног фактора на политичка, па и правна дешавања. Суштински овај документ осликао је и нормативно уредио комплексне односе три стране. Велики значај и утицај цркве, није се огледао само у духовном чинодејству, већ је црква имала и изразити политички карактер, делујући на више начина у световним односима. Из тог разлога поред владара и грађана политички правни пол односа имао је и изразити утицај цркве који се одразио и на норме, а касније и њихов правни живот. Кодификован печатом владара овај документ је тек временским вировима историје утемељен као кључ сећања на тежње за слободом, борбу за права и правно утемељење права и обавеза на релацији грађани власт. Материјално пак посматрано видимо да је сет норми био измешан од појединачних, које регулишу индивидуална права барона и свакодневнице, до неких општих које су до данас остале на снази, а чине суштину принципа законитости и правне државе.¹⁴⁶ Из овог, како формалног, тако и материјалног галиматијаса, није могуће једноставно одредити узроке значаја и пажње коју и дан данас изазива овај осам векова стари конститутивни документ. У правној, како у уже историјско правној, тако и шире опште филозофској доктрини нема сагласности о важности *Magna Carta Libertatum*. Друштвена теорија не показује једнозначност у мишљењу о правном и политичком домету овог документа на глобалном плану. Па остаје до краја нејасно какав је цивилизацијски допринос настојањима ка освајању слободе и да ли га има?

Први теоријски пол сматра да је овај правни документ имао изузетан значај за темељна питања и почетна разматрања од кључног значаја за почетке размишљања и утемељења модерне правне државе. Посебно се истиче значај у домену спознаје темељних индивидуалних слобода, као и за основна разматрања о питањима секуларне државе, у време када су религијске теме имале примат над делом световних односа.¹⁴⁷ На овим и сличним темама нижу се теоретичари који истичу велики значај кодификације и означавају је кључем за посматрање почетних темеља нормирања модерних тековина западне цивилизације. Како ћемо и уочити, у материјалном смислу заиста се *Magna Carta Libertatum* бави делом кључних питања индивидуалне слободе. Неки од темељних принципа модерне државе и правног система, нашли су своје место у редовима преговора између барона и круне. Међутим, односи који се решавају а имају карактер појединачних права од свакодневног значаја, помало магле општост, а тиме и значај формулација. Из тога разлога потребна је детаљнија анализа и довођење у везу шире формалне позадине

¹⁴⁵ Више видети: Linebaugh P., *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*, University of California Press, 2009.

¹⁴⁶ Чл. 39: "Ниједан слободни човек неће бити убијен или затворен, или лишен својих права или имовине, или стављен изван закона или прогнан, или на било који начин лишен свог положаја, нити ћемо ми против њега употријебити силу, или упутити друге да то учине, осим на основи законите пресуде њему једнаких или/и права земље, наведено према: Маршавелски А., *Magna Charta и почеци енглеске уставности*. Правник, 40 (83), Удруга правник, Загреб, 2005 стр.111,112.

¹⁴⁷ Више видети: Danziger D., Gillingham, J., *1215: The Year of Magna Carta*, Coronet, London, 2004.

и околности социолошке збиље, а са тим у вези и материјалних елемената посматраног акта.

Други теоријски блок оспорава овом документу значај који га диже на ниво правних достигнућа од кључног значаја за човечанство. Поред критика које се односе на материјалну страну документа, оспорава се и његов практични домет који је био плод жеље да се тренутним исхитреним преговорима сачува власт краља, а не уреде кључни друштвени сегменти. Фактички овај документ је био једна врста мировног пакта између супротстављених страна и имао је реално, локални карактер у решавању сукоба који је тињао у дужем временском периоду.¹⁴⁸ Поред тога, правни живот документа готово да није постојао. Тек што је усаглашен и потврђен, услед разних околности убрзо је укинут, па се не може ценити ни његов реалправни нити реалполитички домент.¹⁴⁹ Критике могу ићи и оним правцем који оспорава посматрање целокупног светског поретка у складу са достигнућима западних цивилизација, те самим тим и начином посматрања филозофије и друштвене науке која се ослања на достигнућа овог дела света као једина и опште призната. Може се истаћи и да се овим документом вештачки ствара и доприноси његовом правном значају и одређеним церемонијалним поступцима, како би се обичан мировни акт, локалног карактера издигао на ниво светског достигнућа, односно означио је као *кодификацију од значаја за човечанство*.

Па ипак и поред теоријских несагласности и сталних двојби, на трагу великих мислилаца *Magna Carta Libertatum* је остала уписана као први конституент британске слободе.¹⁵⁰ Тако је и знаменити Френсис Бекон сматрао да је ово документ од изванредног значаја за модерно поимање слободе и нововековна посматрања друштва. Интересантан методолошки приступ, оправдава овакав начин поимања. Наиме, он се залагао за посебан вид емпиризма у поимању друштвених односа и законитости¹⁵¹ па је ослањање на претходна достигнућа цивилизацијских тековина сагледавао као континуитет овладавања друштвеним процесима. Каснија популаризација филозофског опуса Ф. Бејкона, који је био на само пар векова дистанце од потписивања ове кодификације, условила је и популаризацију размишљања о значају и на неки начин била њена теоријска основа. Тако су XIII век који је обележила кодификација и XVI, односно почетак XVII у коме је деловао теоретичар, поставили даље темеље популарности документа, који су присутни и до данашњих дана.¹⁵² Предвиђање и став Ф. Бекона потврдила је реалност времена, па је тако пракса изнедрила и мишљење по коме се *Magna Carta Libertatum* сматра почетним основом и првим "*каменом међашем*" специфичне уставности у Енглеској. Како је сам енглески устав, по Ј. Ђорђевићу више дело историје него теорије¹⁵³ онда и сам значај овог документа у историјском развоју конституисања

¹⁴⁸ Маршавелски А., *нав. дело*.

¹⁴⁹ Документ је фактички био на правној снази свега 2 месеца. Околности како на унутрашњем плану, тако и на спољњем утицале су да се тек усаглашени правни акт стави ван снаге, па није могуће утврђивати да ли је и како утицао на појединачне и на опште правне односе у том тренутку. Више видети: Turner R.V., *King John*, Longman, London / New York, 1994, page: 247

¹⁵⁰ Вељак Л., *О повијести појма слободе*, Филозофска истраживања, Хрватско филозофско друштво, Загреб, 2021, стр. 10.

¹⁵¹ Више видети: Бекон Ф., *Истинита упутства за тумачење природе; Нови органон и Велика обнова*, Службени гласни, Београд 2009.

¹⁵² Интересантно је да је на обележавање 200 година од Декларације независности, Велика Британија поклонила свечану копију *Magna Carta Libertatum* чиме се додатно утврдила њена свечана улога и значај који и до данас има за филозофију схватања традиције правне државе англоамеричког правног система.

¹⁵³ Ђорђевић Ј., *Однос између политичке теорије и устава*, Архив за правне и друштвене науке, 3/1964, Београд, стр. 163.

права човека заслужује посебно место.¹⁵⁴ Из разлога специфичности правног поретка Енглеске, а на мишљењима научних ауторитета и реалне примене, овој кодификацији мора се посветити посебна пажња и то класичном методологијом посматрања једног акта са аспекта модерне правне науке, у формалном и материјално смислу, али она мора да обухвати и поменути политички контекст, актере и правну устројеност норми као збиљу која је немерљиво утицала на процес доношења и на саму материју која је била регулисана.

Кровном документу *Magna Carta Libertatum* претходио је суштински документ који је по називу више одражавао материјални део уобличених права барона. "Articles of the Barons" (*чланови барона* - у смислу правних чланова), био је акт који је настао на основу неформалних бележака барона који су правили покушаје неформалног уобличавања својих захтева према краљу.¹⁵⁵ Из овога се већ види да правно уобличени документи нису настали преко ноћи. Све што је касније уписано у кодификације одражавало је дубок сукоб, преговоре и свакодневне проблеме, тј. целокупни контекст који је водио ка правним нормама. Овај контекст изражавао се са једне стране, на унутрашњем плану у сукобу (око права и обавеза), између барона и краља (Ивана или Џона без земље - *John Lackland*).¹⁵⁶ На спољашњем плану огледали су се трипартитним односима. Између Ивана без земље као владара Енглеске, са једне стране, Папе Инокентија, III (пуно име *Lotario de' Conti di Segni*) као црквеног поглавара са друге, и Луја сина Филипа II Августа, владара Француске.

Суштински, овај комплексни однос условио је начин формулације правних норми у оквиру *Magna Carta Libertatum*, али и њено кратко трајање. Као што смо већ навели, свакодневне препреке и претходно испланирани акт (*Articles of the Barons*) допринели су да права буду формулисана више индивидуално уз изузетно навођење неких општих, касније фундаменталних права (нпр. право на правично суђење). Услед слабости краља, утицаја папе, али и максимизираних захтева барона повеље је имала веома ограничено темпорално трајање. На унутрашњем плану, основни захтев барона није био револуционарног карактера. Смена краља, општа промена режима и устројства целокупног система по којима се живело нису били од суштинске важности. Кључ њихове побуде да се нормирају односи огледала се у свакодневним питањима. Одлуке владара појединачног карактера отежавале су свакодневни живот слободног племства, а свака политичка или финансијска криза претила је да угрози њихове интересе, чак и егзистенцију. На спољном плану, у црквеним сферама Папа је имао своје политичке и световне интересе оденуте у духовну одору. Жеља за утицајем била је кључна у мотивацији коју је у складу са крајњим циљем усмеравао ка краљу или ка баронима. Тако је на крају својих деловањем, у складу са проценом световних интереса папства подржао краља и утицао да се повеља практично стави ван снаге. На спољном плану, тако су од утицаја биле и Француске претензије које су се и у каснијој историји манифестовале у стогодишњим ратовима суседа. Историјске двојбе Енглеске и Француске, оставиле су траг и на овај документ у смислу положаја краља и расподеле утицаја и моћи.

¹⁵⁴ У теорији не постоји сагласност око кључне садржине и одређења шта се сматра енглеским уставом услед његове некодификованости и други специфичности. Поједини теоретичари наводе да се делом устава могу сматрати и мишљења научних ауторитета, али око формалног дела и кључних историјских докумената постоји каква таква сагласност. *Magna Carta* (1215.), *Petition of Rights* (1628.), *Habeas Corpus Act* (1679.), *Bill of Rights* (1689.), *Act of Settlement* (1701.), *Act of Union* (1707., уједињење са Шкотском), *Parliament Act* (1911. и 1949.).

¹⁵⁵ Маршавелски А., *нав. дело*, стр.111,112.

¹⁵⁶ У литератури се назив владара Енглеске различито преводи, а на ту различитост су утицале и епохе различитих опредељења науке у зависности од друштвено политичких околности у нас, које су свој утицај имале и на лингвистичко опредељење аутора.

Ако се фокусирамо материјално, те сагледамо текст повеље прво што се уочава је недостатак конзистентности и систематике. Обимност текста такоређи је изродио и сам назив документа. Тако име Велика "*the great*", није био последица свести о визионарском значају коју би требало да има овај правни документ. Суштински име је потекло од обимности и преопштости у смислу нормативе не обухвата лица и остављањем могућности за конкретизације. Осматрајући и анализирајући структуру, нормативни погледа на текст повеље, указује нам да се она састоји од преамбуле и 63 члана.¹⁵⁷ Из данашње перспективе ово не делује преопширно. Међутим, треба имати у виду да је овај документ формулисан у XIII веку. Обухват односа који је држава регулисала се временом ширио, па је тако развој државе допринео је да се донесе сет прописа и да велики број друштвених односа буде регулисан право у модерно доба. Време када је писана повеља није подразумевало шири обухват правних норми, већ је тада обичајно право било доминантно, посебно на нивоу Енглеске. Отуда и сам назив.

Преамбула документа је интересантна са аспекта односа цркве и државе. Уз позивање на Бога, преамбула указује на значај и снагу норми које долазе. Имајућу у виду специфичну правну природу преамбуле (о чему у правној теорији не постоји сагласност¹⁵⁸) и из данашње перспективе није неуобичајен њен текст. Даљи поглед на норму указује нам на ширину обухвата, која је већ истакнута, али и на формулисање које не одликује концизна правна техника. Разлог ширине систематизованих норми био је прво условљен тежином преговора између две стране, а друго, као што смо истакли и жељом да се што више појединачних услова гарантује краљевим печатом. Усаглашени текст био нека врста компромиса. Краљ је желео да побуна стане, а друга страна да после времена угњетавања коначно избори одређена ограничења самовоље владара. Појединачни, лични захтеви барона, племића, били су разнородни и комплексни. Све их је створила друштвена збиља и однос на релацији краљ-барони. Аналогно би то данас могло да се сагледа кроз односе јавне власти и грађана. У жељи да спрече потпуну самовољу, ограниче своје обавезе, слободно лове, крећу се, лакше и испуњеније живе родила се идеја о конципирању и остваривању повеље. Артикулисање те жеље допринело је да текст буде разноврстан, а непостојање јасно дефинисаних процедура и непостојање довољно развијеног државног апарата и правничког образовања и техника, били су додатни разлог материјалне шароликости повеље. Тако се у одредбе о рибарству и обавези грађе мостове које је краљ захтевао ради свог лакшег лова, уметнула и понека одредба од ширег значаја за правну државу. Кроз галиматијас правних одредби које одишу индивидуалним случајевима и осликавају живот и проблеме тога доба, постављени су и неки темељни принципи правне државе и правде.

У смислу нашег предмета проучавања важно је одредити се према начину на који је овај документ утицао на динамику и схватања борбе за права против самовоље и неправедних правних прописа, односно какве је веза између побуне барона и остваривања људских права. Модерним политиколошким посматрањем слика

¹⁵⁷ За анализу је коришћен превод на енглески, иако је оригинална верзија написана латинским језиком. Документ је услед значаја за традицију англосаксонског система анализиран на више поља, а постоје и спорења о његовој правној природи. Правна природа документа анализира се и са аспекта превода, па се лингвистичким методом утврђивањем одређених глаголских значења у различитим језицима може утврђивати карактер правних норми, у коју овом приликом нећемо залазити. Текст повеље: https://www.occourts.org/directory/education/Magna_Carta_English_Translation.pdf приступљено 11.06.2021.

¹⁵⁸ Више видети: Frosini J. *Constitutional preambles: More than just a narration of history*. University of Illinois Law Review, 2017, 2, 603-628; Симовић Д., *О правној природи преамбуле устава*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Број 87, Година LIX, 2020; Пајванчић М., *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Konrad Adenauer, Београд; стр. 9-10 2009; Ђорђевић, С., *О Митровданском уставу*, Правни факултет, Крагујевац, 2010.

свакодневних борби из Magna Carta Libertatum, дочарава и неке од елемената грађанске непослушности. Ако бисмо парафразирали опредељујућу дефиницију грађанске непослушности као *јавне и ненасилне промене, која се супротставља јавној власти, а са циљем промене закона или неке конкретне одредбе прописа, а све то уз поштовање неких принципа владавине тренутно доминантне*, онда бисмо и овде могли да увидимо неке рудименталне елементе. Сам циљ, као и код грађанске непослушности није био смена владара. Иако тадашњи краљ у недостатку политичког плурализма није имао такмаца који би му претендовао на престо, сам тон повеље није ишао у правцу динамичне смене. Дакле, не револуција, већ измена одлука и њихова гаранција - кодификација краљевим печатом као знак поштовања и устројавање нових правила са циљем уклањања појединачних, старих. Обичаји који су постојали у свакодневном животу, нису имали утемељење у структури усаглашених правила тога доба. Па се као што и данас може бити случај, јављала диспропорција између онога "што јесте" и онога "што треба", на тој линији је и донет овај документ, а он поред основа слободе и основа конституисања модерног света, представља и основ за разматрање инструмената којима се долази до остварења одређених правилности и равнотеже на релацији грађани носиоци власти.

Све ово кроз објашњење о „закону земље“. Оно што по природи има човек, а спецификује га и облику она земља којом гази у зависности од територије на којој се налази. Данас би то био неки од израза природног права које је у другачијим облицима живело и тада, а тражило свој облик кроз позитивно право Магна карте. Њен епохални значај, који је као један од праваца присутан у политиколошким, филозофским и правним дискусијама тиме би се могао оправдати. Кроз ту борбу за остварење природног права која је остала забележена у разбијеним редовима и обимном тексту тог документа. Било је вероватно у комплексним односима развоја света и успостављања позиција између јавне власти и грађана много неименованих хероја. Много делатника који су неким облицима грађанске непослушности или разних врста еволутивних промена побољшавали свој и положаје других људи са којима су живели. Сви они остали су незабележени кодификацијама, а овај документ је успео да сачува од заборавља.

До данашњег дана, уз различита мишљења сећање на борбу барона, племића, какви год они били и краља који је имао разне особености и слабости, светли пажња позорнице. Ова кодификација инспирисала је и многе друге у историјским тренуцима развоја света. Тако је и Монтескје вековима касније формулисао нешто слично „закону земље“. Француска и Америчка револуција отелотворили су у целости борбе које су постављене овим документом. Цео ток историје и динамике ка напретку људског достојанства, индивидуализма и институционализма обележен је овим документом. Из данашње перспективе тешко је замислити да су енглески барони могли и да замисле значај који ће досегнути њихове мисли и тежња за заштитом њихових имања између осталог.

1.5..2. Декларација независности 1776.

Настанак савеза држава, превирања и друштвено-политичке околности, тј. већ одређеном систематиком: садржина правних докумената који су обележили кодификације права, контекст друштвених односа али и актери који су имали пресудне улоге у тим процесима на Северно Америчком континенту, важно су поглавље у проучавању достизања одређеног степена људских права и хронологије њихове еволуције. људских права, а визионарски и сегмената грађанске непослушности. Управо зато неизбежно је проучавање и овако трипартитно анализирање Декларације

независности, као још једног документа који осветљава нормативни пут борбе за слободом.

Фактички Декларацију независности, а касније и уставне документе породила је, као *прва комплетна нововековна револуција* - америчка револуција.¹⁵⁹ У догађајима који су обележили контекст социјалних прилика пре, током и након саме револуције могу се сагледати обриси неких од тежњи ка друштвеним променама које обележава и модерно доба. Ове догађаје осликале су и многе тежње ка симболици, задобијању јавног мњења, доказивању да је јавни простор и јавни интерес предодређен за најбоље. Они који служе народу и добробити ширих маса, кроз традиционалне облике борбе за права и устројство ове државе, задобијали су посебне заслуге и признања. Рад у јавном простору неговао се као посебна привилегија.

Сагледавајући кроз призму грађанске непослушности, спорења око одлука јавне власти у лику колонизатора, најчешће око законских прописа које је формулисала Британска империја према колонистима, била окидач већине догађаја. Тако, везујући се за грађанску непослушност, кроз друштвене прилике и кључне личности развијаћемо елементе друштвених промена који могу бити од значаја и за савремене правце схватања промена иницираних од стране грађана. Као што је већ уочено специфичност ове револуције била је та што она није кључно обележена питањима егзистенције већ питањима која су више имала политички карактер.¹⁶⁰ Управо тај политички моменат и развоја промена које имају грађански карактер интересантан је са становишта проучавања грађанске непослушности и развоја људских права. Инструменти којима се долазило до промена, услед тога више политичког карактера, а сува сила и насилни методи били су у другом плану.

У теорији не постоји сагласност око прецизног временског одређења трајања револуције, нити који би се догађај узео за саму почетну тачку. Испреплетани односи и догађаји који су деценијски усмеравали односе колонизатора и колоније утицали су и на правна питања и динамику друштвених промена. Као одлучујућа година револуционарног почетка, у историјским читанкама, обележава се 1776. година када је донета Декларација независности. Међутим, за шире сагледавања контекста револуције од значаја је догађај из 1773. године, када би се *de facto* могао означити почетак револуције, која се окончала тек 1791. ратификацијом Декларације права.¹⁶¹ Бостонском чајанком покренути су симболички и суштински догађаји који ће обележити преокрет односа на северноамеричком континенту и који ће створити, у годинама које су дошле, најутицајнији савез држава на планети. Вода океана која је данима након догађаја носила чај избачен са бродова колонизатора, симболички је представљала акт непослушности и позива да се промене изведу. Касније ћемо видети велики значај који је побуна са чајем имала, али је суштински битно да се непослушношћу према одлукама колонизатора, кроз симболику и задобијање јавног мњења, бранило осећање слободе које би требало да уживају грађани овог контекста. Ако би се као одређујући догађај револуције и узела побуна грађана у Бостонској луци, ту свакако не би могао бити и једини "фитиљ" саме револуције већ је он био уткан од првих корака досељеника на тло Америчког континента.

Пре него је избила побуна против царинских прописа, оличена у Бостонској чајанци, превирања на нивоу колонизатор - колонизовани, текла су кроз свакодневна неслагања. Спорења су била плод несагласности око свакодневног живота, а самим тим

¹⁵⁹ Молнар А., *Расправа о демократској уставној држави*, Самиздат Б92, Београд, стр. 342.

¹⁶⁰ Арент Х., *нав. дело*, стр. 94.

¹⁶¹ Молнар А., *нав. дело*, стр. 342.

су се претакала у спорења око правних аката. Закон о таксама *The Stamp Act (1765)*¹⁶² био је један од таквих. Велико незадовољство законом ширило рапидно кроз све слојеве народа. Најгласнији су били они највише погођени, а то су били адвокати и издавачи, али трговци и други слојеви друштва придружили су своје акумулирано незадовољство. Издавачи и адвокати као највише погођена група били су у стању подигну ниво неслагања на виши ниво. Иако је закон укинут, а измењени су и трговински прописи ка мањим рестрикцијама, остали су спорни Закон о валути, прописи против кријумчарења и одредбе за сталну војску.¹⁶³ Овај покушај неуспешног компромиса показао је и велико неразумевање које је владало у Енглеској према хиљадама километара удаљеној колонији. Како је забележено Американци су доживљавани и сматрани као "раса кукавица, која потиче од копилади, превараната и робијаша"¹⁶⁴ па је Енглеска јавност гајила и својеврсни антагонизам према том делу света. На терену, у оквирима нових заједница које су градили колонисти стање ствари је било потпуно другачије. Изобилје пространства и повољни услови за економски развој постављали су политичка питања испред егзистенцијалних и тиме на неких начин омогућили развијање специфичног нивоа односа и уређења за разлику од Европе тога доба. Овај огледни пример служи нам и данас као својеврсна студија случаја. Како је на примеру развоја друштва Америке задовољење питања егзистенције, омогућило ширем кругу размишљање и бављење питањима која се односе на политику. Тако је и данас, а нешто касније ћемо то покушати да сагледамо и кроз модерне тенденције. Питања егзистенције, стварају и страхове који омогућавају постављање политичких питања по страни. Тако је и за грађанску непослушност. Борба за индивидуална права и ризик од кршења закона како би се изборило за одређени опсег слобода није могуће ако је доминантна упитаност око економског преживљавања.

Ако смо се за кратко осврнули на контекст, отвара се питање шта је био кључни моменат ка покретању револуције? Ако смо сагледали да је било константних спорења, побуна и преговора око правних аката, остаје нам питање који би то био кључни моменат за динамику промена које су уследиле. Опредељујемо се према мишљењу да је главни "окидач" који је умерио процесе каснијег ратног дејства био је Закон о чају.¹⁶⁵ Не само да је овај догађај усмерио даље процесе ка револуцији него је и поставио посебну филозофску основу кроз природно право на отпор у складу са моралним схватањима Американаца. Вешто упакованим проповедима и формулацијама грађани су позивани да се у складу са широким тумачењима Британског устава супротставе одлукама које се косе са њиховим природним поимањима правде. Основу за оваква размишљања поред економске стабилности давало је и образовање. Програми у школама и на колецима указивали су и на историјске примере индивидуализма и права отпора тиранима. На све ово надовезивали су се црквени ауторитети са ставовима који су ишли у прилог радикалнијем отпору.

Велики значај у овој револуцији поред образовања имало је и задобијање јавног мњења. Јавност као елемент борбе путем инструмената медија који су тада били доступни (памфлети, списи, прогласи...), јавља се као нови, интересантни елемент борбе за права. Томас Пејн, који је на позив Бенџамина Френклина дошао у Америку и постао

¹⁶² Одредбама овог закона, законодавац је успоставио нови вид преза према колонистима. Овај порез изражавао се печатом који се захтевао за разне врсте папира, докумената, карата за игру. Порез је наметнут директно од стране британске владе без одобрења од стране колонијалних власти и представљао је не само новчано већ и процедурално питање које је компликовало живот.

¹⁶³ Schlesinger A. M., *The American Revolution Reconsidered*, Academy of Political Science, New York, 1919, pp. 69.

¹⁶⁴ Молнар А., *нав. дело*, стр. 351.

¹⁶⁵ Молнар А., *нав. дело* стр. 357.

једна од кључних личности револуције. Његов памфлет *Common Sense* постао је веома популарна критика против британског Џорџа III. Како је памфлет продат у преко 100 000 примерака¹⁶⁶, тако је и значај Т.Пејна као филозофског пропагандисте идеја и основа револуције расла. Овај пропагандиста по склоности, новинар по занату¹⁶⁷ имао је велики утицај на схватање да задобијање јавности има огроман значај у циљу олакшавања промена које ће се догодити. Медијски део сфере промена, ако тако можемо да га назовемо, након Америчке преносио се и на друге видове промена које су следиле, у појединим својим деловима, обресе ове револуције.

Бостонски догађаји донели су прави преокрет у два смера. Прво у односу Британске империје према колонији, а друго осећај солидарности између колонија. Као одговор на инцидент са чајем империја је одговорила репресивним мерама. Донети су закони који су остали упамћени као "неподношљиви". Оштрим законским формулацијама дубоко се задирало у свакодневни живот Американаца. уведена је ванредна управа. дато је право војницима колонизатора да улазе у приватне куће и крећу се по свим колонијама. најважнија реперкусија овог догађаја односила се на саму луку која је затворена. Са друге стране строгом легислативом империја је направила за њу неочекивани ефекат. До тада затворени локалним разликама становници нису имали много разлога за удруживањима. Међутим, утисак да империја може да добије обресе тираније кроз формулисање неподношљивих правила навела је колоније на веће јединство. Уз то, приметимо да су појединци који су били инжењери кључних догађаја стварали историју, те имали велики значај у креирању касније филозофије живота и промена? Уз ово схватање, појединцима који су вршили кључне друштвене промене требало би дати посебно место у анализама односа правних норми и друштвене збиље, обзиром да карактерне црте и околности око појединаца у великој мери креирају кључне догађаје људске историје. Ово је највидљивије на примеру Француске револуције.

1.5.3. Декларација права човека и грађанина 1789.г.

Иако се Америчка и Француска револуција наводе као примери промена које су породиле модерне западне цивилизације, између њих постоје значајне разлике. Директан повод за револуцију било је лоше стање државне касе.¹⁶⁸ За разлику од Америчке револуције, код Француске доминантно питање било је социјално питање.¹⁶⁹ Француска револуција има јак симболички значај. Поред тога интересантан вид разматрања ове динамичне промене јесу и личности које су утицале на догађаје и револуционарна дешавања. Сплет чињеница, догађаја који су се низали и личности које су биле укључене у све ове подухвате одредили су филозофско политичку основу и инспирацију за развој многих сегмената западног дела света. Директна последица револуције је и документ којим су приватно власништво (данас један од темеља развоја друштва), слобода и

¹⁶⁶ Пејић Л., *Америчка револуција - проблем друштвене стратификације и мит о демократији и опћој једнакости*, *Essehist*, 3 (3), Осиек, 2011, стр. 29

¹⁶⁷ Padover S. K., *Jefferson: A Great American's Life and Ideas*, Signet, Kolkata, 1952, p. 32.

¹⁶⁸ Јовановић С., *Примери политичке социологије, Немачка, Енглеска, Француска 1815-1914.*, БИГЗ, Београд 1990, стр 111.

¹⁶⁹ Као што смо се у уводу већ дотакли, проучавајући елементе и карактеристике револуције Х. Арент је апострофирала да специфичност Америчке револуције лежи у томе што кључ њеног развоја нису била социјална и егзистенцијална питања. Приметила је да смо још Мађарска револуција из 1956. године била тако устројена да није имала социјални карактер. Чиме се може закључити, на основама истраживања аутора, да је социјални карактер један од доминантних елемената револуције, што је код Француске произвело у даљем току негативне реперкусије. Више видети: Арент Х., *нав. дело*, стр. 94.

правда постали стубови напретка и извор филозофских размишљања која усмеравају функционисање овог дела света.

Многе идеје које су зачете у оквирима Америчке револуције као да су се разлиле океаном и дошле на обале Француске. Под утицајима Томаса Џеферсона вође револуције у Француској¹⁷⁰ припремили су универзални документ који је остао урезан у хронологији човечанства златним словима.¹⁷¹ Т. Пејн, био је један од делатника који је своје умеће писања пропагандних материјала из Америчке како смо већ истакли, а то своје искуство пренео на догађаје у Француској. Његово дело Rights of Man осликавало је право на побуну као основно људско право, а потреба за једнакошћу постављала се као иманент револуције. Због својих идеја и супротстављања утицају духовног на световно Т. Пејн завршио је тужно, изопштен од свих,¹⁷² али је његове име уписано златним словима у два револуцијама које су измениле наш свет.

Продукт ове револуције, Декларација о правима човека и грађанина, до данас је правни документ глобалног карактера који нам осветљава пут разумевања људских права. Упитаност да ли су та права дата природом или не, филозофска је двојба коју је могуће сагледати кроз призму и рефлексије догађаја који су обележили доношење правног документа 1789. године, али и који су му претходили. Контекст револуције умногоме открива истине које су важношћу и значајем фундаменталних вредности које је овај документ у будућности промовисао и носио, остале некако скривене.

Како би се најбоље разумео контекст и схватио правни допринос, кратки осврт на то доба делотворан је у трагању за истином. Друштво Француске тога доба било је комплексно устројено. Сталежи са различитим степенима права и обавеза, црквом као ауторитетом који пресуђује на основу догме, ослабљеним краљем притиснутим недостатком финансија. У друштву су такође биле већ познате старе идеје које су ношене ренесансом полако бојиле и обојиле природне науке. Догме су већ биле начете притиском егзактности природних наука и рационалних појава и резултата. Бит тих идеја, у представљеном контексту, преливао се на поставке опште друштвене филозофије.

Практично друштво је било тако постављено да су сталези били јасно одвојени, а на челу државе, не као институција него као отелотворење, стајао је монарх. Племство је било најближе двору. Без икаквих амбиција у привредним сферама друштва, усмерено искључиво ка дворским титулама и дешавањима, племство није практично испуњавало никакву значајну функцију, ни политичку, ни друштвену ни привредну.¹⁷³ Поред племства као једна врста повлашћеног слоја гравитирала је црква. Ова два слоја и мешала су се међусобно у тежњи да за себе прибаве што веће повластице. Племство и свештенство били су поштеђени плаћања државних дажбина, племство још и потпуније него свештенство.¹⁷⁴ Трећи слој фактички је био тај који је носио држава, а реална средства државних утицаја била су изван домаћаја овог широког слоја. Овај слој сам по себи био је сложен. Подељен између буржоазије и сељаштва, образованих и необразованих, богатих и оних на ивици егзистенције. Јединствен је био по томе што је

¹⁷⁰ О животу и карактерним цртама вођа Француске револуције које су утицале и на сам ток револуционарних превирања: Јовановић С., *Вођи Француске револуције*, БИГЗ, Београд, 1990.

¹⁷¹ Bernstein S, *Jefferson and France revolution*, Science & Society, Vol. 7, No. 2, Guilford Press, New York 1943, pp. 115-140

¹⁷² Више видети: Conway, Moncure D. *The Life of Thomas Paine*. Volume 2, JC: Political science: Political theory, pages 417–418.

¹⁷³ Јовановић С., *Примери политичке социологије, Немачка, Енглеска, Француска 1815-1914*. БИГЗ, Београд 1990, стр 111.

¹⁷⁴ Исто, стр. 110.

скоро цео терет дажбина према монарху и државном апарату падао на њега. Они су у потпуности носили економски живот Француске. У тој неједнакој расподели моћи и утицаја у политичком и привредном животу трзавице су биле логична последица. Такође успешни догађаји на другој страни Атлантика, храбрили су оштрицу побуне. У тој сталешкој атмосфери родиле су се неједнакости које су довеле до пуцања до тада устројеног поретка.

Ипак идеје које су носиле, оствариле и представљале плодове револуције нису дошле стихијски. Оне су биле плод осећаја превазиђености једног поретка који није у стању да руководи интересима нације. Брине се о стабилности финансија и задовољава потребу за минимумом демократског, политичког утицаја разнородних сталежа. Она је оваплодила идеје које су дуго тињале у друштву. Златним словима уписане су њена достигнућа. У свом првом члану *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* садржала је исписану историју "људи се рађају слободно и живе једнако у правима, друштвене разлике могу постојати само као опште вредности." Исписане идеје биле су плод просветитељске филозофије која је свој извор налазила у филозофији Ж.Ж. Русоу. Просветитељ француско-швајцарског порекла оставио је дубок траг и писани основ за извориште рационалног и природно-правног у филозофији друштвених односа. Како је Русоова теза била да друштво квари човека, а да се он рађа добротом окупан у разуму који је довољан да усмери његов живот, па је тако и препуштање природи била добитна ствар. Овим је природно право добило свој пуни замах, пошто се кроз идеје преточило у реалан подухват. Од већ поменутих докумената на тлу Енглеске и Америке, идеје природног права најпотпуније су се изразиле и кроз Декларацију о правима човека и грађанина. Међутим, ове идеје нису једнозначно прихваћене као одређујуће. Знаменити, наш С. Јовановић са мање временске дистанце у односу на описане догађаје, ставио је људску доброту под упитан сегмент. Па као што је претерана вера у наш разум разоравала историске основе друштвеног уређења, тако је превелика вера у доброту наше природе разоравала друштвену дисциплину.¹⁷⁵ Ово препуштање вихорима природног тока поретка слично је препуштање да нас река потопа верујући у њену бистрину.

Управо на овим основама добро је поставити питање постојања друштвених услова и механизма заштите људских права. Ако се изрази и почетна сумња у људски разум и доброту, што је опет једна крајња тачна разматрања односа друштвеног превирања, постојање механизма заштите важно је и из смера државе и из смера грађана. Историјски примели показали су нам да је смер утискивања норми у систем једне државе сложен поступак који зависи од многоструких и променљивих друштвених фактора. Такође, указује се да је фактички део у односу на нормативни важан аспект стварња права који се често занемарује. Посматрање друштвених услова који су неопходни у неком поретку да би се остварила и заштитила људска права неопходна је компонета разумевања односа људских права и њихове евентуалне заштите и остварења и путем грађанске непослушности.

¹⁷⁵ Јовановић С., *нав. дело*, стр 111.

II ОСТВАРИВАЊЕ И ЗАШТИТА ЉУДСКИХ ПРАВА

Нормативни и епистемиолошки сегмент људских права не гарантује и њихову једнаку примену. Остваривање и заштита, пак, зависе од многоструких друштвених услова. Само проглашење људских права, може или остати "мртво слово на папиру" што је чешћи случај, или се људска права могу остваривати више од прописаних, што је ређи случај - све у складу са социјалним условима који постоје у једном друштву.¹⁷⁶

Још је Аристотел у својој материјалистичкој концепцији друштвеног тока, истакао да постојање људских права није могуће једнако остварити за све. Она су доступна само одређеном, малом, кругу људи у зависности од њиховог, пре свега, материјалног статуса.¹⁷⁷ Поред тога што је робове означавао *стварима које говоре*, при овој мисли Аристотел је имао нешто сложеније на уму од прости поделе друштвених субјеката на робове и слободне становнике. Он је сматрао да су материјална добра у тој мери ограничена да могу гарантовати друштвене услове достојне човека само мањем броју људи у заједници. Ово сурово провиђење Аристотела, које се због савременог тока цивилизације критикује и потискује, може се посматрати и из перспективе данашњице.¹⁷⁸ На данашњем нивоу развоја света универзалност људских права слово је које великим значајем ипак не успева да превазиђе велику раслојеност у глобалном друштву.¹⁷⁹ Егзактни економски показатељи врло једноставно указују на неједнаку расподелу богатства и расположивости материјалних услова широм света. Све ово, свакако има свој утицај на остваривање људских права, која се никако не могу замаскирати простим истицањем универзалности. Услед тога, схватање суштине људских права, могуће је само у вези са друштвеном збиљом у којој се она остварују.

Људска права у свом појмовном и термиолошком аспекту, плод су савременог доба.¹⁸⁰ Ретроспективно, иако је појавна генеза много шира, појмовно људска права поклапају се са развојем уставности од већ поменутих првих кодификација XVIII века. Након тог периода уследио је период који се може навести као пример разлике између нормативног и фактичког. Период друге половине XIX века донео је релативизацију људских права и тзв. *позитивистичко-формалне релативизације основних права*.¹⁸¹ Основа права измештена су са рационално-природне концепције човечијег ума, на формално-ауторитативно извориште државе. Након утопистичких веровања XVIII века у

¹⁷⁶ Лукић Р, *Друштвени услови људских права*, у Архив за правне и друштвене науке, Савез удружења правника Југославије, Београд 1979. стр. 311

¹⁷⁷ Исто

¹⁷⁸ Приказ ропства Аристотел даје у једном од најзначајнијих дела Политика. Иако је приказ о природном својству категорије неких људи из данашње перспективе лако подложен образложеној критици, он је опет приказ друштвених околности и услова који су били доминантни у филозофији и праву једног времена. Више видети о савременим анализама ове проблематике: Heath M., *Aristotle on natural slavery*, *Phronesis: A Journal for Ancient, Philosophy*, Volume 53 (3), Leiden, 2008, 243 -270.

¹⁷⁹ Анализе везе угрожених група као кључних у угрожавању људских права током криза и везе људских права и друштвене динамике видети: Noriega, O. G., *Economics and Human Rights Must Work Together to Protect the Most Vulnerable*. Global Campus of Human Rights. 2022, доступно на: <https://gchumanrights.org/preparedness/article-on/economics-and-human-rights-must-work-together-to-protect-the-most-vulnerable.html>

¹⁸⁰ О термину људских права види део I.1.2

¹⁸¹ Стојановић Д., *Основна права човека Људска права и слободе у уставима европских држава*, Институт за права и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш 1989, стр. 9.

период ренесансе права за све наредни период донео је објективизацију у судару друштвене реалности и могућности остваривања идеја рационалистичке филозофије.

Даља хронологија, којом је обележена и државна заједница код нас, указује нам на разликовања између капиталистичких и социјалистичких формула остваривања и заштите људских права кроз XX век.¹⁸² Паралелно у претходном веку прекретницу је донео Други светски рат. Кризно време допринело је смањењу политичких разликовања разнородних политичких заједница на креирању универзалног документа који би сачинио минимум права човека који би требало да се оствари на глобалном плану. Поред несумњивог успеха и креирања до тада најефикаснијих механизма, културолошки и најшире друштвени услови наставили су утицај на остваривање права широм планете.

Једну од првих критика усмерену ка УДЉП изнела је Х. Арент која је од почетног ентузијазма реално сагледала да права суштински зависе од државе.¹⁸³ Њена чувене и много употребљавана фраза "*право да се имају права*" својеврсни је извор скептицизма који се прожет личним искуством.¹⁸⁴ Како је на личном плану била суочена да у избегличком статусу борави на тлу Америке скоро две деценије након бекства из нацистичке творевине оправдано је посумњала у природно правну концепцију људских права. Њена каснија дела која су настајала након усвајања УДЉП указала су на континуитет истог мишљења. У судару са реалношћу људска права губе на универзалности и нормативно замишљеној концепцији.¹⁸⁵ Ово виђење Х. Арент постало је актуелно у време избегличких криза и користи се као уводни елемент у визионарске мисле које је она изнела.¹⁸⁶ Међутим, њено провиђење има и дубљу проблематику.

Сувереност држава и у ери глобализације је реалан феномен. Из тог разлога иако постоје механизми, не постоји један јединствен, универзалан појам људских права који ће једнако важити у свим деловима света. Управо стога потребно је указати, колико је то могуће, на неке од основних друштвених услова остваривања и заштите људских права. Из угла грађанске непослушности, ове евидентне несавршености друштвеног тока, али и могућности неподударности између нормативне и реалне ситуације на пољу људских права, додатни су атрибут потреба за постојањем средства које савесним грађанима стоје на располагању у утицајима ка постизању што је могуће већег склада између људских права и реалности.

Окружење утиче на обрасце понашања најмање из два правца. Прво, држава поставља ограничења која су неопходна да би се очувао поредак, па онда надгледа и санкционише одређена понашања. Друго, међусобне интеракције у друштву обликују наше ставове и понашања по одређеним питањима. Постоји такође, и интуитивни елемент, онај урођени утицај на обрасце нашег понашања који је недовољно истакнут и изучен посебно у праву и граничним наукама.

¹⁸² Исто, стр. 10.

¹⁸³ Cotter B., *Hannah Arendt and "the Right to Have Rights"*. In: Lang, A.F., Williams, J. (eds) *Hannah Arendt and International Relations*. Palgrave Macmillan, New York, 2005.

¹⁸⁴ Анализа из савременог угла ове фразе истиче визионарку улогу коју је пре више од 60 година изнела Х. Арент. Видети на: <https://pescanik.net/pravo-da-se-imaju-prava/> приступљено 12.07.2022. године

¹⁸⁵ Ivanović J., *Hannah Arendt: Izvori totalitarizma*, Disput, Zagreb, 2016, XIII (24), 227-229.

¹⁸⁶ Lee S., *Hannah Arendt and International Relations*, Oxford University Press, доступно на: https://www.researchgate.net/publication/356664228_Hannah_Arendt_and_International_Relations приступљено. 10.07.2022

Једно од основних питање филозофије, а делом и филозофије права јесте како уклопити потребу за заједничким тежњама, са индивидуалном иницијативом.¹⁸⁷ Разматрајући о друштвеним условима за остваривање људских права, постављамо ова основна друштвена питања. Она тангирају и тежиште које провејава кроз целокупну запитаност, односа природног и позитивног права. Односно, поставља питање изналагања најбољих начина односа остваривања људских права у датом окружењу, тј. однос између питања од заједничког интереса чланова једне заједнице и индивидуалне иницијативе која би требало да подстакне рађање нових права. Као што се лако спознаје, грађанска непослушност у фрагментима провејава и у овом питању.

Оно што данас посебно мора постојати као истакнути елемент свести о друштвеним условима остваривања људских права, јесу савремене тенденције и промене које су прогресивнији него пре. Количина информација и података која се данас размењује утиче и на свакодневне обрасце и могућности да се унапреде или заштите групе људских права. У том смислу из угла нових технологија¹⁸⁸ присутна је двоврсна дилема. Прво то је страх од нових начина кршења људских права које не могу бити предвиђени и заштићени постојећом нормативом.¹⁸⁹ Док са друге стране, имамо присутан страх друге врсте, а то јер могућност ригидности правила којима би се успорио развој нових технологија, а на тај начин се угрозио и принцип потреба за ширењем наука и доступности нових знања за све.¹⁹⁰ Све ово, јасно указује на комплексност проблема којима се бавимо и потребу да се из угла почетних развоја мисли о основним питањима, размотри и питање друштвених услова за остваривање људских права.

Конкретизујући покушаје школа и теорија које се ослоњене на природна правна размишљања наилазимо на покушаје паралела између природних и друштвених појава. У тим тежњама да се схвате оправдани покушаји корекције односа који су са становишта позитивизма легални, а са становишта теоријског схватања људских права противни природним законима, створена су разноврсна друштвена размишљања која чине део природно правног схватања. Једна од теорија пореди друштво и живи, природни организам. Иако у данашње време превазиђена, доктрина школе чији је главни представник био Хербер Спенсер има и свој савремени, ванвременски значај.

Иако би могло да делује антагонистички да део природно правне теорије има значај за анализу друштвених услова и овде се, као по Н Бобио, долази до две стране исте медаље права.¹⁹¹ Међусобни утицај друштвене средине и појединаца, њихов двосмерни утицај путем природних паралела, апострофира се из угла ове теорије. Такође, поимање заједничке свести као вишег квалитета у односу на појединачну јако је важно са аспекта друштвених промена. Из угла ове теорије друштвене промене се не дешавају произвољно, по карактеру и искључивим појединца, него у складу са општим друштвеним законитостима развоја, а који су *тајанствени као сам живот*.¹⁹² У друштвеном делању нагон има кључну улогу, насупротив разуму. Из данашње перспективе, а достигнућима рационалистичких теорија, уочава се крајност којој су

¹⁸⁷ Основом ове тематике бавио се чувени Берtrand Расел у својим предавањима која су доступна: <https://www.bbc.co.uk/programmes/p00hgk62> делом и преведена: <https://pescanik.net/drustvena-kohezija-i-ljudska-priroda/> приступљено 10.07.2022

¹⁸⁸ Под термином нове технологије у овом смислу подразумева се: <http://repozitorijum.diplomacy.bg.ac.rs/174/1/Savremeni%20medjunarodni%20ekonomski%20i%20pravni%20oredak-280-305.pdf> приступљено 15.07.2022.

¹⁸⁹ Исто

¹⁹⁰ Исто

¹⁹¹ Bobbio N., "Jusnaturalizam i pravni pozitivizam", Revus, 26 | 2015, 19–32.

¹⁹² Јовановић С., *Држава*, БИГЗ, Београд, 1990. стр. 94.

подлегли заговорници органске теорије. Међутим, то не умањује значај и допринос вишеслојном перспективи посматрања друштвених процеса.

Мишљења да је Х. Спенсерово гледиште ослоњено на крилатицу *laissez-faire - пусти ствари да иду својим током*, тј. либерални приступ у тежњи ка природно правном поимању друштва, без јаког уплива државе¹⁹³ делују поједностављено детаљнијим анализама. Конкретизацијама овог доктринарног приступа чини приближнијим мишљење да се са савременог аспекта она може посматрати двоврсно.¹⁹⁴ Са једне стране ова теорија помаже нам да сагледамо комплексне утицаје који се нагонски дешавају у свести човеча и утичу као импулс ка свеукупном рефлексном реаговању у сложеним друштвеним променама. Са друге стране она истиче и питање правде као кључно у надражајима друштвеног организма. Осећај исправљања неправде кључно је осећање у тежњи ка достизању благостања по Х. Спенсеру. Иако занемарено и истакнуто од ретких делатника друштвене мисли¹⁹⁵ овај део Х. Спенсерове теорије свој ослонац би могао да нађе и у поимањима правде са савременијег гледишта. Подводећи исправљање неправде под савремени принцип правде, поставља се питање анархије у тим достигнућима, као и да ли би нелегални начини били противни легалитету већинских тежњи. По Џ. Ролс, а настављајући се на благостање као правичношћу условљеним стањем не постоји опасност од анархије све док док постоји својеврсни колективни споразум о схватању грађана, као и док се поштују услови за евентуалне корекције неправде и од стране мањине.¹⁹⁶ Допринос поимању достизања благостања према осећају праведности значајан је аргумент у разматрању и схватању и друштвених гигања. Друштвене околности и људска права могле би бити део ових схватања. Из тог угла важно је сагледавати и друштвену динамику.

Ако се ослонимо на савремена поимања органске и шире на природно правна схватања у праву по аналогiji можемо сагледати да друштво, као и природа увек проналази пут ка самоодржању. Друштвена снага успешно отклања препреке на том путу обезбеђујући да појаве трају, мењају се, нестају. Систематска структура друштва подразумева функционалност односа који се успостављају између његових делова, у супротном настаје несклад са хаотичним резултатом, али и коначним хармонизовањем чинилаца друштвене моћи.

Зато, посматрање сваке друштвене појаве захтева њено адекватно контекстуирање уз уважавање свих осталих а компаративно релевантних друштвених појава и друштвених чинилаца. Објективност научног опсервирања одређеног проблема непрестано се потврђује управо захваљујући таквом начину методолошког третирања. Упорно инсистирање на откривању друштвених услова који погодују настанку, развоју и опстанку извесне друштвене појаве гаранција је објективнијем резултату научног истраживања. Како што смо приметили већ, крајности било рационализма, било теорија које уважавају нагонска чулна дејства човекове природе, нису у својим изолованим облицима способна да одговоре на питања из домена најкомплекснијих друштвених односа и садејства човека, државе и друштва. Посебно се ово има у виду ако се узме исправно гледиште да све друштвене промене, које су неминовне и константне не представљају нужно и друштвени развитац.¹⁹⁷ Ако су друштвене промене ослоњене

¹⁹³ Више видети: Dingwall, R., & King, M. D. *Herbert Spencer and the Professions: Occupational Ecology Reconsidered*. *Sociological Theory*, 13(1), 1995, 14–24.

¹⁹⁴ Наведено према: Offer J., *Herbert Spencer, Sociological Theory, and the Professions*. *Front. Sociol.* 4:77. Brill, 2019 pp: 10

¹⁹⁵ Исто

¹⁹⁶ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, 1998 Подгорица, стр. 353.

¹⁹⁷ Јовановић С., *Држава*, БИГЗ, Београд, 1990. стр. 94.

искључио на разум, а не на природно стање човека онда би било нелогично замислити да је разуму блиско да променама ради на деградацији друштвеног напретка. Према томе, ове крајности се морају уочити како би се сагледала друштвена реалност, а у њој и развој људских права као наше централне теме.

II.1. Друштвени услови остваривања људских права

Анализирајући основну проблематику друштвеног тока и друштва у целини знаменити социолог Е. Диркем трагао је за правилностима које слично природном току ствари има и једно друштво. Међутим, иако је трагао за егзактним мерилима које би могао да примени на друштвену науку, он је у основи сагледавао две врсте норми које се налазе у друштву. Прве спољашње, које би чиниле друштвене норме спољашњег типа као и друге унутрашње које чланови заједнице граде на основу заједничког васпитања и заједничког живота.¹⁹⁸ При том он солидарност (*solidarity*) и друштво (*society*) схвата симултано; слично као везе које спајају људе једне са другима.¹⁹⁹

На овај начин, помало контрадикторно, покушавајући да изнађе егзактне методе које у природним наукама воде универзалним мерилима и принципима, Е. Диркем исказује својеврсну специфичност друштвеног тока, која зависи од разноврсних фактора. Пре свега ти фактори су најшире културолошки, који се граде на основу заједничке свести која се гради на два поља норми. унутрашњих и спољашњих. Када дође до диспропорције између унутрашњих и спољашњих јавља се дисбаланс. Овај дисбаланс потребно је решити и то тако да спољашње норме буду у складу са унутрашњим. На све ово утичу друштвени услови који су разнородни и који захтевају много пажње при нормирању.

По овом схватању које је плод наставка трагања већ постављених емпиризмом и веровањем у разум К. Бекона и Р. Декарта, постоји системска контура друштва која подразумева функционалност односа који се успостављају између његових делова. У случају да се јави диспропорција између ових односа настаје несклад који резултира хаотичним стањем у друштву. Системом друштвеног тока долази и до реверзибилног процеса којим друштво хармонизује распоред чинилаца друштвене моћи и сустинског повратка на старо. Видећемо касније, анализирајући револуционарни ток слично је схватао и Т. Хобс.

Друштво као и природа увек проналази пут ка самоодржању. Захваљујући малопре поменутиим унутрашњим нормама, друштвена снага успешно уклања препреке на том путу обезбеђујући да појаве трају, мењају се, нестају.²⁰⁰

Зато посматрање сваке друштвене појаве захтева, како је то приметио још О. Конт,, њено адекватно контекстуирање уз уважавање свих осталих, а компаративно релевантних друштвених појава и друштвених чињеница.²⁰¹ Објективност научног опсервирања одређеног проблема непрестано се по потврђује управо захваљујући таквом начину методолошког третмана. Инсистирање на откривању друштвених услова који погодују настанку, развоју и опстанку извесне друштвене појаве гаранција је оправданом и социолошки специфичном научном истраживању. У супротном, превиђање потребе за

¹⁹⁸ Предговор Милић В., *Диркемов социолошки метод*, у *Правила социолошке методе* Е. Диркем стр. 12

¹⁹⁹ Greenwald, D. E. "Durkheim on Society, Thought and Ritual." *Sociological Analysis* 34, no. 3 1973 pp. 165

²⁰⁰ Диркем Е., *Курс друштвене науке*, Социологија, Социолошко научно друштво Србије, Београд, вол. XLIV (2002), бр. 3 стр. 198.

²⁰¹ *Исто* стр. 199.

назначеном социологизираним методологијом ствара се ефекат хендикепираних резултата, чиме изостаје њихова научност.

Из угла људских права, као специфичне и широке одреднице осетљиве врсте нормирања друштвених односа, од посебног значаја за једну друштвену заједницу, још је важније одредити и одредити погодне друштвене услове. Искусствено везивање људских права за модерну државу не значи да имамо прао на егзистенцијски доживљај људских права искључиво кроз призму облика државе који друштво и данас живи. Наведено признање нас, пак, не спречава да у овом делу докторске дисертације пажњу усмеримо управо у пропитивању друштвене условљености људских права кроз призму модерне државе.

Идејни концепт људских права потиче из човекове потребе да искаже сопствену личност и заштити себе од других делова друштвене заједнице у којој егзистира.²⁰² Зато је разумевање људских права нераскидиво везано за одбрану човека од спољашњих неприхватљивих утицаја, чији су извори ван његове сфере. Лоцирана у оквиру заједнице, људска права пред собом имају изазов супротстављања колективним тежњама са којима су, по природи ствари, у потенцијалним сукобима. Индивидуализам као основа филозофије људских права тежиште је на коме и почива напор модерне друштвене заједнице да прихвати овај изазов, тежећи адекватној мери балансирања између интереса једног појединца и других појединаца, као и друштва у целини.²⁰³

Пуноправно постојање људских права нераскидиво је повезано са одговарајућим условима који треба да постоје у друштвеној заједници. Искусство егзистенције људских права указује да постоји интерактивна условљеност између људских права и друштвеног система.²⁰⁴ Сазревањем друштвене свести стварају се услови за развој људских права, уз повратно позитивно дејство људских права на културолошки напредак друштва. Свест појединца се обликује у складу са преовлађујућим стандардима који постоје у друштвеној заједници. Промовисањем људских права друштвена заједница постаје способнија да обезбеди шири простор развоју људске слободе и стабилизацију друштвених односа.

Као што сваку друштвену заједницу одликују специфични услови, тако се може рећи да свака посебна друштвена заједница ствара и посебне услове који могу погодити развоју људских права или онемогућавати егзистенцију и развој људских права. Уважавањем општих друштвених услова за област људских права, у прилици смо да издвојимо минималне стандарде који представљају основ за предметно разматрање. Кругу друштвених услова припада неколико сфера друштвеног живота кроз које се одвијају активности човека и његова егзистенција у друштвеном систему. Међу овим

²⁰² Видећемо касније у делу Левијатан које трага за формулом разумевања односа и моћи у друштвеним односима Т. Хобс сматра да се људи налазе у једном *стању рата свих против свију*, те да из тог разлога формирају заједничку власт путем посебног типа друштвеног уговора. Међутим, друштвени услови откривају да уколико је тачна ова претпоставка постоји увек могућност натегнутог односа којим би се овај уговор кршио. Управо зато треба изнова трагати за друштвеним условима људских права који реално егзистирају у друштву.

²⁰³ Анализирајући однос индивидуализма у светлу људских права Ј. Хабермас износи комплексну концепцију која пореди две врсте односа. Са једне стране народну сувереност која се огледа у већинском правилу и представништву и са друге људска права схваћеним као видом основе индивидуалистичког принципа. Кључ за разумевање ових односа Ј. Хабермас налази у својеврсној равнотежи која се формира кроз посебну врсту комуникацијско посредовање. Више видети: Reese-Schäfe W., *Jürgen Habermas i deliberativna demokracija. Politička misao*, 41 (4), 2004. стр. 9.

²⁰⁴ О вези појмова система и уставне државе кроз коју се остварују људска права видети: Ивковић Н., *Систем заједнице у савременој уставној држави*, Гласник права, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, година XI, бр. 2/2020, стр. 65-80.

сферама издвајају се економска, политичка, правна и културна сфера.²⁰⁵ Оне истовремено представљају саставне делове унутрашње структуре људске личности доживљене кроз припадање појединца друштвеној заједници. Човек има потребу да себе искаже као личност која је довољно самосвојствена са правом да буде уважена од стране других и призната од стране друштвеног система.²⁰⁶ Ову потребу као неопходну мотивацију делатника кључних историјских превирања посебно је истицао Џ. Адамс.²⁰⁷

Мера у којој ће један систем имати довољно капацитета да учини признање права припадајућим појединцима зависи од многобројних фактора који су међусобно повезани и условљени. Врло је тешко изнети јединствену линију на којој се налазе сви они друштвени услови чије је постојање неопходно да би се могло говорити о адекватном амбијенту за развој људских права. Право се са својим правним нормама приказује и као најсигурнији формални показатељ постојећег стања људских права у једном друштву, али је свакако нужно стално преиспитивати простор испод правних норми, а он припада наговештеним сферама којима се идентификује постојање пожељних друштвених услова.

Приликом анализе ових услова увек је потребно имати у виду чињеницу да је сваки друштвени систем посебан и у довољној мери специфичан у односу на све друге. То нас међутим не спречава да трагамо нужним стандардима. Они настају као резултат запаженог искуства са људским правима у функционисању друштвених система.

Како је слобода основни темељ и садржалац људских права, онда је очекивана претпоставка да за идејом слободе треба трагати у свим друштвеним сферама, како би се успоставили логички стандарди нужних и пожељних друштвених услова по људска права. Трагање и питање о друштвеним условима на неки начин је судар и реалности са филозофијом људских права универзалног типа. Није новина да постоји неподударност између привлачне идеје да су сви рођени са одређеним правима и питањем једног пола филозофије и права одакле (у реалности) потичу та права.²⁰⁸ Ово виђење је плод идеје да теорија људских права нема много додира са реалношћу. И овај став филозофа и правника није новина. Након усвајања први конституција након две велике револуције и првих кодификација које гарантују људска права Џ. Бенџамин се међу првима запитаво шта су то природна права?²⁰⁹ У својим Архаичним заблудама писаним у тек пристиглим годинама након револуција (1791-1792), смело је природна права називао "реторичким глупостима" и "глупостима на штулама", која тако замишљена представљају својеврсни нонсенс.²¹⁰ Ове фразе до данас се могу чути у многих продуктивним расправама о људским правима које сматрају да се она не могу схватати одвојено од друштвене стварности у којој постоје. Управо стога, посматрање услова који су неопходни да би се

²⁰⁵ Одређење ових сфера може бити различито у зависности од аутора. Тако нпр. Аристотел истиче материјалну страну, па сматра да је за остварење људских права најважнија економска динамика друштва. Марксистичке идеологије истицале су постојање класне борбе предусловом за остварење људских права итд. У данашње време се истиче постојање демократског поретка, што је фраза која може да поведе сличном идеологизирању какво је било у ранијим периодима.

²⁰⁶ Како истиче Х. Арент, потреба за истицањем и признањем у друштвеној заједници била је једна од главних одлика људи који су учествовали у Америчкој револуцији. На тој основи она налази једну од кључних разлика између Америчке и Француске револуције - где код прве имамо јавну срећу, код друге имамо јавну слободу. Видети: Арент Х., *О револуцији - одбрана јавне слободе*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 101

²⁰⁷ "свака индивидуа је снажно подстакнута жељом да је људи око ње виде, чују, разговарају о њој, да је признају и поштују у њеном знању" : Арент Х. *нав. дело*, стр. 101

²⁰⁸ Sen, A. *Elements of a Theory of Human Rights*. Philosophy & Public Affairs, 32(4), 2004, pp. 315.

²⁰⁹ Исто, 316.

²¹⁰ Исто

остварила људска права, може нас приближити реалнијем сагледавању теорија о људским правима и њеног судара са средствима која би требало да допринесу бољем и потпунијем остварењу самих права човека.

II.1.1. Економска, политичка, правна и културна сфера остваривања људских права

Када посматрамо економске услове за остваривање људских права можемо се запитати да ли је материјалистичка концепција била исправна. Аристотел је у својом мисаоном концепцијом друштвеног поретка сматрао да постоји директна корелација између материјалних услова који постоје у друштву и остваривања људских права.²¹¹ Економски услови, дакле, диктирају могућности за остваривање људских права. Међутим, ако је мисао античког ауторитета тачна евидентирање људских права било би сувише једноставно. Државне заједнице које имају адекватне економске параметре могли бисмо сврстати у државе благостања у домену људских права и обратно. Државе које немају економску снагу биле би оне које априори сматрамо заједницама које крше људска права.

Међутим, *економске услове* једног друштвеног система у контексту њиховог значаја за људска права не треба повезивати са његовим економским богатством. Јер, тиме бисмо могли запасти у двоструки парадокс: с једне стране, постоје економски веома богате државе са веома ниским степеном развијености људских права, док, с друге стране, препознатљиве су изразито сиромашне државе са такође незадовољавајућим нивоом прописаности и поштовањем људских права. Наравно пракса функционисања савременог света показује и другачије могућности, што нас омета у утврђивању јасног става о томе да је ниво економског богатства једног друштва непосредан основ за стабилан демократски курс развоја људских права.²¹² Међутим, горе поменута концепција слободе као темеља људских права, указује нам се и када анализирамо економске услове. Конкретније, оно што сматрамо да се може истаћи као добар друштвено-економски основ за људска права јесте економска слобода. На пољу друштвених наука, приметна је тежња да се егзактним мерилима и истраживањима мерљивих економских фактора и одговори на питање постојања директне везе између побољшања људских права у сфери постојања економских слобода.²¹³ Ове друштвене услове, схватамо као постојање таквих друштвених регула којима се омогућава економска слобода појединца у друштвеном систему; могућност да се на бази тржишног привређивања стиче доходак у складу са доприносом који субјекти дају стварању економског богатства друштва.

²¹¹ Лукић Р., *Друштвени услови људских права*, у Архив за правне и друштвене науке, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1979. стр. 310

²¹² Недавно истраживање указало је на постојање директне везе између културе генералног поверења и економског развоја једног друштва. Истраживање је узело у обзир податке у периоду од 1990-2015. (држава чланица Организације за економску сарадњу) године и указало на шири значај друштвених услова и веза између економских слобода, културе и развоја људских права. Видети: Graafland J., *Contingencies in the relationship between economic freedom and human development: The role of generalized trust*. Journal of Institutional Economics, Köln, 2020, 16(3), 271-286.

²¹³ Једна таква анализа указала је да постојање економских слобода и фактора којима је допринела глобализација позитивно се утиче на основна људска права, као што је основни интегритет личности као супстанца достојанства. На шири спектар анализе права ова анализа није могла да допринесе егзактним резултатима. Видети: Dreher, A., Gassebner, M., & Siemers, L.-H. R., *Globalization, Economic Freedom, and Human Rights*. The Journal of Conflict Resolution, 56(3), 2012, стр. 538.

Овако доживљена економска слобода истовремено представља креирање државе као посебног економског субјекта који ће допустити тржишним механизмима да регулишу економске односе у друштву. Тржишни плурализам са неприкосновено утврђеном приватном својином уз својински плурализам отварају простор за напредак човекове свести у правцу креативног доприноса стварању друштвеног богатства и задовољавању сопствених потреба.²¹⁴ Економски богат појединац биће у значајнијом прилици да формулише и освоји простор своје слободе. За разлику од тога, социјална угроженост рађа осећај егзистенцијалног страха за остваривање основних животних потреба, што производи нижи степен свести о разумевању сопствене слободе.

Оно што је у овом контексту потребно напоменути да наметнуто разматрање приватне својине као постулата капитализма није баш једноставна категорија разумевања у домену људских права. Прво, УДЉП и поменута гаранција, односи се на већ стечену имовину.²¹⁵ Само везано за чл. 25 УДЉП можемо анализирати евентуалну обавезу државе да кроз већ постојеће међународне механизме и гарантовани животни стандард има неки вид обавезе према обезбеђењу имовине. Што је утопија. Према томе, питање приватне својине, јесте један вид политичког појма који зависи такође од друштвено политичких околности.²¹⁶

Управо зато, ови економски сегменти људских права морају се сагледати шире. Упоредо са економским плурализмом постоји и *политички плурализам* као шири појам који обухвата многобројне делове политичке сфере људске личности. Појединаца као основни политички субјект политичког система има потребу да се исказује у политичком систему, кроз напор партиципирања у процесима доношења политичких одлука.²¹⁷ Стога је за политичке услове друштва који би доприносили развоју људских права битно истаћи значај стабилности институција које постоје у њему. Реч је политичким институцијама као стабилизирајућем фактору којима се обезбеђује развој у друштва и појединца у њему. Недостатак стабилних политичких институција изазива простор за ванинституционалним деловањем чиме се дестабилизује и простор људских права. Наравно, може се разговарати и о слободи која са ванинституционалним деловањем чиме се дестабилизује и простор људских права. Наравно, може се разговарати и о слободи која са ванинституционалним деловањем проналази свој пут и у условима слабих институција, али је на нама да установимо оптималне услове који погодују развоју људских права.

Политички услови погодни за развој људских права обухватају широк спектар политичких чињеница које обликују демократски квалитет политичког система. Плурализам и слобода, мишљења подразумевају организационе форме кроз које се могу

²¹⁴ Чл. 17. УДЉП гарантује право на приватну имовину као основно људско право.

²¹⁵ У светлу актуелног тренутка политичких и ратних дешавања у свету током 2022. године, питање гаранције приватне имовине постављено је код основа за одузимање имовине држављанима Руске федерације. Постоје законски услови о одузимању имовине ако је она стечена криминалом, али би право требало да буде одвојено од политике па се о овим одлукама из тог угла може доктринарно расправљати.

²¹⁶ Погледом уназад видимо како се питање имовине мењало кроз време као један вид друштвено политичког појма. Некада је нпр. жена била изузета из права на стицање имовине, животиње као ствари подложне вољи власника итд. али се кроз време ово поимање мењало. Видети детаљније: Jacobs Н.М., *Private property and human rights: A mismatch in the 21st century?*, International Journal of Social Welfare, Wiley-Blackwell, New Jersey, 2013. pp. 97-99

²¹⁷ Потребу за јавним признањем и политичким исказивањем налазили су још антички Грци, грађани, који су сврху свог друштвеног делања проналазили у бављењу јавним послом. Ови принципи су пренети и на концепције које су претходиле првој конституцији на свету, а изражене су у принципу *public happiness*. Тако је и Џ. Адамс сматрао да је бављене јавим послом основом среће и потребе за признањем у друштву. Видети: Morse A. D., *THE POLITICS OF JOHN ADAMS*, *The American Historical Review*, : Oxford University Press, Vol. 4, No. 2 1899, pp. 292.

артикулисати различите идејне и интересне концепције у друштву, па се међу њима посебно издвајају политичке партије и друге политичке организације. У савременом друштву вишепартијски услов се појављује као нужан предуслов. У савременом друштву вишепартијски услове се појављује као нужан предуслов за реализацију и испољавање слободе политичког деловања које би се кроз процесе омогућило партиципације релевантних субјеката у процесима доношења одлука. Осим што слобода политичког мишљења и деловања представља основно политичко право истовремено је основ за реализацију целокупног корпуса људских права. Стварањем одговарајућих политичких услова за сврховито изражавање политичке воље омогућава се успостављање конзистентног система људских права. Супротно томе, у случајевима недемократског устројства друштвеног система који није заснован на постулатима плурализма недостаје политички темељ за друштвено конституисање људских права.

Са становишта важећих стандарда којима се савремено друштва квалификују као демократска јасна је форма демократског политичког поретка али се увек могу постављати питања на рачун конкретних система и периода у њиховом развоју. Сматрамо да периодичне кризе које се могу појављивати у том развоју не оспоравају ставове о демократичности политичког поретка. Јер, историзација људских права је таква да такође познаје развоје фазе чији саставни део могу бити и кризни циклуси. За опште теоријско апсолвирање политичких услова за људска права значајно је утврдити основне политичке конституенте који творе демократски поредак као услов и основ људских права и њихов прогресивни развој.

Приликом разматрања политичких услова неопходно је узети у обзир односе између политичког и правног, те у том контексту придодати важност правног нормирања основних политичких принципа, јер је то најсигурнији начин обезбеђивања њихове примене. Инспекција постојања ових услова утврђује се на основу анализе позитивно-правног поретка и комплекса његових норми којима се регулишу политички принципи у друштву. Правним гаранцијама демократских политичких принципа подржава се остваривање суштине политичких односа чији је основни циљ тежња ка компромису у друштву између релевантних друштвених снага. Мера постојања тог компромиса истовремено је мера постојања квалитетних услова за реализацију људских права.

Сходно томе, *право као друштвена појава* такође ствара амбијент који може мање или више погодити људским правима и слободама. Општа одређења права подразумевају и постојање посебних карактеристика појединачних правних поредака, те је неопходно утврдити ставове поводом њихових општих квалитета. Сваки правни поредак темељи се на успостављеној и систематизованој хијерархији између правних аката, чиме се одржава стабилност целокупног друштвеног система. Поштовањем принципа уставности и законитости успоставља се линија те стабилности.

Правна држава и владавина права стога имају можда и кључни допринос у остваривању принципа на којима би могла да почивају и остварују се људска права. Међутим, правна држава у свом појмовном значењу подразумева и суверени оквир националних граница, па се поставља питање односа са универзално схваћеним појмом људских права. Несумњиво је да постојање и извесност остваривања правних правила представља једну од кључних категорија којима се једно друштво сврстава у ред стабилних поредака.²¹⁸ Међутим на концу расправа о универзалности људских права и

²¹⁸ Интересантна аутобиографска прича бизнисмена који се у XXI веку нашао у ситуацију основане сумње да је извршио кривична дела у области финансија. Парафразираћемо: "Мислио сам да је трговина и бизнис кључ функционисања једне државе. Тек када сам се нашао у проблему одговорности пред правосудним

контекста правне државе, критике у доктрини нису ретке. Тако се истиче да се не треба говорити о људским правима, већ о *темељним правима* како се сматра да исправно одређује немачки правни систем.²¹⁹ Ово разумевање критички сагледава питање универзалног западног поимања људских права управо из угла правне државе. Ако је правна држава иманент, она сама по себи мора уважити територијалност као кључну одредницу домета једног правног система. Такође, мора, као што то и сада сагледавамо, уважити одређене културне обрасце друштва и самим тим избећи чврсто категорисање. Наивност је, сматра један део доктрине, разумети да сви правци у генези људских права полазе од две велике револуције XVIII века.²²⁰ Конкретно, ова анализа настала је на анализама односа који су успостављени након слома нацизма и плод је схватања ситуације након Другог светског рата. Сва лицемерност овог приступа сматра В. Бекер, огледа се у тежњи да се одлуке судског процеса у Нирнбергу прикажу у контексту правне државе и поштовања људских права. При том аутор не критикује потребу за одговорношћу вођа нацистичког поретка које су преживеле, него само начин на који се тежи приказу правне државе и поштовања људских права у тренутку када то фактички не постоји. Неколико година касније, исти аутор даје још један приказ критике универзализма. Анализирајући моделе потреба за универзалним демократским принципима, по сличној износи критику промовисање неке врсте светске државе.²²¹ Светски, те универзалистички поредак не може да постоји пошто не постоји начин да се осигура примена правних норми у таквом поретку. Ово је важно у смислу схватања односа људских права универзално схваћених и права које де факто има националну димензију. Концепције које промовишу универзалну демократију, људска права и природно право човека као либералну манифест плод су XX века.²²² Овакво разумевање веома је важно за сагледавање ширег круга размишљања у ери доминације универзалног приступа који се одавава од традиционалних образаца националних држава. А криза са COVID19 донела је потпуно другачије примере.

Међутим овај однос универзалности и са њим у вези правне државе може се разумети и другачије. Потреба универзалности схваћена је као корисно средство у циљу промовисања људских права. Разматрање резултата ове тежње је комплексно и упитно. Тврдње иде од неопходности оваквог посматрања, до истицања политичког карактера ових напора који воде извргавању суштине људских права. У немогућности јасног и егзактног одређења потребно је истаћи да средњи пут посматрања и сажимања свих мишљења у тежи ка синтези појмова има кључни значај. Управо зато и у сагледавању права као националне категорије и једноставним виђењима да не постоји светски поредак и светска држава која би гарантовала универзална људска права не треба ићи ка крајностима. Исправан пут могао би бити сагледавање и разумевање што ширег круга знања и филозофских и правних у трагању за правом мером заштите угрожених и мањинских група унутар националне државе. Управо у односу према мањинским групама се и сагледава снага правних институција и културе једног друштва.

А *културни обрасци* су најшири и најапстрактнији део друштвеног карактера посматрање неке појаве. Две су могуће димензије посматрања односа културе и људских права. Први, уочавање односа између нормативног и фактичког и други посматрање

органима, увидео сам да је постојање правне државе кључ опстанка и напретка једне државне заједнице". Мишковић М., *Ја тајкун*, Лагуна, Београд, 2018.

²¹⁹ Becker W., *nav. delo str.* 74.

²²⁰ Исто, стр.75

²²¹ Исто

²²² Исто стр. 95.

традиција као културолошких фактора уочавања постојања правне културе и са њом везаних људских права.²²³ Посматрање нормативног и фактичког подразумева најшире уочавање разлика између позитивних прописа који постоје у домену људских права и њихове реалне егзистенције, применљивости и заштите.

II.2. Правни механизми заштите људских права

Остваривање људских права, као што смо већ уочили заснива се на изазову премошћавања јаза између нормативног и фактичког. Уколико норме остану без реалних реперкусија у пракси, само нормирање и препознавање опсега људских права које треба бити уоквирено и заштићено државном принудом, нема велику улогу. Остваривање људских права, дакле, подразумева оезбеђивање делотворних механизма за њихову заштиту. Ово подразумева конструисање правних модел којима се гарантује да ће људска права бити присутна у свакодневном, реалном, друштвеном животу.

За разлику од претходних облика у фазама историјског развоја државе, тек од форме модерне државе можемо са сигурношћу разматрати суштинску инкорпорираност људских права у темеље државно-правног поретка. Чињеница да је XVIII век протекао у борбама за идеју људске слободе, које смо описали у горњим поглављима, оставила је далекосежне последице на идеју људских права. Ове борбе ипак су стални процес достизања нивоа цивилизацијских тековина. Стога се не треба закључити да је процес креирања идеје о људским правима у тровековним даљинама био и коначно одредиште за престанак сукоба на нивоу друштвених односа. Друштвени живот се управо своди на непрестану борбу и сукобе између цивилизацијских напора да се квалитетно остваре људска права, са једне и оним друштвеним снагама које негирају потреба за достигнућима људске слободе са друге стране.

На путу таквих друштвених превирања правни поредак се појављује као једина друштвена творевина која поседује капацитете да успостави складност друштвеног развоја обезбеђивања одговарајућих механизма. Уважавање суштине правног поретка потребно је издвојити нормативне и институционалне оквире, уз примедбу да њихово третирање у коначном смислу подразумева обједињени приступ. Правни оквир обухвата нормативни и институционални, па би се, у контексту наше тренутне предметне заинтересованости, могло би се рећи да се он своди на нормативно-институционални оквир. Но, ради прецизније и систематичније прегледности, потребно је посебно третирати ова два једне правно уоквирене целине, као што то чинимо у наредном делу истраживачког поступка. Тако можемо посматрати нормативни и институционални оквир заштите. На тај начин се посматра и основна веза између државе и права, као суштина правног поретка. А тиме и део суштине посматрања целине људских права.

II.2.1. Нормативна заштита

Да је право норма и да се суштински своди на норму представља аксион његовог разумевања и то не само када је у питању правна наука већ и када се налазимо на терену општих разумевања права од стране лаичке јавности. Напори друштва да хармонизује односе унутар себе доводе до осмишљавања правно-регулаторног механизма као посебног друштвеног средства. Као резултат таквих напора друштвене заједнице

²²³ Према: Хасанбеговић Ј., *Култура и/или идеологија људских права*, Анали Правног факултета у Београду, година LVII, 4/2009, стр. 84-86

појављују се и правне норме којима се регулишу људска права, па нам се на почетку поставља више питања о овом типу нормативног механизма. Реч је о проблемима садржине таквих правних норми, али и о њиховом доносиоцу. Наше посматрање и анализа људских права подразумева истовремено пропитивање правила којим је регулисано људско право, али и правила којим је регулисана заштита. Суштински постојање правне норме која одређује границу људских права без друге стране која гарантује заштиту остало би на нивоу констатовања, без његовог истинског конституисања.²²⁴ Сврха људских права јесте њихова остваривост, а не проста прописаност. Међутим, овде се не говори о реал-политичким околностима друштвеног амбијента, већ искључиво о двосмерној конструкцији правне норме. Ова конструкција и подразумева правилно и његову заштиту односно остваривост.

Да ли и у којој мери једна правна норма посвећена људском праву садржи пропис о суштини тог људског права или садржи и правила о начину на који се обезбеђује правна заштита тог људског права? У првом случају налазимо се на терену нормирања људског права у смислу његове каталожке презентације., а тада суштински нема разлике између литературе правне науке и правног прописа. Само онај нормативни концепт људских права који подразумева потпуну правну норму значи и адекватну регулисаност људских права. Уколико се налазимо на терену непотпуне правне норме о појединачном људском праву која садржи само диспозицију искључујући санкцију, лако се препознаје да је изостала гаранција тог људског права. Зато нам као правни индикатор језгра људског права и служи провера комплетности правила којим је оно регулисано. Правна норма којом се регулише људско право без санкције је чињеница која нас обавезује да такво људско право у правном систему третирамо хендикепиранимк и незаштићеним. А суштина адекватне нормираности људских права подразумева постојање битне правне гаранције; постојање такве правне норме којом се прописује садржина људских права са одговарајућом правно-нормативном заштитом, односно гаранцијом људских права.

Ипак, за потпуну правну заштиту људских права у правном поретку значајна је и врста правне норме којом се она регулише. Није довољно истаћи примарност опште правне норме којом су регулисана људска права, већ је неопходно узети у обзир значај типа опште правне норме и њеног доносиоца. Јер, филозофија људских права је таква да она увек налаже у потенцијалном и латентном сукобу са државном влашћу, модерна држава је настала на темељима нужности обуздавања државне власти. Као што је власт највећа опасност по људска права, тако су и људска права најсигурнија гаранција њеног ограничења. Линија слободе моредног друштва се налази на граници међусобног ограничавања ингеренција државне власти и обима људских права. Управо из тих разлога савремени концепт људских права се нераскидиво везује за оно правно средство којим је најбезбедније ограничавати државну власт. Свакако да је реч о уставу као темељном акту конституционализације друштвене заједнице и државе.

Не може бити случајно што од свог настанка устав изазива широку пажњу свих. Како је он плод савременог доба, процес настајања устава лепо је изражен у крилатици која објашњава *да га држава ствара да би сама била створена*.²²⁵ Ово би се могло схватити и као својеврсно оправдање државе, па је неупитна заинтересованост релеватних државних институција у процесима стварања и примене уставних норми. Осим јавне

²²⁴ Ово није редак случај да се одређени опсег права нормира, а да суштински не постоји остваривање и заштита. Примера имамо и у нас. Иако је Уставом нормирана заштита података о личности још 2006. (а касније усвојен и Закон) ова права се нису примењивала уопште до усвајања нових решења и уредбе ГДПР на наднационалном нивоу крајем друге деценије 21. века.

²²⁵ Видети: Ђорђевић С., *О уставу кроз причу*, Гласник права, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, бр. 3/2013.

власти и *недржавни субјекти* имају потребу упознавања са уставним текстом или макар оним деловима који тангирају њихове интереса. Сваки грађанин појединац и свеукупно тело грађанске заједнице идентификује се са уставном садржином, јер је инкорпорирану у ту садржину. А с друге стране демократски квалитет грађанског живота мерљив је уставним мерилима, оцењивањем прописаних уставних вредности и/или пропитивањем применљивости прописаног. Тако се стиже до опште друштвене јавности која показује заинтересованост за уставна питања као начин контроле понашања јавне власти, чиме устав постаје неодојиви део јавног мњења увек када се размишља о крупним друштвеним проблемима. Из тог миљеа могућег уставног контекстуирања свако дела друштвене структуре и поводом сваког питања јавног и приватног живота, проистичу вишеверсни утицаји којима устав употпуњује појединачну свест као место за психолошко лоцирање ставом прописаних вредности. Прихватљивост изнетог приступа разумевања устава одводи нас до његовог ширег поимања које превазилази искључивост правничког доживљаја навишег општег правног акта са најачом правном снагом.

У овом смисли, могуће је запазити и почетно истаћи да је највећа вредност устава управо резултат чињенице квалитета његовог садржине која је обogaћена људским правима. Овај значај изражава се у начину примене, смерницама у тумачењу и истицању вредности у унапређењу уопштеног друштвеног тока²²⁶ Поред конкретно нормативне истакнутости људских права на истом трагу стоји и правна доктрина. У уставно-правној теорији и теорији људских права одавно је запажено да уставно прописивање људских права представља нормативни врхунац на вредносној скали квалитета њиховог нормирања.²²⁷ Нормативни систем људских права подразумева могућност да се осим општом уставном нормом и општом законском нормом регулишу односи у области људских права. Ради се о концепцијски различитом односу нормотворца према људским правима, те је неопходно правити оштру дистинкцију између уставнотворне и законодавне власти по питању нормирања људских права.

У правној литератури готово да су избледели спорови о разликама између уставнотворне и законодавне власти, па је остао неприкосновен став о супериорности акта који настаје као резултат деловања уставнотворне власти. Заузимајући примарну позицију у пирамидалној структури правних аката правног поретка устав је средство са капацитетима најмоћније власти. Уставне норме су најреспектабилније како због врсте друштвених односа које регулишу, тако и због приципа уставности и законитости. Правна обавеза усклађености свих других правних аката са уставом додатно учвршћује гаранцију односа регулисаних уставном нормом, што посебно долази до изражаја у случају људских права. Уставно прописивање људских права подразумева њихову правно моћну позицију кроз стабилност регулаторних правила, посебно у односу на опасност коју са собом носи деловање извршне власти. Реалан друштвени живот је конгломерат мноштво различитих интереса власти и других чинилаца друштвене моћи, те се неретко дешава да људска права представљају препреку остваривању одређених интереса. Уколико не би постојао уставно нормирани гарант људских права, тиме би се истовремено отворио простор за њихово угрожавање од стране државе.

²²⁶ На посебан значај указује и наш уставотворац који људским правима предвиђа посебан режим примене. Она се примењују непосредно, а тумаче екстензивно *"ка унапређењу вредности демократског друштва"* на основу устава, што значи да није неопходна конкретизација или другачија реализација. Видети: чл. 18 Устава ("Сл. гласник РС", бр. 98/2006 и 115/2021)

²²⁷ Мора се истаћи да теорија иде од скептицизма до еуфорије када говори о људским правима. На то указује и А. Сен у анализи односа теорије и праксе људских права, односно између нормативног и фактичког. https://jenni.uchicago.edu/WJP/papers/Sen_2004_v97_n4_elements.pdf

Однос између уставотворне и законодавне власти је однос између власти која конституише и власти која се конституише., власти која поседује моћ утврђивања свих других власти и законодавне која бива утврђена од стране правно јаче и старије уставотворне власти. Суштинска природа уставотворне власти се своди на њен легитимитет утврђивања правила по којима ће функционисати целокупан друштвени систем. За разлику од тога законодавна власт подразумева легитимитет ограниченог деловања у оним оквирима који су утврђени од стране уставотворне власти. Друштво има неограничено поверење у уставотворну власт, док у односу према законодавној власти поверење је делимичног карактера. Што због ограниченог обима права на регулисање друштвених односа, што због привремености политичког легитимитета, који је у сталном циклничном процесу провере и обнављања тог поверења. Зато би се могло рећи да је уставотворна власт, заправо, власт друштва, док законодавна припада делу политичке власти.

Уколико се имају у виду претходне назнаке онда бивамо посве сигурни у став о значајности регулисања људских права уставном нормом. Свакако да јесте значајна и законска норма у том регулаторном механизму, али увек у мери слабијих правних капацитета. Уколико би се суштинско регулисање људских права препустило варијабилној вољи законодавне власти, која је стандардно променљива, баш као што је то и сама људска воља. А савремени концепт људских права је такав да она не смеју зависити од динамизма променљивих политичких концепата субјеката који партиципирају у креирању воље законодавне власти. Ово посебно долази до изражаја у друштву савременог доба које се у условима убрзаног развоја представничке демократије све више трансформише у партократски модел владања са израженом доминацијом извршне власти. Политичко везивно ткиво између законодавне и извршне власти подразумева најчешће дислокацију моћи политичког одлучивања на партијске центре кроз спиралне утицаје на егзекутиву, а затим на легислативу.

Егзистенција људских права у претходно описаном амбијенту функционисања политичке власти у друштву подразумева нужност њихове нормативне заштите на начин којим би се отклониле опасности од прекомерне утицајности било које друге власти у односу на уставотворну власт. Јер, како смо истакли једино уставотворна власт поседује и зрачи поверењем друштва и пуним легитимитетом.

То би били примарни легитимациони основи којима се темељи респект према уставотворцу када је у питању област људских права. Па ипак, недовољно је и прихватити нормативни квалитет људских права самом чињеницом њиховог уставног нормирања, због чега је потребно имати у виду нормативну методологију. Како је већ истакнуто, добра нормираност људских права путем устава подразумева пропис о садржини људских права и пропис о њиховој заштити, због чега се од уставне норме очекује да буде перфектна у овом смислу. Ефекат нормативне целовитости се постиже правилом о гарантовању претходно прописаног људског права, чиме се долази до равни односа уставотворне и законодавне власти. Прописивањем људских права путем устава уз уставно допуштење да се законом определи нормативна гаранција представља негацију чврсте уставне гаранције људских права. Односно, таквом методологијом у нормирању, уставотворац не сматра да је одређено људско право до те мере битно за друштвене односе да би га он сам заштитио. Препуштањем гаранције људског права законодавној регулативи обезбеђује се нижи ниво у механизму заштите људског права. Искуство у процесима примене људског права иде у прилог тези о нужности уставне гаранције прописаног људског права, што постаје аксиом савременог правог поретка.

Дакле, у нормативном смислу устав као особена целина повезаних норми, материју људских права систематизује двоврсно - прокламацијом и заштитом. Први вид се односи само на предвиђеност људских

Први вид се односи само на предвиђеност људских права и на посвећеност одговарајућег нормативног простора правима и слободама човека и грађанина. За демократски толерантан однос устава према каталогизацији људских права битно је да уставотворац има позитиван став о вредности компромиса који се постиже приликом стварања устава, а тиче се уравнотежености односа грађана и државе. Теорија људских права која се саглашава са природно-правном теоријом, све више истиче да устав и право нису позвани да прописују одређена људска права, већ само да их признају, с обзиром да она већ постоје континуирано као дубоко укоревана и стабилно оформљена у људској свести. Нормирање људских права путем правних норми садржаних у уставу може бити учињено методом њиховог потпуног утврђивања, без пружања могућности законодавцу да додатним уређивањем сузи саму садржину, обим и суштину неког људског права. Наравно, пракса уставног прописивања људских права познаје и слабију уставну позицију слобода и права, која постоји увек када се ниво нормирања спусти испод уставног ранга. Законодавна власт је у односу на уставотворну чешће променљива, па увек постоји опасност да обим људских права зависи од политичке воље законодавне власти.²²⁸

У теорији људских права приметан је простор којим се придаје важност нормативној концепцији људских права кроз формулу са одговарајућим принципима, међу којима први припада управо методолошком правилу о уставној норми као средству за прописивање садржине људског права и за прописивање уставне заштите људског права. Уважавајући сврху правног прописивања људских права, оправдано је установити да саму садржину људских права, осим њихове суштине у погледу регулисаности одређене човекове сфере, чини и њихова заштита. Односно, како не постоји сврха прописаног људског права уколико оно није истовремено и заштићено, с правом се може истаћи да је заштита неког људског права инкорпорирана у саму садржину људског права представљајући његов саставни део. Овакав приступ није споран приликом нормативне анализе неког људског права, с обзиром да се формално-правном методом испитује садржај правне норме, али је он значајан и у смислу пуног разумевања суштине људских права. Ниво и обим заштите људског права истовремени је индикатор његовог значаја у вредносном систему друштвене заједнице, па је за очекивати да се тај значај преточи у формулу правног прописа којим се регулише људско право. Јача снага правног прописа којим се гарантује људско право основ је за његово скалирање у државно-правном поретку, односно, основ је за успостављање значајнијег ограничења државне власти. И тако долазимо до уставног прописа као најјачег нормативног средства за респектабилну заштиту људских права.

Начин на који проверавамо нормативну конструкцију људског права са становишта механизма његове заштите своди се на пропитивање да ли је гаранција уоквирена уставом или је препуштена законодавцу. Наравно да се не може очекивати да ће целокупан корпус људских права бити гарантован уставом, јер би тиме била угрожена функционална делотворност државне власти, те је неопходно пажљивом анализом утврђивати круг оних људских права прописаних и гарантованих уставом, како би се могли разликовати други кругови људских права прописаних уставом а гарантованих законом, односно, прописаних и гарантованих законом.

²²⁸ Више видети: Ђорђевић С., Матић Д., *Устав и процедуре*, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2015.

Расправљајући на тему механизма нормативне заштите људских права склони смо ставу да је прихватљиво говорити о три нивоа у механизму нормативне заштите људских права. Дакле, да поновимо.

- 1) Први ниво чине људска права прописана и гарантована уставом;
- 2) Другом нивоу припадају људска права прописана уставом, а гарантована законом; и,
- 3) Трећи ниво обухвата људска права прописана и гарантована законом.

Критеријум за представљену расподелу људских права несумњиво је нормативне природе, односно, своди се на правно средство нормирања људских права.

Потпуна прописаност људских права уставном нормом представља нормативно најделотворнији начин њихове заштите, те гаранцију у односу на утврђену ограниченост државне власти. Савремени концепт уставне државе подразумева уважавање значајних достигнућа међународних стандарда у области људских права до мере инкорпорираност релевантних ванунутрашњих прописа о људским правима. При томе, првенствено мислимо на европску стандардизацију људских права, која изворно потиче из Европске конвенције о људским и грађанским правима и слободама, али је пронашла своје значајно место и у оквирима унутрашњих уставних поредака. Инкорпорираност ове Конвенције у уставе модерних европских држава „повукла“ је за собом и утврђене стандарде Европског суда за људска права, чиме се отвара нормативни простор унутрашњих уставних норми о људским правима. Ове чињенице је потребно имати у виду, како би се на прави начин разумели ставови о прописаности људских права уставном нормом. Отвореност њене садржине према правилима и стандардима који настају ван унутрашњег правног поретка изискује екстензивније разумевање уставне норме у прилог ширег обухвата људских права.

Људска права прописана и гарантована уставном нормом јесу најпривилегованија у односу на сва друга људска права, што не значи да ће сва бити под апсолутном заштитом у односу на државну власт, с обзиром на могуће изузетке. У смислу нормативне концепције, ова врста људских права представља уставни забран према законодавној и извршној власти, с обзиром на успостављен нормативни оквир самим уставом. То истовремено значи да законодавац не поседује овлашћење на промену уставом утврђеног нивоа и обима људских права, јер је за такво његово овлашћење неопходно изричито допуштење од стране уставотворца. Али, овде нам се може појавити као интересантно питање поводом могућности да законодавац својом нормом пропише шири обим људског права у односу на уставну норму. Сматрамо да се такво законодавно нормирање не може сматрати повредом уставне норме, с обзиром на постојање стандардизованог уставног правила по којем се достигнути ниво и обим људског права не може сужавати. Ову нормативну ситуацију треба тумачити тако да је дозвољено законодавцу да може проширити достигнути ниво и обим људског права у односу на уставни ниво и обим. Природа људских права је таква да постоји њихова стална потреба за ширењем заштићених вредности у сферама људске личности, па се поставља питање да ли се оваква људска потреба може подржати уставним прописом, имајући у виду реткост уставних промена? Тим поводом креатори инжењеринга људских права предвиђају посебна правила о тумачењу уставних норми, чинећи их отвореним према друштвеним променама сазрелим за ново нормирање друштвених односа у области људских права. У томе се и огледа значај „поунутрашњења“ релевантних међународних аката и стандарда њиховим постајањем саставним делом унутрашњег правног поретка.

Конзистентност нормативног поретка устава се тиме не угрожава, јер је потребно правити разлику између уставних норми којима се регулише обим надлежности државне власти у односу на обим људских права. Када је реч о институцијама државне власти које се уставом утврђују важи правило о уставној херметизованости њихових ингеренција, тако да законодавац не поседује овлашћење да проширује капацитете њихове моћи. За разлику од тога, законском нормом се може проширити уставни обим људског права, при чему треба имати у виду назначени стандард о забрањености сужавања једном већ достигнутог обима људског права. На тај начин се онемогућава законодавац да ретроградно измени своју претходно исказану вољу у правцу ширења обима људског права.

У оваквој нормативној конструкцији откривамо специјалну врсту везе која се успоставља између уставне и законске норме поводом људских права. Јер, законска норма применом уставне норме постаје и даље њој подвргнута са становишта поштовања принципа уставности, али истовремено доприноси развоју људских права.

Другу нормативну врсту људских права чине она која су уставом прописана, а законом гарантована. Реч је о људским правима која уставотворац сматра мање битним са становишта вредносног система друштва, због чега и препушта њихову гаранцију законодавној вољи. Односно, реч је о таквим људским правима чија заштићеност не достиже апсолутни уставни ниво, па се одобрава законодавној власти да процени целисходност начина и нивоа правне гаранције којом треба заштити таква људска права. Међутим, треба имати у виду да је свако људско право прописано уставном нормом важно, с обзиром да му је уставотворац посветио одговарајућу нормативну вредност. Без обзира на чињеницу непрописивања уставне гаранције, не може се превидети постојање таквог људског права. Било би неприхватљиво сматрати да људско право које је прописао уставотворац без нормиране уставне гаранције може остати „мртво слово на папиру“, чија егзистенцијална судбина зависи искључиво од воље законодавне власти. Законодавац има обавезу да обезбеди уставом прописано (а негарантовано) право. Препуштањем уставне власти законодавној да нормира гаранцију истовремено се прописује обавеза за законодавца, који не располаже овлашћењем да остане „нем“ на уставну норму о људском праву. Обавеза законодавца постоји, с тим што је ниво те заштите зависан од његове процене о потребном нивоу заштите. Могло би се рећи да законодавац има обавезу да нормира минималну гаранцију таквог људског права, што је са логичког становишта прихватљив став. Међутим, и овде треба имати у виду утицај уставног правила о начину на који се морају тумачити одредбе о људским правима, па смо склони истаћи да се таква обавеза односи и на законодавца приликом тумачења уставне норме о одређеном људском праву које јесте прописано, али није гарантовано уставном нормом.

Коначно, трећу нормативну врсту људских права чине она која су прописана и гарантована законом; таквих људских права се, приликом нормирања, није досетио уставотворац. А без обзира на екстензивност тумачења уставне норме, под њене нормативне оквире не може се подвести такво људско право, јер је динамизам реалног живота приказао и људско право, које није покривено ни маштовитошћу уставотворца. Дакле, када из било ког разлога наиђемо на ситуацију празног простора у реалном каталогу људских права, ствара се основ за законодавца да делује у правцу изричитог прописивања новооткривеног људског права. Напор уставотворца да регулише сва људска права понекада може остати без успеха; чак и у ситуацијама када је неизводљиво примењивати одговарајућа средства тумачења, јер је реч о потпуно новом друштвеном односу, непознатом у периоду стварања устава и у процесима примене устава. То онда представља велики изазов за законодавца, који постаје правни креатор људског права, уз

позив на стално отворен уставни налог о нужности поштовања правила о тумачењу уставних норми о људским правима.

Удруженим прегледом описане три могуће нормативне ситуације, стиче се утисак да људска права представљају значајан чинилац којим се одржава ауторитет уставотворне власти, али и чинилац којим се повезује законодавна власт са уставотворном. У одређеним сегментима, законска норма постаје садржински инкорпирана у уставну норму, иако је изведена из ње. Томе доприносе достигнути европски уставни стандарди као израз цивилизацијских напора који се чине у правцу остваривања људске слободе.

Моћно нормативно средство заштите људских права пристиже управо као резултат развијене правне свести фориране на међународном нивоу, при чему првенствено мислимо на европски круг правне цивилизације. Проширивањем уставног текста европским правним нормама чини се значајан допринос отклањању потенцијалних ризика, који могу настати као последица промене унутрашњих ставова државне заједнице, а који би могли ићи на штету људских права. Сматрамо да овакву концепцију не треба искључиво везивати за недовољно поверење у стабилност ставова унутрашњих државно-правних поредака према људским правима; оправданије је третирати овакву концепцију као тежњу савремених поредака да учине удружени напор како би се обезбедио простор људске слободе оивичавањем моћи државне власти. Прихватање државних власти да се прошири унутрашњи простор уставне аутономије нормама чији је доносилац лоциран изван унутрашњег државно-правног поретка истовремено је одраз свести тих државних власти о значају „тврдих“ нормативних гаранција људских права. Са становишта интереса основног чиниоца људских права (а то је човек-појединац) овом уставно-нормативном екстензијом задовољавају се потребе за слободом. Тиме се истовремено одржава важећи облик друштвеног уређења тако да државна власт континуирано задржава оправданост сопственог легитимитета. Такође, овај европски продор у унутрашњи уставни простор држава, треба разумети и као креативно нормативно решење којим се онемогућава репризирање из прошлости XX века у којој се неретко могу идентификовати грубе повреде људских права на глобалном нивоу.

Суштина иновирања унутрашњих уставних поредака нормативним доприносом европског подручја своди се на правило о уставном прописивању обавезе свих органа унутрашње јавне власти да примењују и ратификоване норме чији изворни доносилац није унутрашња државна власт. У интересу је истраживачке пажње коју посвећујемо тренутним проблемима имати у виду првенствено Европску конвенцију о људским правима и слободама, као и праксу Европског суда за људска права. Ова два института (правни акт и правна пракса) представљају конституенсе експанзије људских права у унутрашњем правном простору; склони смо запазити да је реч о капиталном достигнућу европске правне цивилизације којим се делотворно утиче на интегративност као обележје савременог доба. Приговори који потичу од стране ригидних суверениста на рачун правне интеграције у области људских права не могу опстати покрај чињенице о правној методологији којом долази до „поунутрашњења“ спољних норми. Јер, сагласно систему правног поретка, да би једна међународна норма постала саставним делом унутрашњег правног поретка, неопходно је да буде ратификована од стране надлежне ратификационе власти, што подразумева сагласност унутрашњег правног поретка да прошири сопствени нормативни простор за правила која није самостално креирао. Наравно, треба бити свестан и чињенице да приступање релевантној конвенцији често зна бити инструментализовано остваривањем одређених политичких циљева држава, јер се, на пример, прикључивање држава ширим интегративним формама условљава управо ратификацијом релевантних конвенција. Противници ових процеса ће истицати да се ради о уцељивачком потенцијалу којим располаже међународних фактор, што је за нас

неприхватљиво. Јер, заправо је реч о вредносном систему утврђеном на нивоу одређеног друштва државних заједница, као темељу на којем то друштво и почива. Држава која жели да постане чланом тог друштва мора да прихвати таква темељна правила и, обрнуто; уколико не прихвати таква темељна правила – неће постати чланом друштва интегрисаних држава. Дакле, коначан избор је увек на унутрашњем фактору са капацитетом суверености.

Да би се обезбедила респектабилна правна снага међународних конвенција у унутрашњем правном поретку, прописују се правила о позиционирању ових међународних аката на горњем нивоу скале правних аката у унутрашњем правном поретку. Решења унутрашњих правних поредака овим поводом нису идентична, те се могу запазити различита рангирања међународних аката у пирамидалној структури унутрашњих правних аката. Она се крећу од потпуне идентификације са правном снагом уставне норме, преко подуставног а надзаконског нивоа, па до нивоа законске снаге. За нас је у овом тренутку битно запазити постојање различитих решења, при чему се може сматрати европским стандардом рангирања међународних аката у области људских права када је оно изведено на подуставном а надзаконском нивоу. Но, то је формалан приказ стања ствари у овој области, због чега је потребно имати у виду основне нормативне принципе на којима се темељи садржина таквих норми о људским правима, међу којима се посебном делатном снагом издваја правило о тумачењу.

Наиме, приликом примене уставних одредби о људским правима, органи јавне власти у процесима остваривања својих надлежности, имају обавезу да их тумаче на начин који је сагласан резултатима Европског суда за људска права и слободе. Овај принцип је нарочито значајан, јер задире у саму суштину уставне норме, али и у позицију унутрашњег уставотворца, те се може поставити питање његове аутономности. У случају могућег сукоба између става који је имао уставотворац приликом креирања одређеног уставног решења и става Европског суда за људска права и слободе приликом примене тог уставног решења, очигледно је да ће предност имати стандард који установљава Европски суд за људска права и слободе. Тиме се значајно помера клатно утврђивања правог значења одредбе уставне норме ка субјекту који се налази изван унутрашњег уставног поретка. Јер, органи јавне власти (судови и управна власт, пре свих) не поседују капацитете аутономне воље приликом тумачења норми о људским правима, већ су везани резултатом тумачења Европског суда за људска права.

У овом смислу, приметимо појаву иновирања традиционалних метода тумачења права са практичном снагом компаративне методе, која излази из оквира теоријских анализа иних правних решења, дубоко задирући у саму есенцију правне праксе. Наиме, саставни део структуре уставно-правне науке чине и представе „упоредно-правних система и њихових типичних решења. Међутим, застој у продубљивању идеје уставне компаристике настаје онда када се нађемо на терену тумачења“.²²⁹ Јер, ауторитет тумачења уставне норме истовремени је израз аутономије уставне власти, због чега се и може сматрати изванредно битним проблем са којим се суочавамо онда када стигнемо до „признања националних уставних ауторитета оних правних вредности, којих се нису сами досетили или нису имали довољно нормативног капацитета да их уврсте директно у оквиру простора чистог текста позитивног устава“.²³⁰ Идејни недостаци ових врста стварају простор за значајни продор компарацијске методе као начина обезбеђивања примене релевантних решења о људским правима. Тиме се истовремено утиче чак и на појмовно разумевање суштине устава, јер „компаративна метода тумачења уставних

²²⁹ Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело* стр. 214.

²³⁰ *Исто*.

норми, којом се приказује отвореност устава доводи и до... преформулисања теоријског схватања појма устава, у чијој суштини сада уставна култура заузима све значајније место. Уставне државе нема без уставне културе, као свеопштег комплекса развијене демократске свести грађанске заједнице. То значи да угледањем на делотворне резултате тумачења уставних норми и угледањем на успостављене европске правне стандарде, унутардржавни ауторитети тумача устава не вређају конзистентност националног поретка, већ напротив.²³¹ На овај начин људска права постају везивно ткиво које се успоставља као интегративна линија и ствара обједињени безгранични простор са ауторитативним дејством, које превазилази традиционални ауторитет државне власти. У томе се и огледа допринос идеје људских права са тежиштем на ограничавању државне власти, па концепт људских права постепено превазилази искључиво теоријске домете, те постаје практичан и делотворан нормативни принцип. Прихватање компарацијске методе тумачења посебно постаје изражено у образложењима судских пресуда и, готово редовним, позивањем судске власти на резултате праксе Европског суда за људска права. Тиме долази до усаглашавања разумевања одредби о људским правима унутрашње власти са међународном влашћу, због чега је изводљиво извести и закључак о утицају људских права на десуверенизацију унутрашње власти.

Други важан нормативни принцип људских права односи се на уставну забрану смањивања достигнутог обима и нивоа људских права, што је сагласно логици и природи људских права. Свако људско право, а заправо човек, има потребу да осваја и остварује нове сфере сопствене личности, односно, слободе. Развој људских права увек је резултат развоја човекове свести; цивилизацијски напредак подразумева нове нивое човекове спознаје о себи самоме и друштву у коме живи.

II.2.2. Институционална заштита

Разматрање нормативне конструкције људских права у механизму њихове правне заштите подразумева уважавање свих садржинских аспеката правних норми. Међу њима се налазе и они делови, којима се нормира постојање институција са ингеренцијама обезбеђивања заштите људских права. Но, сматрали смо да је методолошки прегледније уколико се посебно издвоји институционални оквир, без обзира на чињеницу да је он прописан и садржан у нормативном оквиру.

Кључно тежиште за разумевање институција налази се у њиховој легитимности која се у државно обликованој друштвеној заједници стиче правном регулисаномшћу. Значај институција огледа се у напорима амортизовања социјалних напетости које прате друштвени живот, па је очекивано да оне делују у правцу стабилизације односа унутар друштвене заједнице. Имајући у виду чињеницу да се људским правима, снагом ауторитета који извире из природе људске личности, успостављају границе државној власти и другим појединцима, очигледно је да институционални оквир представља неизоставно средство у механизму заштите људских права. Постојање доброг и правилног нормативног корпуса којим се регулишу људска права не пружа сигурност у процесима остваривања људских права у случајевима одсуства квалитетног институционалног система. Добре правне норме о људским правима и лоше институције које треба делотворно да омогуће примену тих правних норми доводе до лошег резултата. Чак се могу десити ситуације да институције са високим степеном поверења од стране грађана могу утицати на корекцију неквалитетног нормативног оквира. Кредибилна институција са снагом ауторитета у правцу обезбеђивања људских права поседује

²³¹ Исто, стр. 215.

исконску моћ утицаја на доносиоце правних норми подстичући их на креативно деловање у правцу квалитетнијег регулисања људских права.

Институционални оквир савременог друштва подразумева строги режим њиховог правног уобличавања почев од формално-нормативног успостављања институција са утврђеном позицијом у систему јавне власти. Садржину нормирања једне институције чини прописивање њене надлежности, начина конституисања и избора, мандатног периода, односа према другим институцијама и одговорности, како би се прецизно утврдила количина моћи којом она располаже у институционалном систему.

С обзиром на природу људских права и њихову широку распрострањеност, како на унутрашњем, тако и на међународном нивоу, у прилици смо да институционални оквир људских права спроведемо кроз унутрашњи државно-правни поредак и међународни правни поредак. Ова, на први поглед територијална расподела институција, не подразумева међусобну изолованост две врсте институција, што је последица, с једне стране суштине људских права, а с друге стране, резултат је интегративних процеса међу државама који све више представљају обележје савременог друштва. Када је о људским правима реч, приметно је постојање изражене дозе утицаја међународних институција на људска права у унутрашњим порецима; међународни институционални ауторитети поседују моћ утицаја на деловање институција унутрашњих поредака. За ову прилику довољно је указати на Европски суд за људска права и слободе и његову утицајност на функционисање и праксу судских и других органа државне власти у унутрашњим правним порецима.

Расподела институција на међународном нивоу зависи од њиховог територијалног домена, као и од садржине надлежности у области људских права. Територијално посматрано, у формалом смислу, полазимо од Организације уједињених нација са организационим системом који обухвата, спуштајући се на регионалне нивое институционалног умрежавања у области заштите људских права. За нас је, имајући у виду припадност европском подручју друштвене цивилизације, али и институционални квалитет, од посебног значаја управо европски регионални институционални систем. Он је обликован кроз Савет Европе и његову институционалну мрежу у области људских права и кроз институционални оквир Европске Уније.

Садржинско третирање институционалног оквира своди се на пропитивање суштине надлежности и деловања релевантних институција посебним уважавањем оних институција чија је надлежност специјализована за заштиту људских права. Тако опет долазимо до нарочите моћи утицаја специјализованих европских институција (Европски суд за људска права и слободе и Суд правде Европске Уније), које поседују изражен ауторитет у области заштите људских права.

За разумевање институционалног оквира битно је имају у виду да се ауторитет једне институције гради на основу дуготрајности њеног постојања и деловања, тако да је институционалном ауторитету посебно значајна стабилност и навика друштва да постоји институција. При томе, стабилност институције не треба доживљавати као њену конзервативност, без обзира на значај временског аспекта њеног трајања и без обзира што стабилности доприноси чврст организациони систем који се успоставља унутар институције. За разумевање стабилности институције битно је запазити очекивање да ће она континуирано деловати у друштвеном систему, без неоснованих прекида у функционалној делотворности. Свакако да ће свака институција зависити од многих фактора који постоје у реалном друштвеном животу, па је таква ситуација и са институцијама у области људских права. Слабљење конзистентности остваривања правила државно-правног поретка истовремено утиче на ток развоја и деловања

институција. Довољно је на овом месту, примера ради, подсетити на слабљење институције уставног судства у Републици Србији у периоду од 2000-2002. године услед неизбора чланова ове институције.

На нивоу унутрашњих државно-правних поредака институционални оквир заштите људских права извире из нормативног, првенствено, уставног оквира. Зато, у овом контексту, примарне институције заштите људских права јесу истовремено и уставне институције, јер се њихово постојање утврђује и конституише уставном нормом. На исти начин правни поредак утврђује и положај одређене институције у области заштите људских права, одређујући јој одговарајућу правну моћ у правном поретку у односу на друге институције. Чињеницом да је нормом предодређен неки ниво моћи правног утицаја у институционалном систему требало би истовремено да је утврђен и ауторитет одређене институције. Он јесте правно обликован, али ће зависити од реалног стања у друштвеном систему, односно, зависиће од квалитета успостављене правне државе. Грађани имају право на очекивање да ће правом прописана институција ефикасно деловати у правцу заштите људских права, јер се у томе и огледа суштина добро уређеног и стабилног државно-правног поретка.

Ефикасност институција са задатком заштите људских права значајно утиче и на наше разумевање грађанске непослушности, односно, на оправданост њеног појављивања. Мера институционалне нестабилности и неефикасности истовремена је мера потребе за грађанском непослушношћу.

Сводећи расправу о нормативном и институционалном оквиру људских права, истичемо следеће. Наше интересовање за проблематику нормативне локације људских права мотивисано је, наравно, пропитивањем централног проблема грађанске непослушности као средства за заштиту људских права. Све то, чинећи напор да оправдамо легитимитет који ће створити легалитет грађанске непослушности у одређеним ситуацијама, за које се може рећи да нужно изазивају грађанску непослушност. Свакако да се налазимо на веома тешком задатку услед покушаја да се повеже противправно понашање са правним нормама. Односно, да се управо важећим нормативним оквиром оправда посезање грађана за непослушношћу. Како смо већ утврдили постојање три основна вида нормативне методологије регулисања људских права (прописана и гарантована уставом, прописана уставом а гарантована законом, прописана и гарантована законом), неопходно је издвојити и рангирати понашање јавне власти у односу према нормативној концепцији људских права које с правом доводи до грађанске непослушности.

Имајући у виду значај људских права која су прописана и гарантована уставном нормом ретко се сусрећемо са ситуацијама у којима органи јавне власти доносе одлуке којима се повређују и ограничавају ова људска права, а да истовремено изостане институционални механизам њихове заштите. Разлог томе треба потражити у снази ауторитета уставне норме чега је државна власт најчешће свесна.

Препуштање уставотворца законодавној власти да пропише гаранцију остваривања људских права утврђених уставном нормом представља изазовнију ситуацију у којој се могу наћи грађани, с обзиром да гаранција њихових права зависи од воље законодавца. Наравно, као што смо већ истакли, законодавац не располаже овлашћењем игнорисања креирања решења о гаранцији таквих људских права, али је ипак у домену његове процене који ће ниво гаранције прописати. Зато се налазимо на терену тешког одговора о нивоу обавезе на страни законодавца овим поводом, те сматрамо да је неизводљиво једнозначно решење примењиво на сва људска права чија се гаранција нормира од стране законодавца. Оно што се са сигурношћу може тврдити јесте

да би пропуштање законодавца да пропише гаранцију представљало повреду уставне нормe и истовремено повреду таквог људског права. Одсуство нормативне реакције законодавца овим поводом би оставило људско право незаштићено, те би тиме дошло до немогућности његове примене.

Празан простор у остваривању слободе увек представља потенцијалан изазов за грађанско незадовољство. С једне стране, постоји уставна норма са прописаним људским правом, чиме се грађанима пружа нада да ће оно бити остваривано у пракси друштвеног живота. Али, с друге стране може се десити ситуација да законодавац пропусти прилику да реагује својим нормативним активизмом. Такав, полурегулисани друштвени однос у сензибилном сектору људских права отвара простор за сукобе на релацији „грађани-власт“, због чега је неопходно активирати институционални механизам заштите људских права. У оној мери у којој одсуствује реакција надлежних институција поводом пасивности законодавца, шири се простор изражавања грађанске непослушности. Сматрамо битним истаћи да би у оваквим ситуацијама грађанска непослушност била правно оправдана, с обзиром на усмереност ка приморавању законодавца да обавља своју надлежност поштовањем уставног прописа о људском праву. Наша сигурност у исправност реаговања грађана непослушношћу у приказаном случају, неће бити иста када је у питању минималност гаранције коју законодавац прописује, без обзира колики обим заштите људског права буде утврђен законом. Наравно, и у таквим ситуацијама, уколико свесним прописивањем доњег прага гаранције људског права, законодавац заправо жели да обесмисли примену уставом прописаног људског права, ипак је неопходно сваки појединачни случај подвргавати посебној анализи. Из наведених разлога смо мишљења да најеклатантнији пример регуларности грађанске непослушности постоји у нормативној ситуацији уставом утврђеног, а законом још увек незагарантованог људског права. Овом треба обавезно додати и одсуство очекиване реакције релевантних институција у механизму заштите људских права.

Трећи нормативни случај људских права у контексту који доминира овим делом истраживања односи се на ситуацију законског прописивања и гарантовања људских права. Уколико је у довољној мери сазрела свест друштвене заједнице о потреби да се неки друштвени однос регулише кроз форму људског права, али још увек нису сазрели друштвени услови да се приступи уставотворним процесима, онда се очекује од законодавца да реагује. Уколико он то не учини опет се отвара простор за незадовољство грађана због нерегулисаног друштвеног односа, јер то истовремено значи да није освојен нови круг слободе у одређеној сфери људске личности. Овом приликом долазимо и до ситуације када је нужно подсетити и на стандардну лекцију права о томе да појединцу државно-правни поредак ставља на располагање да чини све оно што правном нормом није забрањено. Стога се може поставити питање да ли су грађани овлашћени на импулсивно изражавање незадовољства одбијањем послушности власти, уколико инсистирају на сопственој слободи која није правом ограничена, али није ни регулисана. У условима високоразвијеног друштва са пренормираношћу друштвених односа, грађани ће очито бити правно сигурнији уколико њихова потреба за новим простором слободе буде регулисана правом. Инсистирање да законодавац неко питање из домена људских права регулише својом нормом јесте очекивана реакција грађана мотивисана потребама за функционалнијом и лакше доказивом правном сигурношћу. Зато и сматрамо да постоји право грађана на притисак ка законодавној власти да буде ефикаснија у нормативном деловању поводом доношења норми о људским правима.

На удару грађанског незадовољства посебно ће се наћи нормативни потези који би ишли у правцу повреде принципа о забрани ограничавања већ достигнутог нивоа и обима људских права, без обзира да ли би се на такав потез одлучио уставотворац или

законодавац. Јер, грађани се током историзације развоја друштва боре за освајање нових кругова слободе, па је за њих неприхватљиво одузимање већ стечене слободе. Не само у моралном и политичком, већ и у правном контексту, стечена људска права треба разумети као права која су већ једном призната; њихово накнадно одузимање представља ретроградну појаву; она је неприхватљива, јер се њоме угрожава правна сигурност и сигурност слободе.

Наравно, све представљене проблематичне нормативне случајеве не треба разумети у смислу појединачних ситуација, већ их првенствено везивати за масовност, која погађа шири круг појединаца у друштву. При томе, може се десити и да случај једног грађанина који своје људско право не може остварити у имперфектном нормативном оквиру, може изазвати ширу реакцију друштва и довести до грађанске непослушности. Тада се излива свест о солидарности уз свест о томе да се поражавајућа позиција у којој се нашао један појединац може поновити и код свих других појединаца.

Како смо се у овом делу дисертације бавили нормативним конструкцијама људских права које се односе на уставотворну и законодавну власт, нормативно деловање извршне власти остаје ван оквира наше тренутне пажње, имајући у виду њене компетенције у области људских права које не подразумевају креирање нормативних решења, већ њихову примену у пракси.

Како је већ назначено, институционални механизам заштите људских права подразумева постојање посебних институција у чијој је искључивој или додатној надлежности обезбеђивање примене уставних и законских норми којима су прописана људска права. Сматрамо да је делотворност институционалног механизма од изузетне важности за контекст грађанске непослушности, јер она настаје као резултат одсуства реакција надлежних институција. За стабилност државно-правног поретка увек је пожељније благовремено и ефикасно институционално деловање од пасивности институција онда када су правним поретком позване да делују. Вера у правни поредак се одржава очекивањем које грађани имају од реакције институција; уколико тих реакција нема, онда се оправдано приступа грађанској непослушности. На овом месту смо склони истаћи став да је, заправо, грађанска непослушност одговор на институционалну пасивност у механизму заштите људских права. Тиме она постаје замена за институције и преузима део њихових надлежности подстичући их на реакцију. У формули грађанске непослушности сматрамо да је за њено пуно оправдање, пун легитимитет којим ће се обезбедити и легалност, значајно увек пропитати да ли институције уопште делују у ситуацијама масовних повреда људских права? Грађанска непослушност јесте ванинституционални облик и средство заштите људских права, али зато што је настао празан простор у институционалном деловању. Тако нам, заправо, институције оправдавају грађанску непослушност. Зато би било недопустиво грађанску непослушност третирати рестриктивно и искључиво као незаконит чин; битно је да „грађанска непослушност не сме да угрози суштински вредносни тоталитет демократског уставног поретка, већ напротив, треба да се позива на њега. Успех грађанске непослушности у демократском поретку зависи управо од уравнотежења ове напетости“.²³²

²³²Фрчкоски Љ., Чупеска А., *ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ* (ЦИВИЛ ДИСОБЕДИЕНЦЕ) И УСТАВОТ, Скопље, 2013, стр. 16.

II.3. Заштита људских права у правном поретку Републике Србије

II.3.1. Уставна и законска заштита

Разматрање заштите људских права у правном поретку Републике Србије подразумева нормативно-институционални оквир у циљу увида у постојеће стање, а са коначним циљем откривања да ли постоји неадекватна регулисаност као основ за оправдање грађанске непослушности. Уважавајући претходно изнете опште ставове на рачун нормативног и институционалног оквира, у овом делу истраживања представиће се обједињени оквир у циљу стицања прегледније слике и резултата истраживања. То значи да ћемо спроведеном анализом обухватити корпус норми које се односе на заштиту људских права, укључујући њихову садржину и поводом регулисаности људских права и њихове заштите, као и регулисаности институција са основном надлежношћу заштите људских права.

Уставом Републике Србије из 2006. године уведен је потпуно нов нормативни концепт људских права у односу на претходна уставна решења. Новине се огледају, како у текстуалној композицији устава, тако и у самој садржини. Може се рећи да је једна од основних новина у области људских права увођење ратификованих међународних конвенција у унутрашњих правни поредак, чиме је сама хијерархија унутрашњег права иновативно систематизована.

Сагласно општим тенденцијама и стандардима модерних демократских држава, и српски државно-правни поредак је прихватио правну важност општеприхваћених правила међународног права и потврђених међународних уговора, који су постали саставни део правног поретка Републике Србије.²³³ Функционалност овог принципа потврђена је и уставним ставом о непосредној примени назначених аката који су изворно настали изван унутрашњег правног поретка, уз резервисану сувереност кроз услов да они морају бити у складу са Уставом.

Ово опште обележје правног поретка додатно је потврђено уставном нормом о обавезности непосредне примене људских и мањинских права која су загарантована Уставом, уз истицање да се њиме гарантују и непосредно примењују људска и мањинска права зајемчена општеприхваћеним правилима међународног права, потврђеним међународним уговорима и законима.²³⁴ Уставни инструмент непосредне примене „представља моћно нормативно средство, које стоји на страни лица којима припадају људска и мањинска права; а истовремено представља и саставни део обавезе за органе државне власти да у њиховом поступању приликом одлучивања о људским и мањинским правима директно примењују наведене правне норме“.²³⁵

У циљу додатног разграничења надлежности законодавне власти у односу према људским правима, уставотворац је изричитом нормом прописао да се законом може прописати начин остваривања ових права само ако је то Уставом изричито предвиђено или ако је то неопходно за остварење појединог права због његове природе, при чему закон ни у ком случају не сме да утиче на суштину зајемченог права. Уз позив на уставно-правну литературу, указујемо начин остваривања људских и мањинских права треба

²³³ Одредба чл. 16. ст. 2. Устава Републике Србије

²³⁴ Одредба чл. 18. Устава Републике Србије

²³⁵ Ђорђевић С., *О митровданском уставу*, друго измењено и допуњено издање, Институт за правне и друштвене науке Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2010, стр. 195.

схватити као „нижи степен нормативног уређивања... јер представља средство које је у функцији остваривања већ претходно утврђене суштине, природе и обима ових права“.²³⁶ Придружујемо се ставу наведеног аутора о томе да је начин остваривања права нормативни метод којим се успоставља веза између прописаног и остваривог. Јер, никада не треба изгубити из вида да прописивање људских права може бити сведено на њихову каталожску презентацију као што смо истакли у претходним деловима дисертације. Да би се реализовала трансформација од прописаног ка оствареном, нужно је нормирати и технику начина остваривања, односно, примене. „Стандард уставне демократије подразумева да се уставом обликује суштина људских права – то је подручје резервата врховног акта. Одлука о обиму нормативног простора којим се овлашћује законодавац да уређује питања ван нивоа суштине права је резултат воље уставотворца. У оквиру начина остваривања права се не могу предвиђати нови услови, који треба да постоје као међаши суштине права, а коју тек треба оживотворити. Темељ конструкције људских и мањинских права је уставна категорија“.²³⁷

Општи нормативни садржај људских и мањинских права кроз формулу инкорпорираности међународних аката у унутрашњи поредак не би имао делотворно дејство без одговарајућих уставних налога о тумачењу уставних одредби. Тако је уставотворац нашао за сходно да пропише правило везано за сам процес тумачења приликом примене његових норми: „Одредбе о људским и мањинским правима тумаче се у корист унапређења вредности демократског друштва, сагласно важећим међународним стандардима људских и мањинских права, као и пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење“.²³⁸ Посебном делотворношћу издваја се део ове уставне норме којом је прописана уставна обавеза тумачења одредби о људским и мањинским правима у складу са праксом међународних институција које надзиру спровођење међународних стандарда људских и мањинских права. У практичном смислу, то подразумева обавезу свих органа власти да, приликом тумачења уставних одредби о људским и мањинским правима, морају уважавати резултате тумачења тих одредби до којих долазе релевантне међународне институције. Пре свих, реч је о Европском суду за људска права и слободу, чија богата пракса представља обавезујућу инспирацију за тумаче унутар правног поретка Републике Србије. То значи да су судови и други органи јавне власти дужни да, приликом решавања конкретних случајева, воде рачуна о исходу праксе Европског суда за људска права, чиме се обезбеђује капитална заштита људских права у Србији.

Нормативна анализа уставних решења о заштити људских права подразумева потребу да се узму у обзир и нормирани изузеци у односу на неприкосновеност утврђених правила о садржини и обиму људских права. Реч је о ситуацијама у којима је нужно из одређених разлога сузити обим неког људског права, како би се омогућила заштита виталнијих вредности. Јер, апсолутизација људских права не може бити увек и свеприсутна, имајући у виду да се она контекстуирају у целокупном друштвеном систему, те да не представљају једину вредност којој теже државно-правни пореци. Зато је веома значајно да постоје унапред прописана уставна правила о допуштеним ограничењима, те њихово доследно поштовање. Сматрамо да је српски уставотворац адекватно нормирао ова решења, и то на линији стандарда савремених европских демократских држава, који проистичу из релевантне праксе надлежних европских институција које надзиру примену одредби о људским правима и њиховој заштити.

²³⁶ Исто, стр. 196.

²³⁷ Исто, стр. 200-201.

²³⁸ Одредба чл. 18. ст. 3. Устава Републике Србије

Сложеном уставном одредбом прописано је неколико стриктних правила о могућности ограничења људских и мањинских права која су зајемчена Уставом Републике Србије. Дакле, ово ограничење на које је овлашћен законодавац јесте уставно валидно, али под следећим кумулативним условима:

- 1) ограничење мора изричито бити допуштено Уставом;
- 2) ограничење може бити прописано искључиво у сврхе ради којих је Уставом дозвољено;
- 3) ограничење се мора кретати у границама оног обима који је неопходан да би се уставна сврха ограничења задовољила у демократском друштву; и
- 4) ограничењем се не сме задирати у суштину зајемченог права.²³⁹

Очигледно је да ће потез законодавца у правцу ограничења неког људског и мањинског права бити противуставан, уколико се не задовоље прецизно назначени услови. Законодавац није овлашћен да ограничава људско право уколико таква могућност није изричито допуштена Уставом. Затим, уколико се законом пропише ограничење, али ван сврхе због које је таква могућност предвиђена, такође бисмо се нашли на терену неуставности законске нормe. Законодавцу је наметнута обавеза да мора водити рачуна о обиму ограничења права, те уколико би се превазишле границе неопходног обима задовољавања уставне сврхе ограничења у демократском друштву, тиме би законодавац поступио противно уставу. Полазна основа за обим ограничења је уставно очекивање од законодавца да тај обим буде што је могуће минималнији, а његова мера јесте задовољење сврхе ограничења. То значи да прекомерност ограничења људског права од стране законодавца постоји када је сврха могла бити задовољена и мањим ограничењем. И, коначно, суштина зајемченог права мора увек остати неповређена; суштина је утврђена самом уставном нормом, тако да законодавац не поседује овлашћење да задире у суштину тог зајемченог права.

Пред нама се очигледно налази веома сложен задатак за разумевање законодавчевих овлашћења на ограничавање неког људског права, с обзиром да је немогуће дати једнозначне одговоре у свим конкретним случајевима. Посебно зато што „сврха ограничења“, „демократско друштво“ и „суштина зајемченог права“ представљају изазовне формулације у виду стандарда, чије је значење неопходно одредити приликом анализе сваког појединачног случаја. У разумевању ових стандардизованих формулација најчешће буду од помоћи ставови који се тим поводом изражавају у образложењима одлука Европског суда за људска права и слободе. Коначно, налазимо се и на терену тумачења одредби о људским правима, те треба имати у виду респектабилност резултата праксе Европског суда за људска права и слободе.

У сваком случају, без обзира на уставну дозволу да се врши ограничење људских и мањинских права, постоји стабилан принцип о недопуштености смањивања њиховог већ достигнутог нивоа. Тиме се значајно штити корпус људских права одбраном уставне нормe којом је утврђена њихова суштина. Овај принцип је у унутрашњи уставни поредак преузет из европских стандарда заштите људских права. Њиме се обезбеђује прогресивни развој људских права и спречавају инциденти на путу тог развоја. Демократско друштво треба да омогући ширење освојеног простора слободе, а никако сужавање, јер је динамизам људских права једно од њихових обележја. Уосталом, логика људских права је таква да она природно теже да освоје „што шири круг свог распрострањавања, јер је у природи људске личности да освоји што већи степен слободе“.²⁴⁰ Забрану смањивања

²³⁹Листа услова за законско ограничење изведена је из одредбе чл. 20. ст. 1. Устава Републике Србије.

²⁴⁰ Ђорђевић С., *нав. дело*, стр. 216.

достигнутог нивоа људских права треба довести у везу не само са поступањем законодавца поводом људских права, већ и са поступањем неког будућег уставотворца; и њему се „везују руке“ уколико покуша да преиспитује остварени домет људских права. Традиционални ставови уставно-правне науке о безграничним капацитетима уставотвораца приликом креирања решења бивају релативизовани управо захваљујући изнетој концепцији људских права. И тако долазимо у ситуацију да људска права постају препрека потезима оних уставотвораца који би да деградирају ниво освојене слободе у демократском друштву.

Нормативној конкретизацији проблематике заштите људских права српски уставотворац је приступио, рекло би се, нормативни озбиљно и одговорно одредбом посебне норме. Наиме, насловљавајући њену садржину са „Заштита људских и мањинских права и слобода“ уставотворац је признао свакоме право на судску заштиту у случају повреде или ускраћивања неког од Уставом загарантованих људских и мањинских права, као и право на уклањање последица које су таквом повредом настале.²⁴¹ Реагујући на утврђену програмску оријентацију односа према међународном правном поретку утврђено је и право грађана да се обратe међународним институцијама ради заштите својих слобода и права зајемчених Уставом.

Приметићемо да заштитном оквиру људских права припадају уставна правила којима се утврђују нормативне гаранције људских права; међу њима су и уставни налози којима се обавезује законодавна власт, чиме се комплетира систем уставно-законске заштите људских и мањинских права у Републици Србији. У уставно-правној литератури се наилази и на систематизацију тзв. седам основних принципа о људским правима у режиму српског Устава: „1) непосредна примена одредаба о људским и мањинским правима и слободама; 2) начин остваривања људских и мањинских права; 3) правила о тумачењу одредаба о људским и мањинским правима; 4) забрана дискриминације; 5) сврха уставних јемстава; 6) ограничења људских и мањинских права и слобода; 7) заштита људских и мањинских права и слобода“.²⁴² Наведену листи принципа изводљиво је под шири оквир уставне заштите људских права, без обзира што је посебно маркиран принцип управо заштита људских и мањинских права и слобода. Међутим, како смо претходном анализом утврдили да заштита људских права у Србији обухвата правила која припадају цитираној листи принципа, потребно је одредити се према овом типу идентификације. Одговор лежи у чињеници међусобног прожимања људских права и њихове заштите, с обзиром да је практично беспредметно расправљати о људским правима уколико не постоји одговарајући систем њихове заштите.

Осим класичног нормирања садржаја људских права, концепт уставне и законске заштите обухвата и нормирање институција надлежних за надзирање примене одредаба о људским правима. Стога је потребно извршити и анализу оних уставних и законских норми посвећених конструисању релевантних институција у овој области. Тим поводом могу се евидентирати два типа институција, а то су уставне и законске; постојање првих је утврђено уставним нормама, а других законским. Такво разврставање резултат је постојећег нормативно-институционалног стања у Републици Србији, а оно је последица сплета друштвених околности које су се дешавале у периоду пре и након доношења данас важећег српског Устава. Наиме, у Србији су уведене институције са основном надлежношћу заштите људских права путем закона иако њих уставне норме не препознају. Реч је о институцијама Повереника за заштиту равноправности и Повереника за информације од јавног значаја, па њих сврставамо у ред законских институција за

²⁴¹ Одредба чл. 22. Устава Републике Србије.

²⁴² Ђорђевић С., *нав. дело*, стр. 194.

заштиту људских и мањинских права и слобода. За разлику од тога, у уставне институције убрајамо: Уставни суд, правосудне институције и Заштитника грађана.

Уставни суд Србије.- Уважавајући време настанка уставног судства у Србији, с правом се може рећи да се налазимо на терену дуготрајне институције која траје преко 50 година. Већ ова чињеница би требало да нас доведе до става о њеној стабилности, с обзиром да је уграђена у правну традицију српског друштва. Наравно, да бисмо могли имати пуни увид у стање ствари овим поводом, неопходно је имати у виду да је за претходних преко пола века државно-правни поредак Србије значајно и радикално трансформисан до мере његовог револуционарног преображаја. Први пут је у државно-правни поредак Уставни суд уведен Уставом Социјалистичке Републике Србије из 1963. године; дакле, у режиму егзистирања Србије као федералне јединице у савезној социјалистичкој Југославији уз владавину монопартијског типа политичког система. Већ тај податак нас упозорава да треба бити опрезан приликом изношења ставова на рачун богате традиције српског уставног судства, односно, неопходно је прихватити истину да је уставно судство зачето у недемократском типу друштвеног система. Ове чињенице нас мотивишу да укажемо на податак да је до трансформације комунистичког у демократски поредак Србије дошло 1990. године, чиме је и Уставни суд Србије попримио квалитетнија обележја. Но, с друге стране, како је за стабилност једне институције од значаја и период њеног континуираног трајања, потребно је сложити се са историјски неспорном чињеницом да је српски правни поредак стекао навику постојања уставног судства.

Међутим, када се налазимо на терену људских права, опет смо у прилици да сведочимо податку да Уставом Републике Србије из 1990. године, без обзира што је њиме конституисан демократски државно-правни поредак, још увек нису људска права значајније ушла у домен изричите компетенције ове институције. То се десило тек 2006. године, доношењем данас важећег Устава Србије и прописивањем уставне жалбе као посебног средства за заштиту људских права за чије одлучивање је надлежан Уставни суд.

Надлежност Уставног суда Србије утврђена је републичким Уставом; као што смо већ претходно назначили у делу текста дисертације о нормативно-институционалном оквиру заштите људских права, надлежности органа централне јавне власти утврђују се уставним нормама. Разлог томе огледа се у чињеници да уставотворна власт установљава све друге централне државне власти строгом расподелом компетенција међу њима. На тај начин се онемогућавају гране централне државне власти да превазилазе оквире уставом им установљене надлежности, па је таква ситуација и са влашћу уставног судства.

Одредбом чл. 167. Устава Републике Србије утврђена је листа надлежности Уставног суда, а за нас је, сагласно тежишној теми овог дела докторске дисертације, од интереса упознавање са оним надлежностима које се односе на заштиту људских права. Стога ћемо приметити да се на овој листи не налази нама интересантна уставно-судска надлежност, па њу затичемо у оквиру одредбе чл. 170. којим је прописано да се уставна жалба „може изјавити против појединачних аката или радњи државних органа или организација којима су поверена јавна овлашћења, а којима се повређују или ускраћују људска или мањинска права и слободе зајемчене Уставом, ако су исцрпљена или нису предвиђена друга правна средства за њихову заштиту“.²⁴³ Увођење уставне жалбе у српски правни поредак представља несумњив напредак у развоју система заштите људских права.

²⁴³Одредба чл. 170. Устава Републике Србије, „Сл. гласник РС“, бр. /

Али, осим уставне жалбе, Уставом Републике Србије прописана су и следећа средства те заштите пред уставно-судском влашћу:

- жалба Уставном суду судија против одлуке Високог савета судства у случајевима прописаним законом;²⁴⁴

- жалба Уставном суду јавног тужиоца и заменика јавног тужиоца против одлуке о престанку функције која искључује право на подношење уставне жалбе;²⁴⁵

- жалба Уставном суду органа одређеног статутом аутономне покрајине ако се појединачним актом или радњом државног органа или органа јединице локалне самоуправе онемогућава вршење надлежности аутономне покрајине;²⁴⁶

- жалба Уставном суду органа одређеног статутом општине ако се појединачним актом или радњом државног органа или органа јединице локалне самоуправе онемогућава вршење надлежности општине.²⁴⁷

- жалба Уставном суду против одлуке Народне скупштине донете у вези са потврђивањем мандата народног посланика.²⁴⁸

Правосудне институције.- Неслучајно смо се на овај начин определили за квалификацију овог типа уставних институција, како бисмо превазишли термилошка, али и суштинска, ограничења која носи за собом искључиво издвајање судске власти. Јер, осим судова, постоје и институције јавног тужилаштва и адвокатури које смо склони подвести под оквир правосудних институција. Све три институције (судови, јавна тужилаштва и адвокатура) имају своје посебне улоге у систему заштите људских и мањинских права и слобода; свака на свој начин и са становишта надлежности које им је друштво предодредило путем правног поретка.

II.3.2. Уставно-судска пракса

Изнети разлози оправдавају истраживачку пажњу коју посвећујемо релативно скромној уставно-судској пракси Србије у области заштите људских права, с обзиром да она износи тек петнаестак година. Зато ћемо у наредном делу дисертације изнети резултате те праксе. Томе је већ претходио кратак аналитички осврт на нормативни оквир којим је регулисана надлежност Уставног суда Србије у области заштите људских права. А, конкретно, реч је о његовој надлежности да одлучује о оним правним средствима која су у функцији заштите људских права. Наравно, крајњи циљ оваквог приступа биће напор ка запажањима која се могу евентуално односити на потенцијалан поглед уставног судства поводом проблема који се могу везати за грађанску непослушност.

Дакле, пред нама се налази задатак анализе уставно-судске праксе у погледу заштите људских права, при чему се посебном позицијом издваја уставна жалба у односу на преосталих пет жалбених средстава; она су жалбе специјалног типа, с обзиром да се односе на прецизно одређена акта и односе се на заштиту прецизно одређених вредности. За разлику од тога, уставна жалба је основно правно средство заштите људских права којим се обухвата целокупан корпус људских права, због чега ће она и представљати примарно тежиште приликом анализе уставно-судске праксе у овом делу.

²⁴⁴Одредба чл. 155. Устава Републике Србије

²⁴⁵Одредба чл. 161. ст. 4. Устава Републике Србије

²⁴⁶Одредба чл. 187. ст. 1. Устава Републике Србије

²⁴⁷Одредба чл. 193. ст. 1. Устава Републике Србије

²⁴⁸Одредба чл. 101. ст. 5. Устава Републике Србије.

Без обзира на чињеницу да су тек Уставом из 2006. године створени основи за поступање Уставног суда Србије по уставним жалбама што представља релативно кратак временски период уставно-судског искуства, ипак сматрамо да већ постоји богата пракса овим поводом. Разлог томе је што се подноси велики број уставних жалби од стране незадовољних грађана који сматрају да им је неким појединачним актом повређено неко од уставних права, што је истовремено велики изазов за поступање Уставног суда.

У тренутку писања ове докторске дисертације извршили смо увид у регистар уставно-судске праксе, па износимо статистичке показатеље. Према задатом критеријуму „уставна жалба“ у Уставном суду Србије је регистровано 15264 таквих предмета; од тога је у 8094 предмета донета одлука о усвајању; одбијајући исход одлучивања у 2681 предмету; поступак је обустављен у 71 предмету, а услед неблаговремености донето је 865 решења о одбијању; услед недостатка процесних претпоставки одбачено је 2969 уставних жалби; у 121 предмету Уставни суд се огласио ненадлежним; 449 уставних жалби било је неуредно те услед тога одбачено; 11 уставних жалби биле су очигледно неосноване. Само у два случаја Уставни суд је донео решење о одлагању извршења оспореног акта, док је у једном случају ставио ван снаге сопствену одлуку.²⁴⁹

Након спроведене анализе уставно-судске праксе у функцији разумевања стања у области заштите људских права у Србији, склони смо истаћи следеће. Институција уставног судства у Србији је релативно млада када је реч о заштити људских права решавањем по уставним жалбама. То је последица чињенице да је институт уставне жалбе у уставни поредак Србије уведен тек данас важећим Уставом из 2006. године, тако да институција Уставног суда Србије није ни могла стицати институционално искуство одлучивања по уставним жалбама. Наравно, то не значи да српско уставно судство није изграђивало сопствену праксу заштите људских права и у режиму претходних уставних решења у одсуству уставне жалбе, али је то чињено по другачијој процедуралној методологији. У претходном периоду заштита људских права пред Уставним судом Србије остваривана је нормативном контролом општих правних аката кроз концепт широког права на подношење иницијативе за оцену уставности и законитости општих правних аката од стране сваког појединца.

Богатство друштвеног живота пружа различите изазове за грађанску непослушност, јер власт може тангирати осећај правде код грађана привременим и *ad hoc* одлукама које би се могле третирати као класичне политичке одлуке власти. Али, осим тога, и одлука власти формулисана кроз законску норму такође може бити основ за бунтовни грађански револт, а све у зависности од ситуација које намеће реалан живот приликом примене таквих норми. Тако нам је турбулентна друштвена и правна пракса Србије понудила пример специфичног облика грађанске непослушности, који се огледао у одређеном, већем броју појединачних случајева намерног и свесног кршења законске норме. Реч је о Закону о наслеђивању²⁵⁰ и правилу садржаном у одредби чл. 4. ст. 1. т. 5. овог закона, којом је било прописано да војни обвезник који је напустио земљу да би избегао дужност одбране (а до оставиочеве смрти се не врати у земљу) не може наследити на основу закона или завештања, нити стећи какву корист из завештања јер се сматрао недостојним.

Наведено законско правило (читај: одлука власти) нарочито је актуелизовано током деведесетих година прошлог века, с обзиром на општепозната ратна дешавања на

²⁴⁹Извор: <http://www.ustavni.sud.rs/page/jurisprudence/35/> приступљено: 05.08.2021.

²⁵⁰ „Сл. гласник РС“, бр. 46/95

простору бивше Југославије. Прецизним подацима о броју лица која су напустила земљу у циљу избегавања војне обавезе не располажемо, али се може претпостављати на основу процене о броју оних лица која су се одлучила за такав корак са читавог југословенског простора. „Бежање од војске развојем сукоба на простору некадашње Југославије добиће размере епидемије, и биће, како тврде упућени, мотивисано сасвим другим разлозима. Према подацима имиграционих одељења европских земаља и Америке из 1993. године, тамо се сместило између 90 и 100 хиљада Југословена који су побегли од мобилизације. Нешто раније сличну процену даје и тадашње Савезно извршно веће (СИВ) наводећи да је због рата земљу напустило око 150 хиљада људи. Треба скренути пажњу да ова рачуница не убраја хиљаде оних који се крију од војске, али у земљи.“²⁵¹ Без обзира на одсуство прецизне евиденције броја лица која су на описани начин избегла примену спорне одредбе Закона о наслеђивању, свакако да се може констатовати да није реч о спорадичним случајевима, нити о мало броју лица. Тако се у литератури налази на процене да је у Србији „1991. и 1992. насилно мобилисано 140.000 људи од тога 82.000 у Војводини. 25.000 Војвођана, углавном Мађара избегло је у Мађарску. Око 100.000 младића побегло је од власти која их је терала у рат, а против 10.000 њих покренут је кривични поступак.“²⁵²

Изнетни подаци су у функцији свестраније анализе више него интересантног догађаја из друштвене, политичке и правне историје Србије с краја прошлог и почетка овог века. С једне стране, очигледно је да се налазимо на терену специфичног облика исказивања грађанске непослушности, који по својој манифестацији не може бити подведен под уобичајено и класично досадашње поимање грађанске непослушности. Макар у оном делу који се односи на удружено, колективно и масовно транспарентно изражавање протеста грађана против одређене одлуке власти. Јер, у овом конкретном случају налазимо на феномен неумреженог мноштва појединачних реакција којима се изражава незадовољство једном истом одлуком власти. Примарна одлука се односи на уставну обавезу одбране државе; против ње се изражава револт одласком (бекством) из земље, уз свесно прихватање последица такве реакције, која улази у домен кривично-правних, али и имовинско-правних санкција. Незадовољство одлуком о војној обавези и обавези учешћа у ратним дејствима код великог броја појединаца резултирало је њиховом неорганизованој акцијом напуштања земље. Дакле, присуствујемо такође масовном изражавању отпора једној одлуци власти, али је начин изражавања тог отпора различит у односу на ситуације које су видљивије и препознатљивије, у смислу уличног ремећења јавног реда и мира, блокада и сл. Како маса појединаца делује међусобно неповезано и потпуно спонтано, онда она заиста и јесте стихијска маса без икакве организованости, посебно има ли се у виду да се такво изражавање незадовољства не дешава у једном дану или стриктно одређеном периоду, већ у континуитету у дужем временском периоду од пар година. За разлику од тога, у класичном облику грађанске непослушности увек налазимо на одређени вид њене организовати од стране одређених актера који се намећу или као лидери или као група која подстиче и позива на грађанску непослушност. У разматраном случају тога нема, већ појединци самостално доносе исту одлуку која је резултат њиховог индивидуалног неслагања са одлуком власти, а правне последице сваког од тих појединачних потеза су исте са становишта правних прописа.

Осим изнетих специфичности, склони смо приметити и реакцију правног поретка када је у питању санкционисање непоштовања одлуке власти. Уз солидно закашњење,

²⁵¹ Недељник НИИ, бр. 2503 од 17.12.1998.г.

²⁵² <https://www.zenskisud.org/pdf/Mala%20citanka%20antimilitarizam%20kraj.pdf> стр. 28, приступљено: 20.05.2021.

запазићемо да је Уставни суд Србије доне одлуку²⁵³ поводом оцене уставности одредбе Закона о наслеђивању, која се односи на разматрани случај:

„Утврђује се да одредбе члана 4. став 1. тачка 5) и члана 5. став 1. у делу који гласи: "... изузев војном обвезнику који је напустио земљу да би избегао дужност њене одбране," Закона о наслеђивању ("Службени гласник РС", број 46/95), нису у сагласности с Уставом."²⁵⁴

Касирањем оспорене законске одредбе, уставно-судска власт је стала на становиште да је дошло до повреде Уставом утврђеног и гарантованог права на наслеђивање, с обзиром на уставну норму о зајемчености права својине и права на наслеђивање. Стајући у одбрану Уставом заштићених људских права, Уставни суд је истакао и аргумент о заштити принципа правне једнакости, односно, забране дискриминације, који је био загарантован одредбом чл. 13. Устава Републике Србије из 1990. године.

На овај начин су отклоњене законодавчеве уставне повреде, посебно имајући у виду суштину недостојности за наслеђивање, што се у образложењу ове уставно-судске одлуке јасно истиче. „Из изнетог произилази да разлог недостојности из оспореног члана 4. став 1. тачка 5. Закона о наслеђивању није у непосредној вези са моралним прекршајем наследника према оставиоцу, већ са његовим огрешењем према држави."²⁵⁵

Стајући у одбрану зајемчених људских права, мишљења смо да је Уставни суд Србије правилно поступио, а за наше предметно разматрање током спроведеног истраживања, учинило нам се битним указати на следећу чињеницу. Реакцијом релевантне правне институције у оквиру правног поретка могуће је постићи ефекат релативизације прописаних санкција за случајеве непоштовања прописаних правила, као што је то учињено са касирајућом уставно-судском одлуком у односу на спорну одредбу Закона о наслеђивању. Осим тога, законодавна власт на нивоу Савезне Републике Југославије је такође учинила потез у правцу накнадног отклањања санкција за неизвршавање уставне обавезе одбране земље доношењем Закона о амнестији.²⁵⁶ Наравно, ове одлуке власти које су настале *post festum* није дошло до промене изворне одлуке (практична примена уставне обавезе одбране земље учешћем у ратним дејствима), али нам представљају индикатор о могућности да се благовременом реакцијом надлежних институција власти може доћи до отклањања узрока који доводе до грађанске непослушности.

²⁵³ Одлука Уставног суда Србије, IУ-358/95 од 25.09.2003.

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ „Сл. лист СРЈ“, бр. 9. од 02. марта 2001.г.

III. ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ – ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ

III.1. Термин грађанска непослушност

Грађанска непослушност је вишеслојно сложен феномен. Сложеност се огледа и у покушају етимолошког, а касније и појмовног одређења. Појам у себи садржи дилеме које су изворно политиколошке, али са становишта савремене хермеутике права и комплексно јуристичке. Ове недоумице преливају у дубини научне мисли на готово сва поља друштвене доктрине али и на шире друштвене анализе и процесе. Комплексност појма захтева, дакле, мултидисциплинарно разматрање које мора да обухвати уже и шире хронолошке одреднице. Прва станица на путу демистификације грађанске непослушности јесте дилема одређења терминологије. На питање о аутору термина није потпуно једноставно одговорити. Иако са становишта етимологије сложеница може деловати једноставна за термиолошку идентификацију, то у овом случају није лако. Одређивање посебних термина, грађанска, па непослушност како би се схватила целина терминологије феномена не би била потпуна. Стога је неоподно утврдити ко је први зачетник термиолошке кованице грађанска непослушност. Ово питање отвара дилеме превода и ауторства као почетне, пре образлагања појмовне структуре.

Извор термина јесте наслов есеја *Resistance to Civil Government*,²⁵⁷ који поред основног носи назив и *On the Duty of Civil Disobedience*²⁵⁸ или кратко *Civil Disobedience*.²⁵⁹ Последице различитог наслова јесу разлике између година издања, приређивача и одређења која су преузета као одлучујућа приликом формирања доређеног текста. Потоња издања дакле, по којима је ова врста друштвене промене и добила назив *On the Duty of Civil Disobedience* и *Civil disobedience* носе назив који у преводу значи грађанска непослушност²⁶⁰ аутора Х. Д. Тороа. Самим тим Х.Д. Торо се и узима као родоначелник назива и идеје елемената који прожимају посматрани појам.²⁶¹ Наслов дела,²⁶² који је фактички створио назив феномена, датира међутим из 1866. године. Како је аутор преминуо 1862. године тј. четири године након издања насловљеног грађанском непослушношћу, идеја о ауторству термина са разлогом изазива посебну пажњу. Докторина је исказала покушаје да установи како је до овога дошло, али још увек не постоји сагласност око питања ко је сковао термин. Протек времена чини готово немогућим да се изнађе егзактан одговор, али се на основу досадашњих истраживања, логицирање, може поставити мишљење постављене дилеме.

²⁵⁷ Отпор Влади – први пут објављен 1849.

²⁵⁸ Дужност грађанске непослушности

²⁵⁹ Грађанска непослушност – објављен 1866.

²⁶⁰ У неким системима сличног говорног подручја користи се комбиновано и назив цивилна непослушност: Mesić M., *Legitimnost građanske neposlušnosti*. Revija za sociologiju, 32 (1-2), 17-25. 2001

²⁶¹ Candice D. and Brownlee K., "Civil Disobedience", The Stanford Encyclopedia of Philosophy, доступно на: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>.

²⁶² У даљем тексту користимо назив есеја „Грађанска непослушност“.

Ново светло, услед утицаја који су актуелизовали нове правце природног правних тенденција у политичкој филозофији, учинило је и идеје Х. Д. Тороа видљивијим. Родило се и интересовање за детаље његовог живота и прецизно уочавање свих сегмената његовог стваралаштва. Када је у питању грађанска непослушност, дилеме око термина иду у три правца. Први, који и има примат у општим разматрањима о грађанској непослушности, термин везује за Х.Д. Тороа. Други правац ауторство признаје његовој како одређују „бриљантној сестри“ Софији. Трећи пак, сматра да је кључ реиздавачких корекција дело ментора, пријатеља и сарадника Р.В.Емерсоа.²⁶³

Први круг размишљања иде у правцу апсолутног примата у терминолошком и појмовном одређењу ка Х.Д. Тороу. И заиста, почетно интересовање за грађанску непослушност води нас до истоименог есеја. Својеврсна студија случаја, описује судар грађанина са поимањем о неправедним поступцима власти. У том судару и пркосу, јавља се историјски дуго присутна непослушност која прераста у рађање модерне друштвене промене - грађанске непослушности. Отуда, све касније утицајне интерпретације политикологије и филозофије права наводе Х.Д. Тороа као родоначелника идеје и појма грађанске непослушности.²⁶⁴ Заиста, свако разматрање о грађанској непослушности и изворима како термина тако и појма везују се за ову основу. Прича о сукобу са скупљачима пореза, али и покушај самодовољног живота у природи, одвојеним од државног утицаја, инспирација је многим делатницима друштвеног делања.

Други круг разматрања, међутим, иде у педантнија истраживања од почетних. Након смрти Х. Д. Тороа, право издаваштва и располагања над ауторским делима добила је његова сестра Софија. Како је активно учествовала у уређивању заоставштине брата, предани истраживачи утврђивали су њен утицај на меритум дела. Разноврсним методама, графолошки, хронолошки и чињенично изнели су мишљење да је управо она сковала термин "грађанска непослушност" приликом реиздавања дела. У прилог овом разматрању говоре писма, забелешке на страницама књига, дневника и есеја које представљају низ доказа да је велику улогу у адаптирању и систематизацији дела имала управо она.²⁶⁵ Ово истраживање из угла модерних настојања да се и друштвена наука све више објективизује и истражи мерљивим методама, има посебан значај. Узимајући у обзир савремене тенденције, али и актуелизацију питања грађанске непослушности у модерним процесима, значајно је утврдити или покушавати са утврђивањем чињеница везаних за целокупни феномен.

Последњи круг разматрања, није толико обухваћен у доктрини када се посматра терминологија феномена. Поимање грађанске непослушности и уопште могућност да се чује о делу и животу Х. Д. Тороа, може се видети у популарности и утицају који је у том тренутку (половином XIX века), имао Р. В. Емерсон. У друштвеном животу својим статусом, па онда и утицајем на јавност САД-а и друштвено поимање науке он је на неки начин помогао сазнање за Х.Д.Тороа. Без тог утицаја и настојања да се бави заоставштином и делом, питање је да ли би се у тој мери анализирао и интерпретирао легат Х.Д.Тороа.²⁶⁶ Стога је и утицај Р. В. Емерсоа вишедимензионалан и присутан и

²⁶³ Постоје размишљања која наводе само двоврсну дилему о појму: Delmas, Candice and Kimberley Brownlee, "Civil Disobedience", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>>., међутим утицај Р.В.Емерсоа ако се узме шири контекст делује несумњив.

²⁶⁴ Dawson, J. "Recently Discovered Revisions Made by Thoreau to the First Edition Text of 'Civil Disobedience'," The Concord Saunterer, New Series, 15: 2007, pp. 3.

²⁶⁵ Fedorko K. "Henry's brilliant sister": The Pivotal Role of Sophia Thoreau in Her Brother's Posthumous Publications. The New England Quarterly 2016; 89 (2): 222–256

²⁶⁶ Више видети: Dooley, P. K. *Emerson on Civil Disobedience: The Question of an Immoral Law*. Journal of Thought, 15(1), 1980, pp 11–20. dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/42590169>

када смо на терену термилошке одреднице. Прво, његов значај био је у упознавању Х.Д.Тороа са трансценденталним схватањима. Х.Д.Торо је своје окружење формирао на основу познанава и научно-социјалног круга око Р.В. Емерсоа. Такође научни и друштвени ауторитет Р.В. Емерсоа имао је велики и несумњив утицај на размишљање, правце и писано дело Х.Д.Тороа. На крају, научни углед и популарност који је уживао Р.В. Емерсон, свакако је био од значаја да се након смрти говори и остане уписано име његовог ученика Х.Д. Тороа.

Из перспективе ова три мишљења, на почетку је веома тешко одредити се ко је творац самог термина грађанска непослушност. Временска дистанца и каснија популаризација размишљања Х.Д.Тороа, свакако отежавају конкретније и егзактније анализе и мишљења. Већ извршена истраживања не показују једнозначност, па би и дефинитивна одредница у овом опсегу била непотпуна и недовољно аргументована. Ако бисмо се на основу већ урађених истраживања определили ка покушају термилошких одредница, увидели бисмо да се комплексна термилошка одређеност пресликава и на каснију појмовну сложеност. Ноћ коју је провео у притвору обележио је животни поглед Х.Д.Тороа, а несумњиво утицао на дело којим је створена грађанска непослушност као појам. Непокорност одлукама власти и пристајање на последице тог чина постале су неоспорни елемент грађанске непослушности. Ово је утицало и на термилошку кованицу. Касније, неспорни научни и друштвени ауторитет Р.В. Емерсоа учинио је дело додатно познатим и омогућио да се његов домет прошири на друге континенте. Сама популарност и других актера реалполитичких догађаја, у првом реду М. Гандија поставила је темеље мирном начину вршења најсложенијих друштвених превирања. Теоријски ослонац на поимање и термин грађанске непослушности добио је пун замах и одредио га као ознаку нове врсте друштвених промена. Коначно Џ. Ролс био је тај који је уткао појам у савремену друштвени дискусију, трагајући за правдом као неопходним супстратом модерне државе. Иако није једноставно одредити се у погледу ауторства над термином, наведени пут сазнања и прихватања грађанске непослушности прошао је горе наведени хронолошки пут. Идеју је успоставио Х.Д.Торо. Утицај Р.В.Емерсоа је свакако кључан како у делу утицаја на Х.Д. Тороа, тако и на подстицај издавачких подухвата и доступног писаног схватања теорије Х.Д.Тороа. М. Ганди је својим посебним начином борбе и мирне транзиције власти, утиснуо Х.Д.Тороа као посебну врсту теоријског обрасца и узора кроз историјски догађај. На крају, модерним и утицајним ставовима Џ. Ролс поставио је темељ за савремено поимање грађанске непослушности. Све ово, била је одредница теоријског и практичног домета термина. У слободи доктринарног размишљања може се само предложити одговор о термилошкој примарној заслуги.

Сва је прилика да без Р.В.Емерсоа дело Х.Д. Тороа не би било видљиво широј јавности. На тај начин и сам појам остао би на маргинама и не би имао могућности да посредно оствари интернационални утицај. Зато, бар из угла почетног одређења, ако је фундамент идеје грађанске непослушности зачео Х.Д. Торо, а према термину не постоји јединствен одговор, онда би у почетним разматрањима требало истаћи Р.В. Емерсоа, као ментора и реализатора почетног ширења грађанске непослушности ка широј доктрини, јавности и креаторима историјских догађаја. Овај пут одређења чува од заборава кључну фигуру трансценденталног начина размишљања. Срж ове теорије је одустајање од опипљивих материјалних вредности. На тај начин се трага за инхерентношћу, спојеношћу духа природе и ума, уз разматрање утицаја урођеног, интуитивног у поступцима понашања људи у друштву. Ова напомена изнета је од самог Р.В.Емерсоа ослоњена на идеје И.Канта, како сам истиче. Ове идеје супротстављају се

идејама Џ.Лока, који производе ума базира искључиво на искуству.²⁶⁷ Р.В. Емерсов трансцендентализам има снажно упориште и у античким идејама, па разум схвата као способност визије, за разлику од овоземаљског које се све време мучи, упоређује измишља, додаје, упоређује.²⁶⁸ Трансценденталист верује у чуда, замишљена као „непрекидна отвореност људског ума за нови прилив светлости и моћи...“²⁶⁹

Иако сам творац модерне теорије грађанске непослушности Џ. Ролс истиче да није неопходно метафизичко упориште његовој теорији. У једном од својих радова он подвлачи да његово путовање сазнања поставке праведности као врсте поштења, не подразумева ни универзалну истину, нити је у узрочно последичној вези са изворним природним идентитетом особе. Ово супротстављање неопипљивим идејама трансценденталистима, исказ је одвајања од критика којима су они били изложени. Тежња ка практичном схватању је и идеја којом се воде англосаксонски аутори. Сам Џ. Ролс на тај начин се одваја од застарелих виђења доктрине, али и истиче да његова теорија не тражи ослонац у метафизичким категоријама.²⁷⁰ Поред овог размишљања које је изражено и у каснијим годинама истраживачког похода знаменитог Џ. Ролса ипак се идеје природног и урођеног у одређењима грађанске непослушности морају имати у виду. Овим идејама даје се и допринос генези развоја борби за права човека кроз векове, па грађанска непослушност сјаји посебним видом пламена историје борбе у модерном свету.

Из ових разлога, који су основа и трансценденталног размишљања, ипак смо мишљења да се у сржи грађанске непослушности налазе елементи онога што под друштвеним мисли о променама истиче Р.В. Емерсон. Џ.Ролс ово противљење метафизичко у својој теорији темељи на основама постулата демократског друштва. Па тиме и везује појам правде као једне врсте поштења за демократске поретке и појма грађанина унутар тог поретка. То ће и бити једна од основних замерки, која се даје из угла интуитивног искуства створеног утицајима спољне средине поретка коме се може оспорити легитимитет демократских капацитета. Ово је уједно и почетни допринос, не само у промоцији термина већ и у утиску елемената Р.В. Емерсона, који би могао да одступа од опредељујућег који је формулисао Џ.Ролс. Уз истицај овог доприноса, основа нашег разматрања темељиће се на овој мисли која своју улогу има у трансценденталном сету идеја.

III.2. Појам грађанске непослушности

Из наведене термилошке дилеме, увиђамо да се појам грађанске непослушности мора посматрати помоћу више метода како би се допринело правилном и јасном разумевању. Иако је у питању термин који се релативно касно формулисао (друга половина XIX века), а појам још касније, можда чак и цео век, његова генеза се мора сагледати у даљим периодима. Прво је, дакле, потребно сагледати неке рудименте постојања кроз епохе. Такође, мора се укључити и социолошка компонента, посматрање у зависности од друштвених околности. Онда у складу димензијом правног разумевања, мора се сагледати у складу са системом норми и вредности права. На крају филозофски

²⁶⁷ Goodman, R., "Transcendentalism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/transcendentalism/>>.

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Kurelić, Z., *Rawls na planini?*. Politička misao, 31 (2), Zagreb, 1994 183-192. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/111021> стр.187.

уз учачавање правца који смо истакли у терминолошкој дилеми. Дакле, неопходност вишедимензионалног приступа може се схватити као неопходност педантне методолошке одреднице целине појма. Трагање за синтетичким појмом, готово је онемогућено разноврсним одређењима и елементима.

Хронологија појма се мора пратити од самог настанка, па и у утицајима који су допринели стварању идеје ка појму. Након тога може се прећи на путовање до модерних схватања насталих у другој половини XX века. Утицајем есеја *Грађанска непослушност*, поставила су се питања оправданости отпора неправедним наметањима од стране државе. Ово је у суштини био само наставак античког размишљања о односу права и правде који се актуелизовао новим средством. Питање односа грађанина и власти кроз призму правде, или конкретније легитимизација права на отпор неправди, задобијала је све више рухо адекватног средства за остваривање политичких циљева.

Како је сам Х.Д. Торо истицао његов поглед и размишљање ка бољој држави ослањали су се на сагледавање далеких периода. Из не именује али истиче кинеског филозофа који имао довољно свести да схвати да је „појединац основа царства“.²⁷¹ Он је маштао да живи одвојен од државе и они државу која има свест о томе да неколицина која живе одвојени од ње неће донети негативне последице, већ ће само бити исказ пута ка савршеној држави. Слично многих античким филозофима, он је видео пролазност живота и потребу да нешто уради, али да живи у тренутку. Као Хераклит који машта да се у природи загледа и ослободи стега света, тако и аутор који је синоним за наставак грађанске непослушности, машта да буде у самодовољној заједници и живи у природи.

Ови облици супростављања држави који су се односили пре свега на употребу монопола физичке силе када се одбија плаћање неке глобе, имали су утицај и на другим континентима. Посебно је овај утицај отишао до делова света где је борба појединца била са много репресивнијим облицима државног апарата. У тој борби настајале су разноврсне реинтерпретације у складу са друштвеним околностима које су биле у тим деловима света. Источни свет изнедрио је посебан облик разумевања пасивног отпора који је назван *сантјаграха*.²⁷² Ово је на неки начин и био показатељ како у складу са социолошким компонентама и конкретније верским убеђењима компоненте грађанске непослушности модификују и прилагођавају друштвеном току.

Ка одређењима појма трагала је и филозофија. Почетним есејима Х.Д. Тороа, али и реиздањима, дакле, постављена је само идејна и терминолошка основа, али појам је досегнут знатно касније. Трагајући и ослањајући се на доктрину која је исказана у догађајима и радњама турбулентног времена, Х. А. Бидан, покушао је да одреди дефиницију и елементе грађанске непослушности у другој половини XX века.²⁷³ Ови елементи пренети су у нашироко утицајну, поменуто књигу политичке, али и правне филозофије XX века²⁷⁴, *Теорију правде*.²⁷⁵ Свој утицај ова књига црпи пре свега из једног

²⁷¹ Торо Х. Д. , *О дужности грађанина да буде непослушан*, превод Миндеровић З., Новаков С., доступно на: <http://neposlusnost.fpn.bg.ac.rs/literatura/Toro.pdf>, стр. 12

²⁷² Више видети: Ганди М. , *Прича о мојим експериментима са истином - Autobiography - the story of my experiment whit truth*, Neopress design & print, 2014.

²⁷³ Bedan H. A, *On Civil desobediance*, Journal of Philosophy, vol. 58 1961, pp.654.

²⁷⁴ Posavec Z., *Rawls – Kant*. Politička misao, 41 (3), 49-64., 2004 str.49: "Ролсова књига *A Theory of Justice* (1971.) најутичајније је дело политичке филозофије друге половине 20. века. Ова категоричка тврдња ослања се на голем велики утицај који је ово дело извршило и врши од појављивања па све до наших дана. Неки иду тако далеко да је пореде са *Platonove Politeie*, *Aristotelove Politike*, *Hobbesova Leviathana*, *Lockeove Treatise on Government*, *Rousseauova Contrat social* i *Kantove Metaphysik der Sitten* (Kersting.). "

²⁷⁵ Ролс Ц, *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, стр. 48

помирљивог тона, који не заузима крајње правце већ истиче посебну тежњу помирења различитих правних, филозофских и политиколошких праваца. Од тада интересовање за грађанску непослушност, у покушајима докучивања већ постављених комплексних односа правде, правне сигурности и сврсисходности²⁷⁶ одвија се мултидисциплинарно, динамичним путем. Кључни допринос овим начинима поимања покренут је, након Другог светског рата. Период великих страдања пољуљао је поверење у традиционалне системе и сувереност у погледу потпуног нормирања права човека. У исто време почела се преиспитивати неприкосновеност правне сигурности као основне вредности права.²⁷⁷ На тај начин актуелизована су размишљања о правди као својству које мора бити иманент размишљања о једном правном, али и друштвеном поретку. У сплету ових околности, расправе о грађанској непослушности нашле су своје место као једном од грађанских начина на путу пунијег остваривања људских права. Концепције развоја мисли поимања грађанске непослушности, можемо и морамо посматрати као својеврсну генезу слободне мисли, као бисмо правилно сагледали и развој средстава борбе за људска права. Сваки прави покрет грађанске непослушности добронамерно је усмерен ка развоју људских права и слобода, али истовремено и спреман да се суочи са последицама својих противзаконитости.

Одређење грађанске непослушности у политичкој и правној теорији захтева прво опредељење према почетној дефиницији. Обзиром на немогућност егзактног одређења у старту се морамо одредити према једној концепцији која ће нам бити водила и пример упоредних и евентуално критичко корективних мисли. Такође неопходно је уочити и формулацију термина. Етимолошки се могу сагледати два термина посебно, појам грађанина и појам непослушности. Ови појмови сами по себи имају одређене особине, а те особине се пресликавају и на грађанску непослушност као феномен. Грађанин је одраз посебног квалитета једног друштвеног поретка, а непослушност показатељ воље да се изазову промене у оквирима односа друштвене заједнице. Као два одвојена појма они се са својим специфичним особинама склапају у феномен грађанске непослушности. На неки начин ови пој ови жртвују посебности и квалитете које имају засебно формулишући заједнички феномен. А то је и једна особеност феномена, жртва и спремност на последице по сопствену личност и интегритет да би се остварила промена у заједници, за већи круг људи.

Као напомену, истичемо да смо већ уочили да се грађанска непослушност истиче двоструким делом основних схватања, која су темељ друштвених наука. Већ смо уочили елементе и разликовање природноправног и позитивно правног у темељима разумевања грађанске непослушности. Како је грађанска непослушност превасходно појам политиколошке доктрине, те тако и предмет интересовања превасходно ове науке, посматрање кроз око правне науке мора бити ослоњено на политиколошка достигнућа. Све ово наравно, неопходним мултидисциплинарним посматрањем ослања се на филозофију, социологију и тангентне друштвене науке у покушају проширења сазнања.

На почетку одредићемо се према синтетичком²⁷⁸, општем појму грађанске непослушности, а након тога покушати да уочимо правне и политиколошке елементе у

²⁷⁶ По Радбрух Г., *Филозофија права*, правда - једнако поступање према једнакима, правна сигурност извесност правила, сврсисходност оно што користи држави.

²⁷⁷ Исто, *Радбрухова формула покреће филозофску дебату против схватања да је само правна сигурност кључ функционисања система правне државе. Комбиновањем са других вредностима права, ова формула покушава да знађе одговор вечна питања моралности права.*

²⁷⁸ Под синтетичким појмом (од грч. *synthesis* - састављање) појам супротан анализи којим се тежи сублимацији најбитнијих елемената и састављању под једну дефиницију која је најједноставнија за сагледавање целине.

оквиру до сада развијене, а за потребе овог рада одабране доктрине. Поред овако одређеног појма, могу се у зависности од критеријума, аутора који чини одрђење и другим одређења формулисати веома разноврсне дефиниције и одређења. Ова, опредељујућа одредница у себи садржи основу, која је у складу са правним поимањем заснована и на посматрању позитивног оквира, али и потреба да он буде коригова. Према томе, грађанска непослушност је, супротстављање грађана демократској власти, политичким чином, јавно и ненасилно, уз циљ изазивања промене закона или политичке одлуке.²⁷⁹

Према опредељујућој дефиницији, истиче се четири елемента грађанске непослушности, али у зависности димензије посматрања могуће је уочити и више елемената. Први се огледа у супротстављању власти, која функционише према демократским принципима. У оквирима оваквог система, дакле, постоје и механизми остваривања људских права. Други у јавном исказивању незадовољства и тежњи ка анимирању јавности. Трећи у остваривању циљева ненасилним методама. Четврти у недостатку легитимитета самог чина, односно противзаконитости, који се такође може посматрати двоструко. Одбија се примена одлуке против које се покреће промена грађанском непослушношћу и у исто време крши још један споредни закон.²⁸⁰ Последњи пети огледа се у истакнутом циљу непослушности који се може гранати. Први је промена закона или другог правног акта, а друга промена политичке одлуке власти.²⁸¹ На почетку, потребно је истаћи да се ради о дефиницији грађанске непослушности која је са становишта испуњавања критеријума изузетно сложена и строга. Опредељујућа дефиниција чак иде корак даље у односу на Џ.Ролс која се сматра једном од строжих. Па предвиђа и додатни критеријум, а то је дупло кршење закона, односно одбијање донетог и кршење већ постојећег прописа или одлуке.²⁸² Елементе ћемо размотрити појединачно и у разноврсним критичким судовима, који би могли да укажу на динамичку структуру појма.

Поред развијања елемента дефиниције, сам термин који је сложеница, се може посматрати одвојено. Етимолошки, као што смо већ напоменули, можемо уочити два термина, али и два појма која чине сложени феномен. Грађанска означава субјекта, носиоца идеје промена, свесног делатника - грађанина.²⁸³ Непослушност се огледа у почетном методу - непокоравању државној сили ка остваривању секундарног, крајњег циља - подвођењу права под правду.²⁸⁴ Грађанин је појмовно сложена одредница са

²⁷⁹ Симић М., Ђорђевић С., Матић Д, *нав.дело* стр.48, а према разматрањима у: Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, стр. 48

²⁸⁰ Како наводе аутори, приликом протеста где се истиче захтев да се измени одређена политичка или правна одлука, у исто време се крши и нпр. забрана окупљања. Симић М., Ђорђевић С., Матић Д, *нав.дело*

²⁸¹ У Симић М., Ђорђевић С., Матић Д, *нав.дело* стр.48 означени су елементи с тим што се јавност и ненасилност сматрају једним елементом у тој подели. У циљу прегледа и боље анализе потребно је посматрати одвојеним ова два елемента. Јавност има своју улогу у анимирању подршке и легализацији захтева. Са друге стране ненасилност је одлика која се може дубински анализирати и представља једну од основних

²⁸² Дефиниције грађанске непослушности иду од једноставних као ненасилно непоштовање закона или одлука државе на основу савести, до истицања додатних критеријума при којима учесници не теже личном већ јавном добру. Па све опредељујућих које означавамо групно Ролс-Хабермасовом концепцијом. Више видети: Спасић И., *Грађанска непослушност*, у зборнику Критички појмовник цивилног друштва (II), Београд 2004 стр.40.

²⁸³ Идеје Француске револуције разликују грађанина од поданика, па учешће грађанина у политичким процесима није обавеза већ свесно делање које се супротставља идејама апсолутизма и подаништва (*untertan*). По: Тадић Љ., *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Београд 1996. стр. 60.

²⁸⁴ У зависности од теоријске одреднице и становишта аутора који анализира појаву крајњи циљ грађанске непослушности се може различито схватити и размотрити, што ћемо анализирати у даљем тексту.

дубоком историјском генезом. Од својих почетака појам грађанина у политички живот улази кроз залагање за опште добро, односно врлине једнакости и правде.²⁸⁵ Стари Грци су инсистирали на активном вршењу права грађанина, што се и до данас задржало у правном систему савремене Грчке државе.²⁸⁶ Поред историјске комплексности, појам има своју двоврсност која се може различито одредити, а наслања се на дилеме које истичемо и код посматрања грађанске непослушности. Разматрање природног и позитивног у бити је и појма грађанина. Ову дихотомију уочио је у праскозорју револуционарних похода ка модерној држави још Ж.Ж. Русо. Постављајући методолошку основу, кроз посматрање одвојености државно признатог и природног права, његова филозофска размишљања допринела каснијим практичним, динамичним променама. Кодификацијама које ће настати као резултат револуционарних похода с краја XVIII века биле су отелотворење тадашњих филозофских размишљања.²⁸⁷ Корпус позитивно правног одређења грађанина јесте онај део људских права који је признат нормама од стране државе. Део који би се налазио изван овог опсега обухвата динамички елемент. То је елемент који из процеса напретка и еволуције друштвених односа не налази своје утемељење у нормама, или норме нису адекватно устројене, или се пак норме не примењују.

Дакле, три дела која би се могла посматрати изван позитивно одређеног елемента грађанина важна су за уочавање наших феномена. Први обухвата развој друштвених односа и њихово недовољно инкорпорирање у правни систем (који се и огледа у покушајима формирања нових генерација људских права.) Други, у мањкавостима система, када постојеће норме нису у складу са осећајима праведности већине или мањине. И на крају трећи, када норме постоје, али се не примењују или нема адекватне заштите услед кршења истих. Непослушност у смислу дела сложенице грађанске непослушности у фокус поставља други елемент. Етимолошки од старе француске речи *desobedience*²⁸⁸ занемаривање или одбијање послушности. Када се усвајају норме или доносе политичке одлуке које нису у складу са поимањима правде мањине. Претпоставка је код одбијања послушности да је мањина савесна и да види, или мисли да види тежњу ка једнакости коју већина не види. Да норме или одлуке нису у складу са осећајима већине, оне би се регулаторним механизмима мењале и усвајале другачије. Исто је и са политичким одлукама.

Већ из тежње ка одређењу корена и порекла термина грађанска непослушност, увиђамо да је у питању изузетно сложен феномен. Као и што појам људских права има своју позитивно-правну димензију, која посматра признати део људских права и

Опредељујуће размишљање према правди у овом значењу узето је по угледу на већ поменути теорију Џ. Ролса, чијим елементима и формирамо појам грађанске непослушности. Теоријским продубљивањем истичемо и критички осврт на поједина одређења и схватања Џ. Ролса. Такође из визуре континенталног система бавимо се практичним реперкусијама правног система у "судару" са грађанском непослушношћу

²⁸⁵ Молнар А., *Грађанин*, у зборнику Критички појмовник цивилног друштва (II), Београд 2004 стр.14.

²⁸⁶ На античким траговима појма грађанина у савременој Грчкој држави постоји обавеза вршења активног бирачког права, која је међутим недовољно добро регулисана па и поред те обавезности недовољног развоја санкција и едукације, излазност на изборе је нивоу од нешто преко 60%, према: <http://www.cesid.rs/prica-nedelje/drzave-koje-su-uvele-obavezno-pravo-glasa/> приступљено 20.4.2021. године.

²⁸⁷ По Русоу Ж.Ж. људи су из природног прешли у грађанско стање, али под утицајем околности времена у коме је живео и разочарења друштвено-политичким околностима предреволюционарног света, грађанско стање је по њему показало лоше стране људске личности. Он је понудио својеврсну концепцију друштвеног уговора у који би се уткала правичност новоуостављених цивилизацијских односа. Из овог аспекта значајно је поимање природног и грађанског стања као две стране појма грађанина. Више о филозофским ставовима: Русо Ж.Ж., *Друштвени уговор; О пореклу и неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметности*, Филип Вишњић, Београд 1993.

²⁸⁸ <https://www.etymonline.com/word/disobedience> приступљено 20.07.2022. године.

теоријску, која утврђује и оно што би требало инкорпорирати у систем тако је и код грађанске непослушности. Разлика је у томе што грађанска непослушност према позитивном праву гради опет две врсте односа. Она се супротставља постигнутом легитимитету, у тежњи да се достигне онај опсег права који је садржан у теоријским приступима људским правима. Тако, она у почетној фази има и негативно одређење према позитивном праву. У другом делу она се према позитивном праву афирмише корективно. Представља залагање за измене које су друштвено корисне. Тако да у правцу позитивном законодавства грађанска непослушност има двоструку улогу. Прво као појава која је противна позитивном праву, а онда и као појава која захтева промену прописа на боље. Тако позитивно-правна страна указује нам са једне стране на легитимитет, али и са друге стране представља основ за разматрање законског неправда²⁸⁹. Теоријска, иде у правцу покушаја оправдања противправног деловања. На тај начин она указује и на циљ, а у складу са елементом природног, које означавамо теоријским делом феномена. Трагање за синтетичким појмом грађанске непослушности није једноставно. Као и код људских права и овде се налазимо на терену комплексним односа природног и позитивног, а одређења су увек на границама спајања у једну целину. Како је грађанска непослушност концепт који има своје теоријске и практичне реперкусије, пре преласка на праксу, потребно је пажљиво уочити теоријски развој кроз уочавање политиколошке и правне теорије.

Важан преокрет разумевању грађанске непослушности дао је замах размишљања под утицајем Џ. Ролса. Не само да је Џ. Ролс реактивирао појмовну тежњу ка грађанској непослушности од Х. Бидана, него је подстакао и шири круг аутора да се позабави критичким освртом на његово дело.²⁹⁰ Допуну Џ. Ролсове концепције извршио је Ј. Хабермас, својим тестом за демократску уставну државу. Услед тога, једноставније се ово разматрање сагледава као Ролс-Хабермасова концепција.²⁹¹ Међутим, питање је да ли се може овако посматрати концепт два аутора. Аспект правних наука указује нам да је Џ. Ролс теоретичар који је живео и стварао у правном систему који називамо англосаксонским. Са друге стране Ј. Хабермас је са друге стране представник континенталног правног система који важи у Немачкој, као и у већем делу Европе.

За схватање правног и политичког концепта грађанске непослушности од значаја је уочити разликовање ове концепције која се назива Ролс-Хабермасова. На том трагу можда се може поставити основ за разликовање односа између континенталног и англосаксонског пола грађанске непослушности а тиме и елемената корекције правног система путем грађанске непослушности. У том циљу добар осврт даје нам Р. Дворкин. Анализом практичних реперкусија доносилаца одлука, Р. Дворкин приближава структуру система изнутра, а не само руковођење идејним путем кроз посматрање грађанина и спољашњих елемената система. Без анализе унутрашњих делова система, те деловања правних механизма пре него што се они испоље, како у процесно правној, тако и у домену политичког одлучивања о креирању праваца одлука ка правним решењима није могуће на адекватан начин разумети и елементе који доводе до потреба ка корекцијама таквих правних решења.

²⁸⁹ Законско неправдо израз је скован од стране Радбруха Г. у делу *нав. делу* које анализира односе права, правде и правне сигурности, а које ћемо касније разматрати.

²⁹⁰ Интересантан приступ Ролса Џ. на критике изнедрио је нова и потпунија размишљања о његовој теорији. Тако, на основу критичког осврта Ј. Хабермаса настаје потпунија концепција грађанске непослушности и из угла континенталног правног система, на деловима критика Дворскина Р. из процесног угла практично потпунији концепт итд.

²⁹¹ Спасић И., *Грађанска непослушност*, у зборнику Критички појмовник цивилног друштва (II), Београд 2004 стр.40

Дакле, појмовно дефинисање грађанске непослушности има својеврсну хронологију која се може пратити од објављивања есеја Грађанска непослушност до данас. Овако схваћено, хронологију можемо поделити по епохама и савременим целинама како би се појам грађанске непослушности сагледао кроз правно политичку призму. Тако прва епоха креће са родоначелником Х. Д Тором. Друга се наставља кроз практично и филозофско дело М.Гандија и особености које су последица верског политичког и правног карактера. Трећа која је обележена тзв. Ц.Ролсовом и Ј. Хабермасовом концепцијом. И последња, савремена, у којој се такође може уочити неколико подгрупа.

У оквиру савремених процеса полако се нијансирају групе грађанске непослушности, а основна одлика ових група је директан или индиректан политички аспект. Прва група која грађанску непослушност схвата као средство у политичкој борби. Код ових група циљ је долазак на власт путем или помоћу грађанске непослушности или пак промена регулативе која се односе на облике представничке демократије. Друга, која своју зелену агенду истиче као фундаменталну вредност нових друштвених односа. Одрживи развој у неконтролисаној капитализму мора имати своје баријере кроз очување животне средине, по истицању ових група. Грађанска непослушност подвлачи се као средство остваривања људских права новије генерације у вези са посебном граном права која носи назив еколошко право. Последња која се дешава под утицајем пандемије COVID19 где су се уочљиво догађале драматичне промене односа грађанина и власти. У оквиру ове групе која се не може означити као вид планског удруживања, већ више спонтаног под утицајима који се налазе изван сфере политички планског, интересантан је судар два принципа. У оквиру ових догађаја и група, грађанска непослушност налази се у судару два принципа - принципа јавног здравља и принципа потреба за заштитом људских права. Разумевање механизма заштите људских права и потреба за познавањем релација институционализације основних права човека у оквирима догађаја пандемије јако је значајна и интересантна.

III.3. Грађанска непослушност у правној и политичкој теорији

Горњим излагањем мисли, ослоњени на историјско-правне и филозофске изворе литературе, евидентирали смо покрете који су се исказивали тежњама ка променама. Такође, уочили смо групе које се могу систематизовати да би се приближио појам феномена грађанске непослушности. Уважавањем специфичности које има грађанска непослушност у зависности од друштвених околности и територија, доприноси се и бољем разумевању специфичности људских права. Друштвене промене које смо сагледали одигравале су се у заједницама које су имале различите форме. Разноврсности друштвеног тока приказане су само фрагментарно под окриљима најзначајнијих епоха. Ипак, увек треба имати у виду напомену да је недовољно представљених мислилаца, активиста и намерника ка променама који су једрили на границама грађанске непослушности и људских права. Значај личности, појединаца у друштвеним процесима некада се занемарује. А на итицају личности које су стварале схватања, исписана је и историја просвећене мисли индивидуализма која би могла бити разделна тачка западне од других цивилизација.

Не треба се међутим повући директна корелација између генезе људских права и грађанске непослушности у њиховом развојном облику. Људска права су хронолошки старија категорија која подразумева претпоставку коришћења средстава као што је грађанска непослушност, тек у својим савременијим видовима. Историја спровођења и

теоријска анализа грађанске непослушности, дакле, немају истодобни ток. Али, и доступна грађа генезе људског активизма и еволуције људских права указују на одређене тенденције, комплексности и међузависности различитих односа који демистификацију појма грађанске непослушности чини отежаном.

Специфичности спровођења грађанске непослушности у пракси условиле су да се њено појмовно одређење релативно касно развије у пуном теоријском сјају. Први идентификовани случајеви грађанске непослушности зависе од аутора који се према њима различито одређују. Различита одређења могућа су из најмање два разлога. Први је што се грађанска непослушност може идентификовати *ex ante* на маргинама одређених историјских догађаја (након што је теоријски идентификована релативно касно). Услед тога, хронолошка трагања која имају бескрајне записе времена и разноврсна тумачења, могу условити разноврсна поимања. Други, важнији разлог је што теорија познаје разноврсна одређења елемената. Онда у зависности од опредељења можемо формулисати и разноврсна становишта. Нпр. елемент демократичности поретка²⁹² веома је комплексан за одређење и зависи од легитимизацијских и легализацијских елемената које није једноставно конкретизовати. Питање правде, односно неправде и синонимно везивање за неправу²⁹³ такође је поље вредносног типа и отежава пут ка конкретизацији одређења.

Поред теоријске, препознавање грађанске непослушности има и своју практично, епистемиолошку проблематику. По Ј.В. Милеру, већ на самом почетку могу се идентификовати два основна проблема. Први изазов је схватање појма јавности у оквирима овог комплексног теоријског појма. У ширем јавном мњењу присутно је широко неразумевање појма и елемената - суштине грађанске непослушности.²⁹⁴ Ово неразумевање прати и потпуно искривљена слика која даље води неразумевању ка овом средству у циљу унапређења комплексних друштвених релација. Други изазов, наставља се на почетни, тиче се медија који су јако важни проводник напора и идеје ка грађанској непослушности. Шаролик и подложен утицајима, најшири, медијски пејзаж отежава преношење порука и схватања јавности, од које у суштини зависе могућности грађанске непослушности.²⁹⁵ Свесни почетних изазова трагање за појмом, а са њим у вези настојање ка остваривању људских права, мора се пажљиво ослонити на већ извршене, а довољно истражене, процесе друштвених превирања. Удаљеност коју нам пружају борбе за људска права током историје, иако не познаје данашње елементе грађанске непослушности, добра је полазна основа. Иако се током историје људских тежњи не јавља грађанска непослушност упоредо са борбом за људска права, рубиментални делови елемената ипак имају своју тежину. Тако су кључни правни документи светске историје носили одређене обрасце пропаганде која је данас најважнији елемент грађанске непослушности. Истицале су се својом храброшћу и луцидношћу личности које су

²⁹² О елементу демократичности поретка видети у: Ивковић Н., *Грађанска непослушност кроз призму Србије и Црне Горе*, зборник радова "Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ", Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, књига 8, Крагујевац 2020, стр. 173

²⁹³ Молнар А., *Расправа о демократској уставној држави - грађанска непослушност*, САМИЗДАТ Б92 2000, стр.316.

²⁹⁴ На ово указују изјаве политичар и разноврсност објава у којима се апострофира грађанска непослушност. Од схватања да је грађанска непослушност уставна категорија, до идеализовања самог термина као ултимативног средства за постизање грађанских циљева, преко политичких злоупотреба - листа изазова услед недовољног схватања појма је дуга. Све ово је у сагласју са схватање и појма демократије. Више видети: Spitz, D. *Democracy and the Problem of Civil Disobedience*. *The American Political Science Review*, 48(2), 1954 386–403.

²⁹⁵ <https://pescanik.net/o-gradjanskoj-neposlusnosti/> приступљено 10.08.2022.

носиле промене. И тако редом, док се у савременим процесима, а у крилу размишљања о људским правима није родила грађанска непослушност.

Трагајући за почетком идентификовања случајева грађанске непослушности изнели смо већ виђење да се првоуписани, масовни догађаји са елементима грађанске непослушности могу евидентирати на маргинама Америчке револуције.²⁹⁶ Ова идентификација јако је важна из два разлога. Први, који идентификује грађанску непослушност у оквиру једног процеса светске историје. Уколико се прихвати да је она била претходница револуционарном догађају који је породило прву светску конституцију значај за људска права се вишеструко снажније уписује. Друга, која се наслања на прву, јесте способност грађанске непослушности да буде увод у динамичније правце са ширим правним диконтинуитетом. Као претходница револуције, грађанска непослушност овим разумевањем мултипликује своје, бар теоријске домене и правце промена.

Нешто даља хронологија развоја свести о постојању грађанске непослушности може се приписати ширим филозофским разматрањима. Она се јављају на темељима верско-етичких тежњи, без примеса политичких, социјалних или етничких елемената. По овом виђењу, грађанска непослушност идентификује се на истом континенту само век раније. У специфичном моменту освајања слобода на новом континенту, а кроз духовни облик у друштвени поход кренула је грађанска непослушност.²⁹⁷ Заједничка црта свакако је тежња да се пронађе формула уређеног живота на новооткривеном континенту. Поред тога ова идентификација има и црту верског утицаја који никако не може бити занемарен у анализама овог појма. На то указује и пракса. М. Гандије је своју специфичну филозофију грађанске непослушности усмерио тако да она усклади религијско и рационално. Питање грађанске непослушности у свежим догађајима Црне Горе такође има елементе религијског. Не само да има елементе него се они истичу и као кључ успешности настојања која су постављена као циљ грађанске непослушности.²⁹⁸ Дакле, практично, појмовно и термилошки посматрано, грађанска непослушност је плод англоамеричког друштвено-политичког система.

Својеврсни галиматијас теоријских опредељења указује на једноставну чињеницу, која чини се остаје у магли теоријских поставки, али и практичних идентификационих потреба. Грађанска непослушност као појава друштвеног типа, нема своје прецизно и егзактно одређење. Њени елементи могу варирати, па је готово немогуће идентификовати две исте појаве. Никада се друштвени услови не могу поставити на исти основ у различитим епохама и друштвима. Никада јавно мњење не реагује исто, нити се једнако поставља према мотивима за подршку захтевима непослушности. Најважније, сви виде оно што се приказује, а ретки доживљавају оно што стварно јесте у кључним политичким и друштвеним процесима²⁹⁹.

Управо стога, није могуће стриктно одвојити правни и политички пол грађанске непослушности. Ова два сегмента чине практично две стране исте медаље које се међусобно допуњују. На неки начин овај однос може се посматрати кроз анализу једног од кључних односа разумевања правног система и основних вредности права. Линије

²⁹⁶ Пјешчић Г.Б., *Политичке и правне вредности САД у светлу критичке мисли током 19. века* - докторска дисертација, Факултет Политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2018. стр. 57

²⁹⁷ Молнар А., *Историјски развој грађанске непослушности*, часопис Реч, бр.62/8, Београд 2001, стр. 256.

²⁹⁸ Ивковић Н., *Грађанска непослушност кроз призму Србије и Црне Горе*, зборник радова "Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ", Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, књига 8, Крагујевац 2020, стр. 174

²⁹⁹ Реченица се приписује Н. Макијавели у контексту реалности политичких процеса чији је био сведок и које је свакодневно посматрао на двору Борција и превирања која су се догађала а остала невидљива широј јавности и данас схваћеном јавном мњењу.

између легитимитета и легалитета, као граничних линија природног и позитивног права, линије су основа на којима почива једна заједница. Ове границе нису ништа друго до граница правног и политиколошког. Упркос овим напоменама, тежње за упознавањем ових граница итекако има значај у демистификовању начина гигања друштвеног тока. Динамика друштвеног тока усмерава и све друге области у компликованом мозаику друштвеног живота, па схватање ових односа има утицај на најширу сферу живота човека у савременим условима.

III.4. Хенри Дејвид Торо - непокорност као филозофија

Енглеска, а вековима касније Америчка и Француска револуција добар су уводни импулс у даље анализе о развоју и еволуцији права човека. На догађајима који су претходили или обележавали кључне тренутке динамичних промена можемо уочити корелацију између динамике друштвених односа и промена са једне и развоја степена људских права, са друге стране. Даљи ток времена донео је и теоријске, филозофске основе бољег разумевања промена које се у друштву збивају. Када се конкретно усмеримо ка грађанској непослушности, прво име које нам откривају хронологије науке јесте Хенри Дејвид Торо. Његово писано дело³⁰⁰ утицало је да из перспективе савремене друштвене науке постане симбол и зачетник појма грађанске непослушности. У исто време савремене рецепције одређују га и као зачетника ширих покрета промена, који промовишу враћање природи и супротстављање отуђењу човека у технолошко информативној ери данашњице.³⁰¹ Није реткост, у науци али и култури, да тек гашењем животног пламена долази до изражаја празнина и величина неког ствараоца. Тек еволуцијом, доласком до ближег поимања грађанских права и еколошке свести, светла друштвене мисли усмерила су се на његово филозофско дело. Урагани друштвених промена утицали су да не само остављено писано стваралаштво, које прожима и рађање појма грађанске непослушности, него и сам живот Х.Д. Тороа буде водиља ка филозофским правцима, који ће, сва је прилика, обележити XXI век. Можда у недостатку историјских претходница, или из стварне потребе али чињеница је да су еколошки покрети и промоције трасценденталног враћања природи, основ су нашли у аутору који је живео и делао у XIX веку.³⁰²

Пркосан и слободан, својим научним радом као да је сликао реалност која је обележила његов животни пут. Између његовог филозофског стваралаштва и начина живота, лако се уочава снажна подударност. Рођен је у држави Масачусетс, малом граду Конкорд који се сматра предграђем Бостона. Овде је и завршио престижни колеџ, Харвард, а упоредо је похађао курсеве из реторике, филозофије и других општих дисциплина. Прво лично супротстављање прописима које је сматрао нелогичним и

³⁰⁰ „О дужности грађанина да буде непослушан” може се повезати са Торевим противљењем Мексичком рату (1846–1848), као и са чињеницом да је Торо током једне ноћи био притворен зато што је (у знак протеста) одбио да плати гласачку таксу. Тај есеј, првобитно замишљен као говор, овде се објављује у облику који је имао у првом издању, у часопису *Aesthetic Papers* (1849), где се појавио под насловом „Отпор грађанској власти”. Садашњи наслов прихваћен је када је то дело поново објављено у постхумној збирци Јенки у Канади, са чланцима против ропства и о реформама.- *A Yankee in Canada, with Anti-Slavery and Reform Papers*, 1866.

³⁰¹ Детаљну биографију, библиографију и правце филозофских размишљања налазимо на сајту организације која је посвећена промоцији лика и дела Хенрија Дејвида Тороа: <https://www.walden.org/what-we-do/library/thoreau/> приступљено 12.10.2021. године.

³⁰² Jelkić, V. i Lacković, J. (2017). *Thoreau's Walden as a possible paradigm of bioethical education. Acta Iadertina*, 14 (2), 0-0. Преузето са: <https://hrcak.srce.hr/199699>

неправичним Х. Д. Торо је забележио још на колеџу. Накнада за издавање посебне дипломе Харварда, која није имала никакав суштински значај осим симболичког, деловала му је потпуно сувишно. Међутим, постоје и извори који истичу упитаност према уопште свршетку студија и дипломирању на Харварду³⁰³. Услед ове недефинисаности одбијање уплате таксе за диплому, можда има и карактер легенде која се ширила како је популарност према делу расла. Након искуства са колеџом, наставио је путем образовања, али овај пут са друге стране катедре. Покушавајући да нађе свој пут у институционалним, формалним оквирима започео је рад у гимназији родног града, а касније и у сопственој режији организујући школу у заједничком раду са својим старијим братом. Међутим оба покушаја завршила су се неуспехом. Први зато што није желео да физички кажњава ученике на начине како су то били обавезни да чине наставници тога доба, а други због смрти брата са којим је заједно покренуо школу.

Преокрет у животном путу отвара познанство и пријатељство које ће кључно утицати на његово стваралаштво, делање, а касније и промоцију заоставштине широм света. Функцију предавача успео је да оствари као учитељ деце Ралфа Валда Емерсоа, где креће његов животни пут под утицајем овог знаменитог трансценденталисте. У исто време догађа се и сусрет са новим поимањима слободоумне групе око свог пријатеља. Чак и његово најзначајније дело и практични покушај живота у природи настају у овом кругу. На имању Р.В. Емерсоа код језера Валден, настаје и његово истоимено најпознатије дело које је писани спој практичног и теоријског живота у природи и слободној мисли.³⁰⁴ Након искуства у природном окружењу даља хронологија живота Х.Д. Тороа одвела је у сукоб са законом. Како је одбио да плати порез, тј. таксу на гласачко право, одређен му је притвор који га је у многome навео да реално преиспита моћ државне принуде и монопола. Ово није био први пут да се супротставља плаћању неке врсте пореза или накнаде. Слично античким анализама, кроз питања и одговоре он је поредио учитеље и свештенике. Мотивисан својим одбијањем да плати накнаду цркви и свештенству он прави паралелу између просвете и вере. Пита се зашто држава не обавезе свештеника да плаћа учитеља, него је обрнуто.³⁰⁵ Тако је он поставио паралелу широк друштвених односа и питања релације друштвеног, световног и духовног, црквеног.

Услед овог искуства и противљења држао је инспиративна предавања која су анализирали отпор појединца неразумним одлукама јавне власти. На основу предавања, настао је и есеј са великим утицајем у годинама које су следиле. Оригиналног наслова "*Resistance to Civil Government*"³⁰⁶ или Отпор цивилној власти, популарно је назван Грађанска непослушност - "*Civil Disobedience*" чиме је створен и назив ненасилне тежње за променом одлуке власти, која се коси са здраворазумским приступом. Одбијање је имало и шири контекст који се огледао у противљењу рату који су Сједињене Америчке

³⁰³ "Thoreau's Diploma". *American Literature*. Vol. 17, May 1945. pp. 174–75., наведено према: https://medium.com/@ggreen_53804/walden-b4c42ca40859 приступљено 01.03.2021. године

³⁰⁴ Thoreau H.D., *Walden and Other Writings*, Barnes & Noble, classics, 1992, New York.

³⁰⁵ Торо Х. Д., О дужности грађанина да буде непослушан, превод З. Миндеровић, С. Новаков, доступно на: <http://neposlusnost.fpn.bg.ac.rs/literatura/Toro.pdf>, стр. 11

³⁰⁶ Потребно је истаћи да постоји више верзија превода *Resistance to Civil Government*. Како је истакнуто у једном од превода са нашег говорног подручја Торо Х.Д. је био књижевник па је у складу са тим његово дело и обојено фразама и систематиком која у неком делу одудара од класичних филозофских дела. Преводи су пратили и прилагођавање одређених израза и фраза лакшем разумевању и духу језика. Thoreau, H.D. (2003). *Gradanska neposlušnost*. Diskrepancija, 4 (7/8), 87-100. Х. Д. Торо, *О дужности грађанина да буде непослушан* и други есеји, Global Book, Нови Сад, 1997. О термину "грађанска непослушност" у зависности од године издања у редовима доле.

Државе водиле са Мексиком, као и схватањима које је делио са трансцеденталистима, а тичу се контекста људских права која су у то време била још на ниском нивоу.

Разумевајући Х.Д. Тороа, његову филозофију уз осврт на биографске податке и везу са библиографије, добар је уводник у разумевање људских права, а и за почетке грађанске непослушности. Како је утицај имао глобални карактер, овај уводни импулс указаће нам и на идеје које су се касније разлили светом и подстицале најзначајније лидере на мирне отпоре и промене. Анализом горе поменутих дела Валдена, и есеја Грађанска непослушност уочићемо и значај покрета трансцеденталиста. Уз Ралфа Валда Емерсоа, Х.Д. Торо је остао уписан и као један од најзначајнијих припадника покрета трансцеденталиста. Овај покрет имао је суштински за циљ одбацивање материјализма и враћање природним идеалима. Значај покрета је већи уколико се зна да је присутан утицај античких и романтичарских идеала на овај покрет. Посебно се то истиче кроз посебну врсту веза ума појединца и природе.³⁰⁷ На тај начин, постаће нам видљива и веза природе, јуснатурализма и грађанске непослушности, али и једне врсте континуитета просвећене мисли од антике, преко покрета који враћају људски ум у центар проучавања, до родоначелника грађанске непослушности, а све као чинилаца ка достизању људских права.

Валден је настао у природи и представља својеврсни експеримент аутора на самом себи. Како сам из првог лица наводи "док сам писао ово дело, живим сам у шуми, миљама од првог комшије, у кући коју сам саградио сам... а зарађивао сам за живот само уз помоћ својих руку."³⁰⁸ Живот у природи, на језеру донео је својеврстан мир и простор за размишљање, а мисли саткане у Валдену и данас представљају путоказ како би требало да се опходи човек у симбиози са природом. Тако је сматрамо, под свима наведеним утицајима дошло до онога што бисмо могли подвести под инхерентности духа³⁰⁹, који су истицали трансцеденталисти, а који је обележио живот и каснији утицај овог аутора. Спој два појма у једну целину који се међусобно прожимају и који су као такви и приказали свеукупан опус Д.Х. Тороа. Природа и човек неодвојиво иду заједно, као што у нама неодвојиво стоји генетски материјал наших предака. Тако и у човеку, неодвојиво тече искуство предака и природе од кога је саткан самим постанком. Природа боји наше биће и усмерава друштвене односе којима се градимо социјално. Па је човеково биће неодвојиво са осећајем праведности и поимањем оног што би требало бити истинито. Регулатива државе, сагласност је и научна, само би требало да прати оно што нам је урођено природним правом. Међутим у тим односима, као и у сваком систему који није идеалан и без спољних утицаја, долази до неподударности. Валден нам дакле указује да постоји веза између ума и природе. На тај начин све што би било неприродно у одлукама јавне власти водило би осећај неправде унутар ума појединца.

Централни есеј „Грађанска непослушност“ изузетно је критички настројен према тадашњем државном поретку. Првобитно замишљен као говор, стилски одаје утисак пропагандног штива које се одликује позивом на отпор владајућим елитама. У ово делу Х. Т. Торо врши разноврсна поређења и постаља разноврсна питања друштвених односа. Систем опорезивања и потреба да грађани издржавају посвлашћене слојеве тежишна су

³⁰⁷ Емерсон Р.В. је често цитирао и ослањао се на античке великани, па је вероватан и посредни утицај на Тороа Х.Д.. Забележено је да је написао предговор за *Moralia* - Обичаји античког писца М. Плутарха.

³⁰⁸ Thoreau H.D , *Walden and Other Writings*, Barnes & Noble classics, New York 1993, p. 3.

³⁰⁹ Инхерентност суштински одражава спојеност два појма у један, па би инхерентност духа могла да значи његову неодвојивост са природом, односно да *људских дух* означава интуитивност која произилази од неодвојивости људског ума са природом.

тачка рада. У исказу, "најбоља је влада која најмање влада"³¹⁰ изражава се тежња за мањим уплитањем јавне сфере у приватан живот појединца. Ово је касније у англосаксонском систему постао израз аутономије људских права, које су касније схваћене као шири круг људског права на приватност. Дакле, својим делом које је и одредило каснију популарност и судбину грађанске непослушности Х.Д. Торо је означио филозофски почетак грађанске непослушности. Оштра критика, заснива се и на практичним навођењима. Слично Т. Пејну који је својим прогласима са реалним приказима друштвених догађаја указивао грађанину на могућности промена, креатор грађанске непослушности приступа у свом приказу. Овај практични вид приближавања је јако важан из угла мањине. Х. Т. Торо не истиче потребу да се промени већинско мишљење. Он је свестан да владавина већине почива и на просто квантитативним мерилима. Он пак истиче квалитативне мере, свести човека и размишљања. Већину пореди са машинама које не изражавају прави дух човека. У тој ситуацији обавеза или дужност самосвесне мањине је да се супротстави одлука које се косе са здравим разумом. При том, ово истицање поседовања силе у рукама већине, указује и на потребу да се они који се супротстављају и користе грађанску непослушност, суоче и прихвате последице деловања монопола физичке принуде. Ово жртвовање је мера коју свест има у кориговању општих правила која су изражена кроз позитивно право већине.

Која је то мера природно правног дела која обележава човека, а која му даје импулс да се супротстави одлукама или правилима јавне власти? Д.Х. Торе у свом делу "О дужности грађанина да буде непослушан" упечатљивим реченицама осликава своје право да се не повинује одлукама које не сматра праведним. "Треба да будемо прво људи, па тек онда поданици. Пожељније је неговати поштовање правде но закона. Једина обавеза коју имам право да прихватим јесте да увек чиним оно што сматрам исправним"³¹¹ Ако се за тренутак зауставимо и покушамо правном анализом да разобличимо ове реченице увидећемо један јак сукоб. Сукоб између природног права и његовог деривата правде које се коси са позитивним правом. И ту се јавља она вечита двојба која поставља низ питања која посматрано правно, могу да изазову контроверзе. Покушај решавања ове једначине са два позната чиниоца које би се претвориле у таутологију (изрази који би били увек тачни којим год путем и правцем да кренемо) уколико бисмо покушали да их решимо.

До оваквог размишљања није дошло проучавањем, научним прегалаштвом, као кључним елементом, већ догађајима који су усмеравали живот аутора. Већ смо истакли да је Х.Д. Торо је провео један дан у притвору зато што је одбио да прихвати одлуке јавних власти. Порез или такса који су одмерили чиновници државе за гласачки таксу косио се са уверењима пркосног аутора. Појачани анимозитет према влади која би била најбоља да не постоји, био је условљен и Мексичким ратом коме се Торо дубоко противио. Овај рат подстакао је и друге мислиоце на побуну ширем друштвеном концепту и правцу којим иду Америка. Тзв. манифест "Дестини" одражавао је тежњу Америке да се протеже дубље на запад. Ова концепција имала је шири друштвени значај и одражавала је правац једног степена хегемоније који се осликавао и на даљу историју САД-а. Противници овог правца имали су итекако свој глас и разумевање политичких процеса.

Личним искуством животног пута пратио је и допуњавао стваралачки, научни опус. Можда су га и једра судбине водила ка непослушности и стварању историје, ако не

³¹⁰ Торо Х. Д., О дужности грађанина да буде непослушан, превод Миндеровић З., Новаков С., доступно на: <http://neposlusnost.fpn.bg.ac.rs/literatura/Toro.pdf>, стр. 3

³¹¹ Исто

шире онда политиколошке, филозофске и правне. "О дужности грађанина да буде непослушан" данас се схвата као дело које је породило научно уобличавање грађанске непослушности. Пре него што дођемо до анализе дела и утицаја, неопходно је изнети кратке животне црте, које су обојиле научни опус и дело мислиоца. Кључна схватања која су водила мисао Х.Д. Тореа, утицаји и компарације имаће сврху да нам приближе природно правну суштину грађанске непослушности. На тај начин и допринесу разумевању практичног значаја грађанске непослушности у практичним реперкусијама. Иако је бунтовништво, према описима савременика било у карактеру Х.Д. Тороа, кључни чинилац његовог живота били су догађаји који су, делују, свој ток имали без самог чиниодејства аутора. Животни ковитлац водио је и појачавао жељу за јавном побуном. Ово притивљење је ишло готово увек против прописа који су се косили са његовим поимањем рационалног. Као да је природа увек била у подсвести па је природно право увек имало улогу у његовом активизму.

Тако га је побуна и бег од конвенционалности одвео до Ралфа Валда Емерсоа и упознавања са трансцеденталистима. Од тог тренутка под утицајем овог покрета креће и нови научни смер његовог делања. Како је и сам Р. Валдо припадао кругу трансцеденталиста, а како је природа односа између Х.Д.Тореа и Р. Валда расла тако је и утицај окружења био све већи и међусобно присутан. Потреба савременог тренутка и својеврсно филозофско утемељење његово дела уписали су га као кључне мислиоце побуне. Иако је питање да ли је сам термин био идеја Х. Д. Тороа, да се појам популарисао и теоријски одредио тек кроз мисао и критичке осврсте на Џ. Ролса, пак је тас на ваги идејног популарисања грађанске непослушности на страни Х.Д. Тороа. Можда баш из разлога што је своје дело усмерио и кроз практичну страну. Оно што је живео, осећао и мислио то је и уписивао. Па је једнакост између његове филозофије и практичног живота, храброст да учини оно што мисли и пише последица његовог данас, бар филозофског утицаја и успеха. Па би можда овај пут данашњи теоретичари могли да следе спајајући се ка идеји коју је носила антика да је најбоља држава у којој владају филозофи. Ако бар не владају, онда би личним укључивањем и практичним праћењем мисли, могли да поставе примере ширег активизма ка достизању делова идеала природног у оквиру позитивног поретка.

III.5. Ролсова теорија правде

Простор политичке филозофије, или прецизније, а шире простор просвећеног умовања о односу грађанина и јавне власти оживело је дело Џона Рола - Теорија правде. Дискусије које су потекле од поборника и поштовалаца са једне, али и критичара, коректора са друге бациле су ново сјајно светло на овај део научног простора. Како је то добро примећено Ролсова књига *A Theory of Justice (1971.)* најутिकाјније је дело политичке филозофије друге половине XX века. Императивна и смела поставка да се ради о толико значајном делу, ослања се на јак утицај који су овако систематизоване мисли извршиле од објављивања па све до наших дана.³¹² Ова би полемика шире посматрано могла да изазове на терен савремене друштвене проблематике и нову рецепцију опуса Имануела Канта. Тако, кроз нове изазове и идеје понуди нам одговоре на питања која тангирају социјалну збиљу модерног света. Дилема која нам стоји изазовно у теми истраживања представља суштински кључна питања друштвених наука, тј. најшире осликава саму проблематику посматрања природе друштва. Једно од

³¹² Посавец, З., *Кант - Ролс*, Политичка мисао вол. XLI, (2004.), бр. 3, стр. 49

темељних питање друштвене науке уопште поставља се пред истраживаче и до данашњих дана. *Да ли је наше друштво настало као природна, урођена потреба човека или је оно искључиво плод људског ума?*

Расправљајући о овим питањима ломила су се копља од самог постанка размишљања о друштву. Од источних цивилизација, детаљно од античких мислилаца, па све до савременог тренутка дилема интуитивног или рационалног у друштвеном делању усмерава правце и теорије доктрине. Као што ми, расправљајући о грађанској непослушности, покушавамо да увежемо разнородне друштвене научне дисциплине у откривању њене природе, тако је и творац савремене науке о друштву Огист Конт сматрао да природни ток кретања друштва ствара међусобну испреплетаност разнородних друштвених наука.³¹³ Расправљајући о природи друштва наш је циљ исти. Дубина филозофског питања у којој је мери је природа човека друштвеног карактера и урођена предодређеност да се организује у форми заједничког живота, на одређени начин се манифестује у његовом судару са нормама које је та организована форма успоставила. Сводећи овај однос на терен права, наш покушај у демистификовању комплексности односа између урођеног и друштвеног у бити човека тежићемо да осликамо у схватању двосмерности односа права и правде. Ако се право схвати уже у смислу позитивног, тренутно важећег, а правда као тежња ка природно правном карактеру тако постављеног правног система, онда би човеково средство у превазилажењу ток односа могла да буде грађанска непослушност.

На овај начин би наш задатак у овом истраживачком подухвату био у покушају да осветлимо овако постављени однос кроз практичне правне реперкусије. Ако прихватимо тезу да је средство превазилажења судара између права и правде грађанска непослушност онда би се однос ових релација која захтева упуштање у размишљање о самом карактеру основних друштвених појава свео на ове односе. Релативно модерни концепт долази нам као недовољно расветљени и потенцијално прихватљиви метод решавања вакума који може да настане између грађана и доносилаца одлука. Сви ови односи иду у правцу разумевања односа између универзалног природног права и тренутно важећег позитивног. Особеност Џ. Ролсове теорије, не само оне која је изнета у Теорији правде, него и касније интерпретације његових идеја иду у решавању ових идејних решења својрсним средњим путем. Његова теорија се може схватити и као својерсни израз превазилажења крајњих тачака доминантних праваца између којих се водила својерсна доктринарна борба годинама научних .

Поред расправљања темељних идеја, о природи друштва уопште, Теорија правда допринос даје и кроз критику система. Овај критички осврт не односи се на систем у смислу владајућег поретка или тренутно доминантне политичке елите. Он иде нешто ширим путем, критикујући филозофију темеља уређења основних односа. Овај осврт има нешто античко у себи, окрећући се начином разматрања иделу доброинамерности у јавној речи, који је био доминантан код старих Грка. Овај методолошки приступ се на неки начин враћа и почетку уставности САД-а. Потреба за анализама основних друштвених поставки једног система значајна је у ери политичких борби које замагљују значај јавно изговорене речи и потребе за одговорношћу према јавној заједници.

Теорија Џ. Ролса је својеврсна теорија основа једног система, а у исто време неоптерећена крајњим тачкама и опредељењима поставки система који су у прошлости били доминантни. Она је општа и тежи да постави свеопшти систем. Такви су и појмови који доминирају и чијим елементима се Џ. Ролс бави. Право, правда и правичност играју

³¹³ Диркем Е., *Курс друштвене науке, уводно предавање*, СОЦИОЛОГИЈА, Вол XLIV (2002), бр.3, Београд, стр. 4.

кључну одредницу у покушајима сазнања истина. Како је Џ. Ролс и сам приметио приближавајући нам увод у своје дело на српском језику овај однос приказ је и разликовања великих идеја. Утилитаристичко поимање идеализма у посматрању параметара функционисања правца појединац - друштво и концепта који заговара Џ.Ролс. И док се утилитаризам фокусира на тежњу ка срећи највећег броја људи³¹⁴ и кроз свог творце заговара емпиријске мерне јединице тзв. рачун среће³¹⁵, код Џ. Росла се праведност поставља као централна мерна јединица у тежњи за мерљивим у друштвеној проблематици. Централна упитаност о односу појединца према друштву и његовом задовољењу јесте тема праведности. Џ. Ролс сматра да је потребно успоставити мерљивије критеријуме него што је то симплификовао утилитаризам. Како је друштвени ток разноврстан и зависи од многих друштвених околности и релација, тим су и постулати утилитаризма неодрживи на разноврсним територијама и периодима. Овај правац размишљања и тежње ка егзактнијим у друштвеној науци, плод је утицаја концепција које су се рађале у деценијама које су обележиле живот Џ. Ролса. У складу са концепцијама као што је економска анализа права и применом метода рационалности и ефикасности у друштвеном дискурсу, настајале су и неке од идеја Теорије правде.

Крајњи циљ ове теорије јесте да учини покушај у демистификовању комплексне линије веза и разлика између права и правде. Посматрање овог односа у најширим правним поставкама тежња је ка општијем обухвату разумевања односа мултидисциплинарног приступа у поимању између природног права и позитивног. Под појмом природног права и циља да позитивно буде у што већој мери ослоњено на природно јавља се и питања метода којим се долази до овог циља. Како је метод доласка првенствено ослоњен на демократске процесе самим тим и грађани имају велику улогу у овом процесу. Грађанима поред своје свесности и савесности у рукама лежи и још једно моћно оружје. То је својеврсно природно право да се не повинују одлукама које не налазе извор у њиховом осећају друштвено корисног. Ту је наша претпостављена веза између кључних појмова наше тезе. Природно право може да се изједначи у разумевању са разумевањем људских права, а из тога бисмо изводили потребу да се природно-правни карактер призна, бар теоријски на микро нивоу односа појединца, грађанина и одлука јавне власти.

Разумевање контекста тежње ка разумевању правде Џ. Ролса води нас кроз историјска схватања људских права. Иако ова теорија има обресе егзактности, она исказује и својеврсно поштовање према интуитивности друштвеног делања. Овај суштински социолошки подухвата у разумевању правног кодификовања права човека користан је да утврдимо оно што сматрамо да измиче категоризацији и посматрању историјски најзначајнијих докумената еволуције права. Идеја да су се та права родила у духу народа много пре него што су као таква и записана, потврђена у оквирима кључних докумената која данас узимамо као родоначелнике појединих категорија људских права. Циљ расветљавања рађања људских права од помоћи је да утврдимо постојање права која се само кодификују под притиском тежина друштвених превирања а која су настала пре тога. Ово на неки начин омогућава да овако схваћену теорију правде схватимо као помоћно средство да докажемо тезу природноправног карактера одређеног људског фундамента и сета права. А флексибилост и еволуција развоја различитих генерација људских права само потврђује тезу о потреби већег степена могућности преобликовања правних система у складу са динамиком друштвених односа. Разликовањима и објашњењима теоријских концепција дочарава у суштини историјски и друштвени

³¹⁴ Берчић Б., *ФИЛОЗОФСКА ИСТРАЖИВАЊА* 110 Год. 28, Београд, 2008 Св.. 2 стр: 363–377

³¹⁵ Више видети: Бентам Џ. - поглавље IV *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* 1789, доступна на: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>

галиматиас тежња ка осветљивању, овог толико умованог а никада докученог степена односа између права и правде, ако под правдом овде подразумемо онај осећај који људе тера да се супротставе важећим одлукама властодржаца.

Сводећи изучено на конкретни терен права долазимо до практичних реперкусија које би изнете концепције могле имати у правном животу. Сударајући концепцију правде са реалношћу, долазимо на терен позитивног права. Како је то Густав Радбрух у ковитлацу злодела и личних тескоба успешно увидео, изазов правде и права лепо се поставља путем компарације сврсисходности, правне сигурности и правде. Да ли су суштински могући у истом систему и оствариви сви вредносни елементи правне сигурности и правде. Као методско средство покушаја емпиријске анализе ових односа долази нам кључни сегмент умовања - грађанска непослушност. Како један теоријски концепт пролази системе практичне делатности када се судари са праксом.

Овде се поставља још неколико кључних питања. Колико су судови оспособљени да схвате значај промене система који са собом носи свест грађанског непослушника о кршењу закона. Можемо ли се послужити Хартовим судијом Херкулесом у идеализацији ове професије?

На крају, уважавајући потребу науке да понуди одговоре за будућност остаје нам упитаност о тенденцијама које ће нам обележити тренутке који долазе.

Теорија и основа правде Џ. Ролса не нуди одговоре на ова конкретна питања. Из овога се поставља питање шта је њен кључни значај и чиме се она издвојила у односу на друге покушаје и концепције. Поред општости она се истиче и начином излагања који не заузима стриктне и категоричне ставовове неопипљивих друштвених елемената. Тако, она покушава да изнађе средишњи пут, не само између доминантних концепција филозофије и шире друштвене доктрине, него и средишњу линију између нормативног и фактичког. У том циљу она признаје и критике и допуне које долазе из различитих праваца доктрине. Када јој се упуту критика из угла праксе испољавања права, она показује флексибилност и умереност. Када се критика укаже из потпуно другог система она, кроз перо Џ. Ролса опет налази пут разумевања различитости. У овој умерености и флексибилности би требало и тражити разлоге нових интерпретација и снаге којом она зрачи. Тако је теорија правде постала својеврсно извориште модерних тежњи ка разумевању грађанске непослушности. Конкретнија разумевања грађанске непослушности на овим основама, које узимају у обзир и конотацију животног пута Џ. Ролса у креирању разумевања биће изложена у делу III.8.1.

Како је правац сагледавања правде Џ. Ролса специфичан услед сагледавања ширине друштвене мисли, претходну практичну основу ових размишљања поставио је мислилац који је изнедрио потпуно специфичну концепцију. Пут до правде условљен је и специфичним друштвеним условима једног подручја. У складу са специфичним културолошким обрасцима, конкретније и верским убеђењима на темељу тежње ка основним правима родила се посебна врста грађанске непослушности. Иако није била у централном делу теорије Џ. Ролса, она је у смислу могућности грађанске непослушности и елемената правде слична теорији правде коју је осмислила англосаксонска концепција.

III.6. Махатма Ганди

Анализирано дело Х.Д. Тороа имало је снажан на утицај на лидере широм планете. Промене ненасилним методама своје филозофско уочиште нашле су у управо

у специфичном споју јуснатурализма и пркоса кроз мисли Х.Д. Тороа. Додатни квалитет поимању грађанске непослушности, кроз спој филозофског и практичног донео је Модандас Карамчад Ганди. Управо он био је један лидера који је примио прекоокеански утицај, а својим делањем и доприносу који је дао директно Индији, а посредно и целом свету, данас је остао познат по надимку Махатма Ганди - *дивна душа*.³¹⁶ Специфичност његовог дела је што је један од основних метода његовог рада био и својеврстан експеримент, као нетипична методолошка основа у друштвеном деловању. На тај начин успео је у промоцији посебне, мирне револуције на милионској популацији Индије, која је као таква остала упамћена и убележена као прва светска промена ове врсте.³¹⁷ До којих граница је изражена веза његовог живота и делања, можда најбоље илуструју записи мисли његовог политичког наследника, првог премијера ослобођене Индије, Цавахарлала Нехруа. Нераскидива веза била је уткана и као таква упамћена "*управо запањује до које је мере Гандхи представљао Индију, и како је верно изражавао душу те старе измучене земље. Гандхи је био права персонификација Индије и његове мане биле су мане Индије*"³¹⁸ Слично Х.Д. Тороа, биографија М.Гандија била је прожета његовим писаним делом. Рођен у Индији (1869) у периоду који је дочекивао велике потресе, великим догађајима широм света као да је био предодређен и за велика дела. На глобалном нивоу његов живот су обележила два светска рата, а на локалном константна борба разних фракција и тежња ка проналаску праве државотворне форме у родном поднебљу. Иако привржен својој земљи, деловање је успео да директно усмери и на друге континенте, а његова филозофија оставила је снажан планетарни утицај.

Како је М. Ганди био у исто време и политичар и филозоф његово целокупно прегалаштво може се поделити на верско-филозофско и национално-политичко³¹⁹ Хронологија разматрања нераздвојне, а опет дихотомне делатности М. Гандија води нас географски на путовање кроз Јужноафричку републику, па Индију, а мисаоно наводи на разумевање специфичне врсте грађанске непослушности сантјаграхе³²⁰. Посвећеност променама путем сантјаграхе, значио је константно трагање за истином.³²¹ Истина је била одредница којој је тежио слично античким мислиоцима који су први поставили појам и питање истинитости. Колики је утицај и прожетост његовог живота и дела показује и мисао "*мој живот моја порука*".³²² Слично као и Х.Д. Торо, покушава да све што је писана заоставштина прати и његову реалну тежњу у друштвеним и политичким приликама. Из тога се његова филозофија не црпи само из ума и доктрине, већ и из провера које му је донела практична провера замишљеног у турбулентним временима превирања целог човечанства.

Трагање за истином, духовном и телесном, било је усмерено на промене чији се циљ имао остварити само ненасиљем и константним напором у том правцу. Биографија М.Гандија, слика је једног времена и веран приказ односа појединца и глобалних токова.

³¹⁶ Сматра се да надимак потиче од знаменитог песника Рабиндрата Тагореа, наведено према: Tatar, A. *Mir i pojedinac u misli H. D. Thoreaua i M. Mahatme Gandhija*. Vrhbosnensia, 19 (2), 2015, 398. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/265681>

³¹⁷ Banjeglav, S. *Gandhijev pokret za indijsku nezavisnost kao nenasilna revolucija..* Essehist, 3 (3), 2011 80-84. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/184613> стр.80

³¹⁸ Lučev, I., Deren, Š. i Vujević, M. Ante Fiamengo, *Zaklady Všeobecnej Sociologie; Mahatma Gandhi, Borba nenasiljem*; Richard E. Dawson, Kenneth Previtt, *Political Socialization*. Politička misao, 7 (2), 1970. 328

³¹⁹ Исто, стр. 328.

³²⁰ Satyagraha - као сложеница satya - истина и agraha - инсистирање, чврсто држање, кованица М.Гандија која је и изражавала његову филозофију деловања, методологија промена мирним путем уз инсистирање и експериментисање са истином.

³²¹ Његова аутобиографија и носи назив *Прича о мојим експериментима са истином - Autobiography - the story of my experiment whit truth*, Neopress desigh & print, 2014.

³²² Banjeglav, S. *nav. delo* 84.

Чињенице о његовим делима и готово епска упорност упркос неуспесима, својеврстан исказ тежње једног човека да се властитим идеалима усмери ка променама које се чине незамисливим и неизвесним. На крају уводника, може деловати чудно да је трагичан завршетак судбине био одредиште које је М.Ганди видео деценијама пре него се угасио његов животни пламен. Порука која тиња кроз векове била је и његова судбина, а и данас се са несмањеним жаром може уписати *"реформатор је тај који гори од жеље за реформом, а не друштво, од кога реформатор не треба да очекује ништа боље од противљења, гнушања, па чак и насртаја на свој живот. На оно што је реформатору драже од сопственог живота, друштво гледа као на назадовање."*³²³

Два су извора за сазнање горе поменуте, верско-филозофске и национално-политичке улоге М.Гандија у Јужној Африци. Први је Историја сантјаграхе у Јужној Африци³²⁴ и други, већ истакнута Аутобиографија, прича о експериментима са истином.³²⁵ Иако би наслови могли да укажу да се у првом делу ради о искључиво филозофском поимању сатјаграхе, кроз практична чинодејства, а у другом о политичком делању из перспективе првог лица, оба дела представљају мешавину практичног и теоријског, међусобно се допуњујући. Практично, писана реч прати и биографију, па је начин живота, фактички методологија филозофије и политике М.Гандија. Дакле, као што је у писаном делу немогуће уочити филозофију одвојену од практичне политике, тако је и у личности немогуће одвојити те две стране, па је потпуно исправно виђење М. Гандија као *практичара филозофије*.³²⁶ Сплет специфичних околности нанео је М.Гандија на југ Африке који је описивао као земљу, коју је природа у исто време *обасула својим даровима, али и лепотом пејзажа*,... па су и најсиромашнији од сиромашних имали приступ великом броју животних намирница, а на својим пропутавањима није видео *мршаву краву*.³²⁷ Његов долазак није био условљен претходним планом да се на овом делу света бави политиком и покретима ненасилних промена. Животни вихор након правничког школовања у Лондону и неуспешне почетне пословне мисије у Индији, довео га је прво у град Дурбан, Британску колонију.

М. Ганди се у Јужној Африци обрео као правник, више у улози саветника, службеника него адвоката компаније из Индије, која је имала велики спор у тој удаљеној земљи. Након почетник невоља које је имао као адвокат у Индији, повратник из Лондона, обрео се у пустоловини која ће променити тај део света. Већ на старту сусрео се са расним поделама и дискриминацијом и од тада креће његова борба у Јужној Африци. На путу из Дурбана у Преторију, где се водио случај, иако је имао карту првог реда, М. Ганди је на силу премештен, а како је одбио теретни део, уз помоћ полиције је избачен из воза.³²⁸ Наредни дани путовања донели су још невоља и изазова са дискриминацијом. Слично случају који ћемо касније уследити на другом континенту Розе Паркс, места за седење којима су се дискриминисале одређене групе донела су промене неслућених размера. Р. Паркс је одбила да буде дискриминисана и успела је да запали искру бунта у годинама које су након Другог светског рата донеле широке покрете за реално остварење људских права. Упамћена је као један од највећих икона борбе за једнакост људи.

³²³ Ганди М., *Прича о мојим експериментима са истином* - Autobiography - the story of my experiment whit truth, Neopress design & print, 2014, стр. 218.

³²⁴ Gandhi, M. K. *Satyagraha in South Africa*, Desai Navajivan Publishing House Ahmedab, 1968.

³²⁵ Ганди М., *нав. дело*.

³²⁶ Banjeglav, S. *нав. дело* str.80

³²⁷ Gandhi, M. K. *нав. дело*. str: 12 -13

³²⁸ Из његове аутобиографије сазнајемо почетак: један од путника у возу "видео је да сам обојени", пожали се и дошао са два службеника,..."морате да идете у теретни вагон".... Ганди М., *нав. дело*,стр. 116

Код нашег источног борца та дискриминација била је још више изражена, али још више и пут ка променама које ће уследити. Тако је М. Ганди на путу од Дурбана до Преторије у пар дана искусио страховиту дискриминацију. Од насиља вођа пута и кондуктера, преко прекора другачије рођених путника. Његова пркос и борба остали су да светле и данас као стојичко држање и истрајавање у намери ка остварењу циља. Овај први, анализиран биографски случај почетка поимања сегрегације у Јужној Африци и непоковања, отворио је слично као код Р. Парк јаку вољу и касније широк покрет мирних промена. Видећемо и на даље, да од појединачних случајева и наизглед безначајних ситуација настаје један домино ефекат који се утиском неправде шири и развија "пожар мирних демонстрација". Ови бунтовни кораци креирали су искре које су мењале и мењају друштво и шире свет око нас. Оне су суштински биле окидачи који коригују неодржива правила неједнакости и допуњују позитивно правно природним, интуитивним примесима.

У овим борбама за промене М. Ганди је креирао посебну филозофију отпора која се базира на снажним религијским елементима. Ови верски сегменти имали су пре свега за циљ да мотивишу и обавежу шири круг следбеника на поштовање договореног и креирање критичне масе која ће деловати ка истом циљу. Тако је приликом образлагања усвојања резолуције са циљем остваривања колективних права и спречавању дискриминације духовни елемент и обавеза имао примат. Образлажући у једном свом говору о озбиљности прихватања заједничке резолуције позвао се на небеске ауторитете. Како би разнородне ујединио покушао је да изнађе заједничког именованог и избрише разлике у вери истичући озбиљност договора опоменом на веру у једног истог Бога.³²⁹

Посматрајући други страну односа, властодршце М. Ганди је и практично и писано показивао изванредну стрпљивост и способност да истраје у својим делима. при том је у нестабилном амбијенту, увек исказивао опрез да изговореним речима не угрози шире друштвене масе. Како је образлагао у побунама у Африци често је истицао атрибуте које би власт требало да поседује али их не показује. Тако је израз пристojности у одлучивању, а који недостаје владоцима био један од доминантних у умереним критикама.³³⁰ Умерена критика ослоњена на религијске елементе доносила је одређене резултате који су помагали да се са једне стране популаризује име М. Гандија, а са друге да се осмеле шири кругови у настојањима да остваре своја права.

Велики значај за његову филозофију и природу делања имала је његова професија. Као правник практичар свакога дана се суочвао са изазовима спровођења правде у комплексу околности и тежина позитивно-правних одређења која су била често неправедна. О природи адвокатске, правничке делатности након успеха у решавању спора који га је и довео у Јужно Афричку републику закључио је следеће "Научио сам како се стварно примењује закон. Научио сам да откријем бољу страну људске природе и како да уђем у људска срца. Схватио сам да је права улога правника да уједињује завађене стране. Ова лекција се толико дубоко урезала у мене да сам највећи део моје двадесетогодишње адвокатске праксе бавио навођењем људи на приватне споразуме, у стотинама случајева. Тиме нисам изгубио ништа, чак ни новац - а свакако не ни своју душу."³³¹ на овај начин он је увидео способност и дипломатије и ову професионалну дипломатију касније користио за своје политичке циљеве. Тако је и настала посебна врста грађанске непослушности - *сантјаграха*.

³²⁹ Gandhi M. K., *nav. delo*. str. 102

³³⁰ Gandhi M. K., *nav. delo* str. 103

³³¹ Ганди М., *нав. дело* 138.

До израза сантјаграха дошло се из практичних разлога. Ненасилни отпор био је иманентан део свих настојања на којима је покрет формиран. Али енглеска реч која би се искористила да најбоље опише и буде назив, није била одговарајућа из више разлога. Пасивни отпор - *passive resistance* сматрао је има сувише уско значење, да може да се карактерише као оружје слабих те да може да у свом значењу буде карактерисана као мржња и да се самим тим не искључује насиље³³² могла је да ослаби подршку и озбиљност заједнице. Одлучено је да се распише својеврстан конкурс за формирање назива. Наградни позив објављен је у часопису *Indian opinion*³³³ који је имао велики значај у промовисању и јавности саме борбе. У часопису се невелико расправљало о значају борбе против неједнакости и о питањима којима би се бавио покрет па је и евентуалним такмичарима омогућено да на прави начин схвате покрет и тиме предложе назив. Коначно, након разматрања предлога избор је пао на *Sadagraha*³³⁴ или у буквалном почетном значењу истрајност (чврстина) у доброј намери - *firmness in a good cause*³³⁵. М. Гандију се није до краја свидела ова формулација па је искористио идеју и редефинисао назив у *Satyagraha* - *истина (satya) која имплицира љубав, и чврстина (agraha) која служи као и синоним за снагу, силу - чврсто држање*. Како је сам лепршавао дефинисао *сила која је рођена из истине и љубави* па је тако и цео покрет добио име.³³⁶

Ово деловање, правни и политички рад у Африци поставили су темељ за све касније подухвате и борбу којом је Индију учинио независном државом. Међутим проиучавање импозантне биографије поставља утисак догађаја који су се често догађали ван самог вољног момента и носили промене друштва. Како је сам приближио својом аутобиографијом вихор живота, догађаји који су се дешавали недовољно плански, довели су га до путовања и деловања у Јужноафричкој републици. Није ово била унапред задата политичко - правна мисија, већ путовање условљено пословно, животним амбицијама. Опет за историју покрета ка ненасилним променама оно је имало историјски значај. Оно што је још јако значајно у филозофским записима М. Гандија је и употреба социолошког метода и посматрања друштва око њега. У свим разматрањима политичког и правног, М. Гандије је прожимао социолошке, карактерне и шире друштвене анализе како би покушао да схвати истину и одреди условљености одређених догађаја. Где год се нашао, предмет његове опсервације били су појединци или групе и њихови односи према политичким и правним питањима. Тако читањем његове филозофске мисли наилазимо на својеврсну комбинацију политиколошких, социолошких и правних аспеката који служе као приказ једног времена, дискриминације, борбе и могућности промена у комплексу друштвеног тока. Како је описивао материјалистички приступ онемогућавао је грађане да се баве ширим социјалним проблемима. Оптерећеност материјални, довела је до тога да „грађани Јоханезбурга буду презаузети размишљањем како да за што мање времена сакупе што више богатства, па поглед на њихово понашање исказује једну динамику па више изгледају као да не ходају него трче.“³³⁷ Тако је, супротно Аристотелу М Ганди заузео страну која негује више трасцедентална начела и овакав став преносио на све делове у којима је желео промену.

³³² Исто стр. 316

³³³ Ово је био часопис који је формирао М.Ганди, служио је као вид јавности и промоције ставова и борбе. Фактички је покренуо медијску промоцију у борби за променама

³³⁴ Предлог је дао Маганлал Ганди, а сложеница се и изворно састојала од речи Sat -истина, Agraaha - чврстина, само је било потребно учинити је додатно јаснијом, а због различитих језика и дијалеката коначни избор подразумевао је и наведену реч која је надаље и означавала сам покрет, али и целокупну борбу. Ганди М., *нав. дело* 316.

³³⁵ Gandhi M. K., *нав. дело* str. 106

³³⁶ Исто 107.

³³⁷ Gandhi M. K., *нав. дело* str. 12

Не треба занемарити да је М. Ганди поред социолошке збиље којој је био изложен и чије је утицаје образлагао, био под утицајем и већ достигнуте филозофске мисли о грађанској непослушности. Стога, не треба превидети врло значајан податак да је током живота и рада у Јужној Африци есеј о Грађанској непослушности дошао до руку М. Гандија, који је о аутору смело закључио да се ради о *"једном од најморалнијих и највећих људи које је дала Америка"*³³⁸. Ово дело имало је снажан отисак на мисао М. гандија и водилу да је могуће остварити промене поступним мирним путем, а да истрајавање води ка циљу. Такође, анти материјалистичка црта и поглед ка природном реду био је заједничка црта два аутора различитих праваца мирног грађанског активизма.

III.7. Мартин Лутер Кинг

Као и код других великана борбе за људска права и слободе и код М.Л.Кинга животни пут има испреплетане везивне тачке са филозофском заоставштином и политичким чиниоцима. Неколико је почетних карактеристичних црта М.Л.Кинга које се као кључне могу навести и у анализама отпора и борбе за грађанска права. Прво, он се родио у годинама које су претходиле Другом светском рату, а своју зрелост дочекао је променама које су у свету уследиле након приказа, а потом и слома идеја нацизма. Ове године донеле су промоцију и идеју ширих људских права за све. Друго, одрастао је у свештеничкој породици, под јаким утицајем религије и Библије, а касније је и сам упловио у проповедање духовних назора. Треће, његова способност говора била је својеврсна природна пропагандна предиспозиција која га је издвојила као лидера у ери почетака масовних медијских могућности. Последње, као припадник слоја друштва које је нашироко дискриминисано, мотивација ка променама није могла да изостане.

Слом нацизма позиционирао је САД као кључни фактор светског поретка. Приказ силе након нуклеарног напада на Јапан и укључивања у рат на страни пободница поставили су основу да ратом мало угрожена држава, постане глобални лидер у креирању светских односа. Ипак на тлу САД-а постојале су велике разлике које и дискриминисане групе које нису биле у складу са промоцијом универзалних права за све која су била плод УДЉП. У таквој атмосфери напетости између различитих слојева друштва су расле. У тој атмосфери искра која је запалила друштвене токове, десила се, како се малопре навели, у аутобусу јавног превозника. Слично као и у догађајима који су мотивисали М. Гандија, у Монтгомерију на тлу САД варница промена запалила се због места за седење у превозу. Р. Паркс на захтев да уступи место белом сапутнику реаговала је пркосом и одбијањем. Оно што је међутим интересантно јесте да је те 1955. године, позитивним законодавством у Монтгомерију било је предвиђено правило уступања места белцима, од стране Афроамериканца.³³⁹ Хапшење Р. Пакрса изазало је лавину незадовољства и прилику да се истрајним протестима дискриминаторска правила промене. На том таласу, дошло је до додатне популарности М.Л. Кинга и његових идеја.

Његова популарност постојала је и пре критичних догађаја, за то је била заслужна верско-едукативна функција. Проучавајући филозофију и историју религије он је у проповедима користио своје знање и енергичност брчког говора. Религија га је везивала и за деловање које смо већ описали а посленица је активизма М. Гандија. ослоњеност на религију већ се на другом континенту показало као добро средство за промоцију идеја

³³⁸ Tatar, A., *nav. delo* str. 400.

³³⁹ Amanović B, *Martin Luther King i borba za građanska prava Afroamerikanaca*. Essehist, Filozofski fakultet Osijek, Osijek 3 (3), 2011 str. 99.

јединства и покушаје дубоке истрајности ка циљу. Уз то, угледност породице у којој је одрастао гарантовала је порекло које зрачи миром и сагласју са небеским.

Значај говора као инструмента промена никако не би требало занемарити. Године које су претходиле деловању М.Л. Кинга показале су у идејама и медијском деловању нацистичких вођа како се пропагандом могу остварити разноврсни циљеви.³⁴⁰ Уз ово искуство које је опомињало свет, јављала се и природна идеја да се ови начини деловања и усмеравања могу користити и у циљу добрих промена и помака. Тако је неколико говоророа М. Л. Кинга и до дан данас остало уписано у светске хронологије усмене речи и начина мотивације маса ка подршци у емапципаји и борби за људска права.

Последње, оно што захтева детаљнију анализу јесте припадност групи која је била широко дискриминисана и угрожена. Ова угроженост се протезала у дугим епохама временских превирања САД-а. Посматрајући контекст морамо се вратити у дубине развоја и настанка друштва Америке. Основа његових протеста биле су борбе за једнакост Афроамериканаца, касније су се на ово питање надовезала специфична политичка делања. Спорње око почетака сегрегације³⁴¹ на овом континенти траје до данас, а борба за права временом добија нове димензије.³⁴² Од доласка првих Афроамериканаца на тло Америке 1619.³⁴³ године па до првих закона који су под позитивно правно подвели одредбе о сегрегацији³⁴⁴, до данас када имамо једнакост али не и сагласност да ли она стварно постоји, може се осматрати све оно што је покушао и урадио М.Л. Кинг. Ова борба и однос може се уочити на различите начине. Савремени тренутак чак обележавају и односи који могу деловати претерано, али се не могу схватити ван угла живота угрожених група. Оно што се може уочити јесу јасни прописи који су у годинама након Другог светског рата постојали и који су као такви били део живота на овом делу света.

Поред тога и у ери јасне дискриминације М.Л. Кинг је промовисао облике ненасилне борбе. Своје говоре усмеравао је тако да концепти цивилизације и достигнућа људских права за које се бори никако не могу да буду једнозначни са насиљем. Насиље, сматрао је, чини негацију они права за које се и сами залажу. Као такво оно брише утемељење за све оно што би могло бити остваре добро за напредак цивилизације и угрожених група.³⁴⁵ Преливајући се хиљадама километрима далеко, из Индије у Северну

³⁴⁰ Mieder, W. „*Es geht doch nichts über einen gesunden Brei von Lügen und Phrasen*“: Sprichwörtliches in den Tagebüchern von Joseph Goebbels. Proverbium, 37 (1), 2020, 207-246. str.4

³⁴¹ Етимолошки од lat. *segregare* - разлучити, раставити. Најуопштеније раздвајање људи по различитим мерилима која се косе са природним право, односно са основним људским правима и слободама. Усвајањем чувеног 13 амандмана Устава Сједињених Америчких Држава 1865. може се сматрати да постоји де iure основ за сегрегацију, пошто је до тог дана сегрегација била позитивно-правна категорија.

³⁴² Последњих година активан је покрет Black lives meters

³⁴³ Постоје теоријска спорења око године, обзиром да су први Афроамериканци долазили на овај континент и пре тога, али се ова година некада наводи и више симболички као прекретница у обичајима трговине људима, око чега опет има спорења. Дobar основ за сагледавање ових спорења дат је у: <https://time.com/5653369/august-1619-jamestown-history/> приступљено 20.09.2022. године

³⁴⁴ Ови закони називају се још и Црни кодови, или Црни закони, представљају сет прописа у различитим државама којима се ограничавају људска права и слободе Афроамериканима. Дobar преглед и студију случаја сегрегације у Охају 19. века дао је Middleton S. , *The Black Laws Race and the Legal Process in Early Ohio*, Ohio University Press, 2005.

³⁴⁵ "Ненасиље је одговор на кључно политичко и морално питање нашег времена - потребу да човек превлада угњетавање и насиље без прибегавања насиљу и угњетавање. Цивилизација и насиље су супротни концепти." Из говора М.Л. Кинга приликом прихватања Нобелове награде 10. децембра 1964. године у Ослу. Говор је добар показатељ суштине филозофских темеља и размишљања која су имала и практична чинодејства, па ће нам он бити добра подлога за допуну сагледавања историјских и правних последица његовог деловања. Говор је доступан на:

Америку, ненасиље је постало кључна одредница историје Америке. Утицајем речи и посматрањем деловања, сантјаграха је добијала своје наследнике на другом континенту. Одредницу мирног отпора и снагу ненасилних промена, а ослањајући се на М.Гандија, опет својим теоријским приступом, практичним деловањем и стилем живота наставио је М. Л. Кинг. Иако се у последњим говорима и сагледавањима свеукупне правне и политичке сцене запитао да ли је његова поступност, вера у институције и мирну грађанску непослушност уопште делотворна, достигнућа покрета који је водио мирним методама дубоко су изменила друштво Америке.³⁴⁶

Опредељујући систематику уочавања дела и заоставштине М.Л.Кинга, видимо да филозофско поимање и практично-политичко делање преплићу. Слично као и код М.Гандија, који је и био узор у формирању мишљења ненасилног отпора, можемо рећи да је и овде случај са филозофом практичарем, уз визионарску идеју да ненасиље не мора бити само проста пасивност, већ моћна снага која своје извориште има у унутрашњем бићу човека, његовим емоцијама и моралу који се трансформишу у општу друштвену промену. Како би се схватио значај који је ненасиље имало мора се имати у виду да су поред М. Л. Кинга постојале и друге групе које су се залагале за свеопшти рат и долазак до циља насилним методама. Непознато је и готово неутврдиво колико је својим деловањем М.Л. Кинг утицао да се борба за права оствари без проливања непотребне крви и уз доста личне жртве и стрпљења.

Ово међутим додатно компликује начине одређења. Дакле поред верских елемената, на историјској позорици грађанска непослушност јавила с еи као средство остваривања циљева расно дискриминисаним групама. А ово није једини пример који се уочава глобалним сагледавањем. Ненасиље је дакле могуће и у најкомплекснијим моментима цивилизације, само треба наћи пут да се оно оствари и промовише. Бритки говор М. Л. Кинга то је успео више пута уписујући га у светске читанке бораца за људска права. Оно што остаје као нејасно јесте способно категорисања поретка као демократског уколико се распоред седења формира на основу боје коже. Зато, поступак утврђивања појма грађанске непослушности задобија нове изазовне елементе ових схватање.

III.8. Изазови појмовног одређења

Изазов демистификовања грађанске непослушности горњим напоменама тек је зачет. Сет недоумица отвара се посебно при покушају да одвојимо грађанску непослушност од других сличних појава и различитих типова друштвених превирања. У теорији препознате, а кроз праксу вршене разноврсне промене, имају дужу историјску генезу него грађанска непослушност. Ако узмемо за пример револуцију, видимо да су њој посвећене многе мисли и дубока научна и политичка разматрања. Препознавање кључних разлика може нам указати на оне доприносе који су већ препознати код других промена, па их као такве можемо лакше схватити и применити на грађанску непослушност.

<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1964/king/26142-martin-luther-king-jr-acceptance-speech-1964/> приступљено 21.09.2022.

³⁴⁶ Scharenberg A., *Der unvollendete Traum Der „Marsch auf Washington“ und das radikale Vermächtnis Martin Luther Kings*, доступно на: <https://www.blaetter.de/ausgabe/2013/august/der-unvollendete-traum> посебно образлаже свесно занемарено деловање М.Л. Кинга везано за целокупни друштвени систем, економску политику, као и ставове везане за рат у Вијетнаму којима ћемо се касније детаљније бавити.

Друго важно питање је обавезност секуларности модерног друштвеног поретка у коме се одвија грађанска непослушност. Да ли демократски поредак искључује мешање цркве у политичке процесе? Уколико би одговор био потврдан, самим тим се дисквалификује могућности вршења грађанске непослушности уколико постоје утицаји цркве. Друштвена реалност, пак, указује на другачије обрасце. Посматрајући, макар хришћански део света, видимо да је утицај цркве свеprisутан, не само политички већ и у оквиру правног нормирања. Света столица у многоступе утиче на законодавства под својим делокругом.³⁴⁷ Ни правно и економски развијене државе нису имуне на овакве утицаје, па теорија некада истиче и забринутост од ове врсте утицаја на правосудни систем.³⁴⁸ И у нас, ако бисмо могли да сагледамо као пример глобалног православног дела света, утицај цркве се изражава у ауторитету који носи верски поглавар и историјској улози коју је црква имала кроз векове изградње државе.³⁴⁹

Још један од изазова је разматрање међународне компоненте у осетљивим питањима људских права. Ако се грађанска непослушност схвата као једно од граничних средстава заштите од неправда, а самим тим и људских права, међународна димензија је важна. Како су људска права, видели смо, категорија која ужива и међународно заштиту, питање је како схватити карактер међународних односа и међународног права у овом домену. Ово питање отвара и једну од тежишних тачака савременог поимања емапације човечанства, да ли је уопште могуће универзално схватити људска права. Скорашњи догађаји и динамика коју нам је донела пандемија COVID19, указали су да не постоје универзална правила и принципи који би једнако деловали на сва друштва у некој кризној ситуацији. Поглед на мапу правних мера и регулатива током пандемије, као и реакције становништва на мере, указује да једнозначност не постоји. Потребно је такође из смера утицаја универзалних правила сагледати да ли иста правила важе за све актере на међународној сцени када су у питању државе.

Сет изазова који нам се постављају кроз покушај идентификације појма грађанске непослушности изазива и шири круг односа. На овај начин се у садејству људских права и грађанске непослушности отвара могућност да у граничним линијама отворимо питања од значаја за разматрање постулата који су постављене малтене као догме, а то је пре свега питање универзалног досега људских права. Спецификација утицаја већ нам је отворена различитим путевима које је религија поставила у разноврсним друштвеним токовима посебних врста грађанске непослушности. Циљ који је на једном континенту остварен чистом грађанском непослушношћу, вршеном од стране савесних и свесних грађана, на другом континенту је остварена путем религијских убеђења. Али не само историјски, религија у односима правних односа и друштва и у савременим друштвима игра значајну улогу. Стога је ова релација световног и духовног у покушају упознавања појма грађанске непослушности од великог значаја и за савремени контекст науке.

III.8.1. Грађанска непослушност и религија

Питање односа духовног и световног комплексно је и без укључивања грађанске непослушности. Разматрање Велике повеље упућује на закључак да је у XIII веку папа имао моћ пресуђивања и утицаја на најкомплексније односе и на најмоћније државе тадашњег света. Овај утицај протезао се кроз векове на тлу Европе. Ни други крајеви Европе и света нису били имуни на утицаје духовног у регулисању световних правила.

³⁴⁷ У даљем тексту навешћемо законодавства и питања односа вере и правног система.

³⁴⁸ Више видети: Skene L, Parker M, *The role of the church in developing the law*, Journal of Medical Ethics 2002;28:215-218.

³⁴⁹ Већ смо поменули Црну Гору као пример директног утицаја на токове друштвених превирања.

Када се стварао нови савез држава на америчком тлу као претходница су се појавили *квекери*. Религиозна секта била је међу пионирима вршења мирног отпора како би се оствариле религијске слободе. Међутим, ове религијске слободе убрзо су се путевима политике рефлектовале и на правне, световне утицаје ка уређењу људског живота. Ови утицаји су варирали кроз време. Модерно доба, након изградње националних држава бележило је више преокрета у овом односу државног и црквеног.

Филозофија и деловање комунизма подразумевало је зауздавање религије и свеопшти утицај државе на целокупан пол друштвеног света. Након слома комунизма, приметно је поновно успостављање ближних односа и релација црквеног и државног. Ово се не односи само на бивше комунистичке државе. Како то примећује Ј. Хабермас, последње деценије XX века донеле су свеопшту тенденцију уплива духовног у световне односе.³⁵⁰ При томе, Ј. Хабермас не сматра негативним утицај који на грађане у оквиру демократских процеса може имати религија. У исто време он признаје и став секуларизма као још један вид слободе избора. Са становишта грађанске непослушности, пракса, тј. друштвена збиља прати ово размишљање. Први, горе наведени примери грађанске непослушности у САД, везани су за религијске покрете, што значи да се она у самом изворишту не може одвојити од спиритуалних елемената. Својом специфичном филозофијом касније утемељење овој вези дао је М.К. Ганди. Начин делања и филозофски оквир који је изнедрио реалне промене у специфичном друштвено-политичком систему утемељио је ненасиље као делотворно средство у политичким и правним борбама. С друге стране, пример литија у Црној Гори, знак је да ово нису само рудиментарни остаци друштвеног света какав је некада био. Утицај цркве на процесе у световном делу друштва реалан је феномен који се мора изучавати и схватати.

Из овог угла посматрано, веома је комплексно схватити и разазнати односе и праву меру црквеног и државног, посебно из угла грађанске непослушности. Црквено се преваходно везује за традиционално и круто догматско размишљање. С друге стране грађанска непослушност је појава која тежи динамизму и променама правних норми које нису у складу са друштвеном динамиком. Интересантан термилошки, али недовољно разјашњен појмовно, јесте термин *пријатељске одвојености* цркве и државе.³⁵¹ Како би, дакле, требало усмерити односе цркве и државе, а да имају са једне стране одвојеност која се схвата као правна категорија модерног доба, али не и сукобљеност која би била на неки начин сукоб човекове духовне и световне личности, која не може да донесе ништа добро.

Одговор на ово питање није једноставан. Оно што се намеће као кључно јесте својеврсна нереалност норми. Ако само погледамо конституције света и видимо уставне норме које предвиђају одвојеност цркве од државе, а након тога сагледамо реалност, видимо да норма не указују баш увек на право стање ствари. Тако, примера ради, наш устав иде овим уобичајени, секуларним путем. Гарантује се одвојеност цркве од државе и немогућност успостављања државне религије. Ово је и цивилизацијска тековина која се схвата неопходним супстратом сваке државне заједнице. Ако на трен погледамо и први амандман Устава САД, такође је приметно успостављање правила секуларности државе.³⁵² Оно што је интересантно јесте да у истом амандману, чак истој реченици,

³⁵⁰ Habermas J., „*Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den ‘öffentlichen Vernunftgebrauch’ religiöser und sekulärer Bürger*“, u Habermas J., *Zwischen Naturalismus und Religion*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005.

³⁵¹ <https://www.politika.rs/sr/clanak/351084/Crkva-i-drzava-model-prijateljske-odvojenosti>; приступљено: 15.05.2019.

³⁵² Први од 27 усвојених амандмана Устава САД усвојен је 1791. године.

поред слободе религије, Устав САД гарантује право слободе говора, штампе, зборова.³⁵³ Сва ова права неопходни су елементи и грађанске непослушности.

Шта би, према томе, могла бити добитна комбинација схватања ових односа? Религијске слободе морају се схватати на тај начин да оне нису у буквалном смислу одвојене од државе. Историјски примери нам на то указују, а литије (2019/2020) које су одиграле једну од кључних углова у Црној Гори и промени тродеценијског режима потврђују перманентност тог односа. Да би се слободе и уживале, неопходна је већа свест и правна култура. Не само нормираност. Из тог угла, потребно је боље устројити образовне политике из домена права. Схватање вредности права и правних културолошких појава, потреба су савременог динамизма као никада пре. Догматска анализа одредбе чл. 11 Устава Републике Србије уз упоређивање са фактичким односима СПЦ и државе, већ приближно указују на прихватљивост изнетог става. Позитивиста ће бити у уверењу да постоји одвојеност цркве и државе. Међутим, упознавање са медијским садржајима и односима између власти и цркве, упозоравају на чињеницу да представљена норма има много ширу конотацију која не одговара до краја реалним тоновима устава.

Мора се имати у виду да црква у односу на световни пол односа има различиту улогу, некада позитивну, а некада негативну. У одређеним сегментима, пратећи тежњу коју је црква изражавала према природним наукама покушајима спречавања рушења догми, ово се пресликавало и на друштвене. Тако је црква сузбијала питања која би могла да угрозе традиционалне вредности. Ситуација се понекада понавља и на данашњем нивоу. Међутим, црква је имала и позитивне ефекте. Право на отпор тиранији своје оквире задобијало је у мислима научника у црквеним одорама. Управо кроз питање права на отпор тиранији као природног права човека огледају се односи световног и духовног у једном реалполитичком и правном домету, кроз генезу али и кроз садашњост. Ово питање на једном међународном нивоу открива и компоненту глобалних истина у питањима универзализације система људских права, па посредно и питања грађанске непослушности.

Питање религијског уплива у питања о људским правима и генерално у питањима световног пола друштва може нам још једном показати да крајности нису део ни научног ни реалног сагледавања. Разумевање невладиних организација и грађанског друштва које у потпуности захтева одвојеност цркве од државе никако не може бити реално. Само поглед на генезу развоја прве државе у нас, па и помена природног прави и првих општих правних аката упућује на односе цркве и државе. Чак и на тлу САД религиски елементи и сарадња са првацима револуције донели су позитивне ефекте. Ови ефекти могу бити и негативни, али крајност размишљања и *a priori* заузети ставови одраз су недовољног разумевања друштвеног тока, а самим тим и основа друштвене науке.

III.8.2. Право на отпор тиранији - теоријски аспекти

Право на отпор тиранији, дакле има своју комплексну, али недвосмислену историјску и спорну савремену димензију. Кроз антику се право на отпор тиранину разрађује како се развијају епохе филозофске мисли. Тако је Платон оправдао прво убележено а политички мотивисано, убиство тиранина. Својим начином владања тиранин је тај који је прокоцкао свој живот. Његов ученик наставио је да разрађује ову тезу. Не само да је класификовао државне облике већ је улазио у дубље педантније поделе државној устројства и владања. Аристотел прави разлику између легалног и

³⁵³ http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/Ustav_SAD_sprski.pdf стр. 9; приступљено 20.08.2022.

нелегалног тиранина, односно онога ко је дошао на власт легалним методама и онога ко власт узурпира односно стиче метотама које нису утемељене у нормама. У случају легалног доласка на власт, током владања долази до преображаја начина управљања па су спорни методи владања, а не основ владања. У другом случају је једноставно по максими „што се грбо роди време не исправи“, од почетка је трон мањкаво сазидан. Тиранин који запоседа власт нелегално, ако се прихвати Платонова концепција, оправдана је мета, па није оправдан само отпор него и тираноубиство. Међутим, морално утемељење права на отпор тиранину, није пратило и шире правно и друштвено схватање права на отпор.

У наредном периоду, у доба старог Рима упоредо са акцентом на развој правних инструмената, а не државне филозофије, развило се и народно право на отпор тиранину. Посебност старих Римљана била је та што су они поред трговачких односа које су подводили под правне норме, тежили томе да и друге односе уклопе у правне норме. Тиме су и у домену права на отпор поставили правне ослоње за даљу разраду овог концепта. Рецепција разматрања ових теорија ишла је хронологијом кроз средњи век, када се специфично трансформише кроз доминацију црквених интереса. Односи цркве и државе осликавали су се кроз схватање права на отпор тиранији. Како се то лепо примећује, црква је у тежњи да покори световне владаре или прецизније да има алтернативу, када се односи црквеног и државног поремете инспирисала теоретичаре да оправдају право на отпор тиранији. Међу теоретичарима духовног корена посебно се истичу Св. Августина и Тома Аквински као главни представници теоријских настојања овог периода.

Долазак на нововековна схватања води нас у два правца која је потребно размотрити и саградити мост схватања између права на отпор тиранији и грађанске непослушности. Док је у хронологији непослушност имала сличне основе само у зависности од интензитета субјекта према коме је усмерена и различите појавне облике, у новом веку се темељи кључна филозофија савременог друштва. Самим тим јављају се особине које могу да објасне обрасце понашања и усмерења кроз савремено доба. Како смо већ истакли у разматрању првих појавних облика грађанске непослушности А. Молнар их препознаје у верском покрету за слободу на новооткривеном континенту, будућем савезу држава Америке. Ова религиозна секта која је настала у Енглеској, била је на неки начин замајак схватања која су на Европском континенту већ приметна идеје права на отпор који је клизио нешто умеренијим, индивидуалистичким схватањима друштвених промена. Пре него што је допловио до Америке правац индивидуализма и кроз њега исказан бунтовни дух свој одраз нашао је у протестантизму. Као главни мисаони изворници овог правца јавили су се на најстаријем континенту Мартин Лутер и Жан Калвин. У разматрању права на отпор тиранији ова два аутора исто религијског правца имала су различите погледе. Док је М. Лутер сматрао да се покорност дугује држави, Ж. Калвин је своје учење о оправдању отпора тиранији формулисао веома јасно. Импликације ових учења одразиле су се на кључна дешавања у оквирима новог века.

Историја је донела различита тумачења ових идеја. Учење М. Лутера који иако индивидуалиста, искоришћено је према неким мишљењима за утемељење нацистичке филозофије. Иако су нацисти били усмерени антибиблијски, њихови ставови своје уточиште у религијском смислу нашли су у М. Лутеру. Ово је имало свакако велики значај узме ли се у обзир податак да су тридесетих година XX века грађани Немачке били хришћанског опредељења уз двотрећинско протестантско схватање. Већ смо истакли импликације овог филозофског става. Дубоко поштовање државних одлука, позитивистичко усмерење које не доводи критички аспект у посматрање законодавног оквира, довело је до подршке или прећутне подршке ужасима Другог светског рата. Иако

је то на крају породило покушаје успостављања људских права у природноправном облику глобално, ипак и данас нацистички период стоји као опомена. Са друге стране, развој филозофије државотворности и опсега световног и духовног који се развијао у САД се може изразити и кроз квекеризам имао је другачије светоназоре. Овај однос изражен је посебно у списима и схватањима односа Б. Френклина са квекерима и другим религијским заједницама. Уклапајући прагматично своје духовне ставове у државне односе, квекери и тадашњи прваци будуће федерације усмеравали су своје односе на добробит друштва и заједнице.

Ова хронологија односа и развоја мисли указује нам како се, кроз специфичне односе државног и религијског, те развоја многоструких односа у друштву, клатно промена селило ка нешто умеренијим променама. Како су тираницид и револуција постајали тежим услед ширих државних процедура и обухвата, тако се јављао простор да заживи грађанска непослушност. Она је такође имала своје духовно поткрепљење од самог настанка до филозофије коју је баштинио нови континент и успостављање новог савеза држава на њему.

Право на отпор тиранину, као што је на почетну напоменуто има и своју специфичну међународну димензију. Овај пут не кроз успостављање механизма заштите у међународним организацијама и институцијама, већ у политичко војним односима. Интервенције широм света и неопходна помоћ држава у свргавању савремене форме тиранина - диктатора, праћена је оправдањем права на отпор тиранину. Ово је оплемењено потребом ка заштити људских права како би се заокружио савремени правац филозофског домета модерног човечанства. Међутим, ово се обично претвара у потпуну негацију, у складу са горњом напоменом интереса у међународним односима. Према томе, требало би истицати и схватања која су присутна у доктрини, а то је да се међународно право људских права може схватити као својеврсни пројекат мира и успостављања односа између суверених држава. Ова идеја изворно је изнета 1989. у утицајној тези М. Коскенијема, који везује поимање међународног система права са ширим друштвеним појавама, тиме на неки начин смањујући легиславистички карактер међународног систему права.³⁵⁴ Наравно, овако схваћена ова теза била је предмет оштрих полемика и дебата критичког карактера. Све ово указује да се како политичка права, тако и средства остварења морају посматрати везано у смислу односа права и политике или многоструких друштвених односа који се у друштву мењају и систематизују.

Изазови предвиђања развоја ових теоријских концепција у пракси будућности нису једноставни. Промене и угрожавање друштвених токова који су се догодили на почетку треће деценије XX века усмеравају нас ка уздржаности у предвиђањима. Али оно што се може извући као тип сазнања овог дела јесте велики утицај који на развој система правних норми у једном друштву имају шири културолошки фактори, посебно горе наведена религија. Стога се универзалним приступима ипак треба приступати са више опреза у систему размишљања о људским правима и начинима како се она остварују.

³⁵⁴ Posner E., "Martti Koskenniemi on Human Rights: An Empirical Perspective" University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper No. 467, 2014

III.8.3. Право на отпор тиранији и грађанска непослушност крз рефлексију појма "међународно право"

Напори појмовног одређења грађанске непослушности обавезују и на упознавање са претходним питањима. Прво, неопходно је извести разликовање између грађанске непослушности и других друштвених промена. У том циљу, а ради лакше историјске, али и практичне дистинкције ових појмова, прави се разликовање права на отпор (тиранији) и грађанске непослушности. Видели смо да се ово питање поставља и као једно од питања схватања комплексних односа државе и цркве. Такође, неопходно је направити паралелу са правом на приговор савести као институтом који је своје место нашао и у одређеним уставним текстовима. Када се говори о насиљу као одвајајућем елементу грађанске непослушности важно је уочити и који су то основни елементи револуције, као облика потпуног правог дисконтинуитета и државног удара и пуча о чијем континуитету или дисконтинуитету се може разматрати аргументација.

Дефинисање и одређивање појмова путем истицања разлика са другим сличним појавама корисна је метода здраворазумског схватања. Уосталом, такав приступ је заснован на давнашњој матрици *differentia specifica*, као средству за успостављање и утврђивање врских разлика између појмова који припадају најближем обухвату родног појма. Наша појмовна мисао о грађанској непослушности условљена је и неопходним теоријским прецизирањем разлика у односу према њој сличним појмовима. На конкретном терену грађанске непослушности у разликама се могу или уочити или проверити до сада постављени теоријски елементи. На тај начин можда се најбоље осликава како историјска генеза, тако и савремена тенденција развоја и будућности друштвених промена на марко и микро нивоу.

Граничне линије разноврсних друштвених појава и промена међусобно се преплићу. Ако се определимо да је у праскозорје Америчке револуције покренута прво наведена грађанска непослушност, она би фактички била нека врста претходнице револуцији. Питање је у ком тренутку се догодио преокрет. Иако није једноставно повући линију, схватање да је револуција различита појава коју, пре свега, карактерише дисконтинуитет и насиље, може бити валидан аргумент. Насилни елементи јављају се као дифузори грађанског од револуционарног чина. Овим се, међутим, не долази до крајњег и дефинитивног разликовања. Како бисмо били корак ближе упознавању грађанске непослушности неопходно је теоријски, а потом где је то могуће, упоредити је са другим видовима друштвених промена.

Већ из саме еволуције и на основу једноставне етимологије, видимо да је право на отпор тиранији у свом конструкцијском старту потпуно различит политичко-правни институт од грађанске непослушности. Грађанска непослушност, у преовлађујућим одређењима, везује се за демократске поретке. Чак и када размотримо критички овај елемент грађанске непослушности, непобитно је да поредак у коме се врши грађанска непослушност мора да испуњава бар минимум слобода како би грађани могли да буду подложни само правним санкцијама, а не ширим рефлексијама силе којој се противе.

С друге стране, када смо на терену отпора тиранији може деловати да је пре свега реч о хронолошким опсервацијама. Тиранија као негативан облик политичког поретка још од Аристотела одређена је лошим обликом организације за функционисање и напредовање једног друштва.³⁵⁵ Као друштвено негативан, овај поредак постављао је

³⁵⁵ Класификације државних облика по којој се водимо дата је у: Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело*, стр. 109-128.

грађански и друштвено одговорним становницима полиса обавезу да му се супротставе. Тако је овај период остао да баштини мисао отпора и то онда када тиран крене да урушава основе уређења.³⁵⁶ Међутим, категорисање у оквирима комплексних политичких односа никад није једноставно. Како није било једноставно на нивоу мањих историјских заједница, оно и данас представља изазов посебно на међународном плану. Уочавајући и везујући генезу права на отпор и контекст актуелног политичког тренутка на глобалном нивоу, можемо са релативном лакоћом одредити да је реч о политички проблематичном концепту. Покушаји сагледавања кроз правне параметре и критеријуме, указују на неједнак приступ концепту отпора у складу са својим интересима на политичком међународном плану.

III.8.4. Међународно право - питање универзализације политичких одлука и заштите људских права у контексту демократских поредака

Значај и потреба одговора на насловљено питање приметни су на основу упоредних анализа сличних или истодобних правних ситуација у којима је потребно политичке одлуке подвести под правне норме. Тако, разматрајући право на отпор тиранији као део међународног концепта, К. Томушен истиче став о неједнаким стандардима у приступу овом проблему.³⁵⁷ Хронолошком анализом питања и ставова о праву на отпор у темељним документима, увиђамо да је Декларација независности као исказ конституционих напора САД-а садржала формулацију која обавезује грађане да се супротставе тиранину. И то управо "када дуг низ злоупотреба и узурпација, који се стално стреме за истим циљем, покаже план да их сведе под апсолутну деспотовину, њихово је право, њихова је дужност, да збаци такву Владу и да обезбеде нову Гарду за њихову будућу безбедност." Дакле, у темељима оснивачких аката и филозофији постанка САД-а налази се уткан елемент права на отпор тиранину и обавеза грађана да га смене. Све у складу са принципом *public happiness* који је добро познат и објашњен у тежњама очева оснивача. Декларација је донета у ситуацији када су САД биле у ситуацији да се бране од колонизатора и мера које су им наметане споља. Међутим, у односима на међународном плану овај принцип није поштован.

На непоштовање овог принципа указује се на примеру ситуација у којима је на међународном плану покренуто питање заустављања експлоатација колонија. Трагање за међународним механизмима супротстављања тиранији која долази споља одликовао је отпор колонијалних сила. Тако и К. Томушен указује на анализу и процедуре усвајања резолуција УН. Управо у резолуцијама УН које се тичу односа који су уписани у Декларацију независности, САД и партнери су били против права на отпор тиранији када то није у складу са економским или политичким интересима националног домета.³⁵⁸

Управо овај пример може почетно да демистификује глобалне тежње ка демократији и слободи. Ове односе не би требало посматрати критички и декларативно указујући на неправду у постојању односа снага у питањима међународног права. У том

³⁵⁶ Мирковић Јанковић, А., , *Грађанска непослушност*, право на отпор тиранији и помоћ угроженој држави као механизми заштите и поновног успостављања демократске уставног поретка, СПМ број 4/2009, година XVI, свеска 26, стр.

³⁵⁷ Tomuschat C., *Violations of human rights: possible rights of recourse and forms of resistance*, Meeting of Experts on the Analysis of the Bases and Forms of Individual and Collective Action by which Violations of Human Rights can be Combated, Freetown, 1981 [20] p. 21 доступно на: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000058590>. Приступљено: 12.02.2020.

³⁵⁸ Тако анализирајући питање права колонија на отпор колонизатору, противно већини која се залагала за право шире тумачење права на отпор гласале су САД и бивше колонијалне силе: <https://digitallibrary.un.org/record/635781?ln=en>

циљу би требало сагледати и питање представничке демократије. Питање демократије у савременој теорији везује и за правни поредак, у циљу истицања једнакости између правне државе и демократског поретка.³⁵⁹ Правна-уставна држава је категорија националног типа. Самим тим интереси који се заступају не могу бити у складу са међународним правом и обавезама, већ првенствено у складу са националним интересима. Механизмима представничке демократије, као предусловом уставно-правне државе обавеза представника јесте заштита националног поретка, националних интереса, а међународних тек уколико се они поклапају или доприносе остварењу националних.³⁶⁰

Иако комплексан за разматрање, концепт права на отпор у смислу позитивног законодавства, ван моралних и етичких елемената појма, његова анализа указује на релативност појма универзализације и међународног права, не само у смислу права на отпор. Двоструки аршини који постоје приликом уређивања и примене правила о људским правима, а са њима корелативно везаних питања права на друштвене промене, такође нас доводе до закључка о релативизацији принципијелности. У недостатку реално могућих праведних средстава остваривања универзализације људских права, овај концепт представља својеврсно питање снаге, како економске, војне и шире утицајне, него што реално представља право. Ово питање наставља се и на сталне тежње уочавања односа правног позитивирања и динамике друштвених односа. Дакле, и овде имамо питање кључних односа теорије права, али сада кроз призму схватања међународног права. Да ли се оно у недостатку формалних елемената чистог појма права може сврстати или не у домен правог права?³⁶¹

Претходна напомена има велики значај у схватању питања универзализације и утицају политике на правни оквир, ако се он уопште може сагледавати међународно. Критеријуми монопола физичке силе који би требало да стоји као гарант и неопходни елемент постојања права, на међународној сцени не постоје. У том смислу, ванправни политички елементи доминирају питањима универзализације и усмеравања процеса друштвених промена. Ово све не би требало да укаже да је небитно бавити се овим питањима и да суштински ове односе усмеравају снаге на међународној сцени и прилагођавање истима. Напротив, указивањем на јасне теоријске концепте само се може јасније разумети нијансирање у оквиру различитих култура и потреба да се постављени теоријски концепти у судару са реалношћу правилније сагледају. Зато је потребно истаћи како су ове појаве регулисане глобално и локално.

Позитивно-правни оквир савременог друштва зна за право на отпор. Међународно-правно гледано, Декларација о правима човека и грађанина не садржи одредбе које би упућивале на право на отпор, нити имамо формулације које би даље водиле разради питања права на отпор тиранији.

Посматрајући национални ниво, интересантан је пример Немачке. Већ истакнуто теоријски кроз мисао Г. Радбруха, ова заједница је имала специфичан друштвено-политички моменат у свом развоју. Услед таквих околности, СР Немачка је послужила као добар теоријски модел ревидирања теорије стриктног правног позитивизма. Ово се одразило и на конструисање правног система Немачке након Другог светског рата. Тако,

³⁵⁹ Отуда и израз *уставна демократија*, видети: Ferrajoli L., *Ustavna demokratija*, *Revus*, 18 | 2012, 15-68.

³⁶⁰ Бар у питањима где је национални интерес снажније државе у међународним односима у питању, нелогично је, а видимо у пракси и неизводљиво да се једна држава залаже за опште добро глобално или у другој сувереној држави. Питање је колико је то суштински у складу са демократијом. Представничка демократија подразумева формулисање циљева који су везани за добробит на нивоу једне државне заједнице, не на нивоу глобалне политике.

³⁶¹ Више видети: Jovanović M., *Preispitivanje pojma međunarodnog prava – o metodološkim aspektima*, *Revus*, 22/ 2014, 121–144.

одредба чл. 20. Устава (Основног закона) Немачке носи и назив "Основни државног уређења и право на отпор". Ово савремено право на отпор (тиранину, диктатору) постоји као последње средство супротстављања свакоме ко учини кораке ка рушењу државног уређења.³⁶² Да би се разумео овај члан потребно је и разумевање контекста доношења уставног текста. Након кризе изазване Другим светским ратом Основни закон или Устав Немачке је донет у специфичним околностима и под специфичним утицајима. Тај утицај највише се огледао и у политичкој доминацији англосаксонског поретка који је уз моћ САД-а контролисао Западну Немачку.³⁶³

На националном нивоу, теоријски радови А. Молнара указују да је право на отпор тиранину застарео концепт, који у доба модерне државе нема своје место. Место отпора који се формирају у оквирима модерне државе преузимају друге врсте друштвених промена, тј. грађанска непослушност која је свој развој из извора у САД-у, наставила кроз нова поимања правде у крилу Европе.³⁶⁴ Међутим ослањајући се на горње ставове и још дубља разматрања позитивног одређења мањих ентитета Немачке, наилазимо на ставове да ово питање отпора тиранији није до краја затворено поглавље модерног света.³⁶⁵ Ова неједнакост схватања, захтева да још једном загледамо у еволуцију настанка права на отпор тиранину.

Закључујући анализу разматраног односа, може се приметити да веза права на отпор тиранији и грађанске непослушности постоји. Слични или истодобни филозофски основи постоје, али су се у контексту различитог друштвеног поретка различито рефлектовали. Теза да је право на отпор анахрона, а грађанска непослушност савремена промена у друштву, не може да опстане без критичког елемента. Позитивирање данашњих односа истиче основ постојања неких сегмената права на отпор, па је ово аргумент против хронолошке категоризације овог феномена. Важна напомена, која мора своју нит мисли имати и код грађанске непослушности јесте питање универзализације и међународног карактера које се поклопило са разматрањем права на отпор, а могло би се размотрити и у другим конотацијама. Расправе које имају за циљ удаљавање од догматског приступа људским правима, а тиме и средствима којима се она чине могућим у пракси, пожељна је претходница добром остварењу и тековинама цивилизацијских односа.

III.8.5. Право на непослушност

Питање непослушности отвара корелативно и питање обавезе послушности и ауторитета. Неправо или право непослушности има своју дебатну димензију још од постављања, нама познатих, филозофских основа. Природа обавезности поштовања правила у довољној мери је изазовно питање за многобројна научна истраживања у

³⁶² Чл. 20 ст. 4 Основног закона Немачке, "Сви Немци имају право, ако друга средства помоћи нису могућа, да се супротставе свакоме ко покуша одстранити ово уређење". Томић Љ., *Основни закон (Устав) Савезне Републике Немачке*, Службени лист Србије, Београд, 2003.

³⁶³ „Њемачки Основни закон захвљује свој настанак као устав прије свега држави која је била ограничена на три „западне зоне“ које крајем 1947. године нису одговарале представи савезника о државној реорганизацији Њемачкој Рајха. Након капитулације свезници су најприје утврдили начела самоуправе, која су се проводила прво на комуналној разини, а затим и на разини савезних земаља“. Шарчевић, Е. *Устав Савезне Републике Њемачке*, Фондација Centar за јавно право, Stiftung Kompetenzzentrum für Öffentliches Recht, Foundation Public Law Centre, Сарајево, 2019, стр. 9.

³⁶⁴ Више видети: Молнар А., *Историјски развој грађанске непослушности*, Реч 62/8, Београд, 2011.

³⁶⁵ Ово право као позитивно наведено је у уставу немачке државе Хесен. Наведено према Митровић, А. *Грађанска непослушност, право на отпор тиранији и "помоћ угроженој држави" као механизми заштите и (поновног) успостављања демократског поретка*, СПМ,бр.4/2009, година XVI, свеска 26. стр.37

области друштвених наука. Као и код многих тема, питање непослушности свој најјаснији историјско филозофски облик добија кроз идеје и дилеме античких писаца и мислилаца. Оправдање непослушности у једном систему који је познавао механизме демократије открива у почетним облицима теоријска разматрања грађанске непослушности.

Стари Грци су то чинили пропагандним средствима која су им тада била доступна. Кроз мит, драму и на крају кроз својеврстан дијалог, чији су актери преносили просвећену филозофску мисао дебатом. На тај начин исказивао се револт и бунт према схватањима обавезности поштовања права, али и слала едукативна порука генерацијама које долазе. Тако је филозофска матрица постављала мисаони ток напредовања у изградњи друштва и ширих односа у заједници. Већ смо подвукли да је јавни живот и обављање јавног позива био од посебног значаја за Старе Грке. Такав концепт кроз кованицу *Public Happiness*³⁶⁶ своје место је нашао у филозофији која је служила као идејна водилја креирању поретка САД-а. Тако је, дакле, античко поимање праведности тј. оправдање и легитимизовање права на непослушност уточиште нашло у уметности и филозофији, а која се као таква преносила вековима. И до данас она је извориште не само корена него и напретка цивилизације.

Иако би се могао повући логични мисаони круг да је мит имао старији карактер од просвећених мисли и био увод у филозофију то је само донекле тачно. Не може се повући јасна црта, већ је целокупан период Хеладе обележен настојањима да се исказе и допринесе јавној ствари и размотри идеал функционисања поретка - државе. Начин израза овог става варирао је. Мит је некада био основа за драму, а некада се кроз мит изражавала и својеврсна рецепција тада већ застарелих Хомерових мисли и градио логички мост за промоцију схватања у новим временима.³⁶⁷ Ови облици су се дакле преплитали кроз векове и остали као сведочанство времена и разматрања о обрасцима понашања у оквиру јавне службе, какви нису забележени ни у једном другом историјском моменту цивилизације.

Целокупан период Хеладе био својеврсна комбинација борбе за разматрања разноврсног типа у условима делимичне слободе мисли и бележења. Ова мисао може се исказати кроз три важна момента историје филозофске мисли у њеним коренима: *Мит о Прометеју, Антигону и суђење Сократу*.³⁶⁸

III.8.5.1. Мит о Прометеју

О Прометеју сазнајемо комбиновано, у форми мита и драме.³⁶⁹ Однос Зевса, као врховног божанства, и Прометеја, као нижег у хијерархији, открива интересантне друштвене и животне дилеме. Зевс је желео уништење људи. Након овог чина његова воља подразумевала је моделирање савршенства. Упоредо са стварањем идеалног

³⁶⁶ О овом појму, о разликовању између „приватне“ и „јавне“ среће, као и о потрази за срећом, видети: Арент Х., *нав. дело*.

³⁶⁷ Више видети: Ђурић М., *Историја хеленске етике*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, Београд 1997.

³⁶⁸ Као што је наведено иако хронологија у овом случају одговара распореду, период хеладе није одвојен на овај мисаони начин. Мит о Птоломеју везује се Есхила (525-456 п.н.е), Антигона за Софоклеа (496-406 п.н.е) Суђење Сократу део је приче коју је написао након смрти Сократа његов ученик Платон (427-347 п.н.е)

³⁶⁹ Прометеј је у митологији већ био присутан када га је Есхил преузео и модерирао у својој драми пошто је демократија већ извршила пробој и у схватања мислилаца. Прометеја Есхил преузима од Хесиода и у складу са новим околностима времена конципира свој текст. М. Ђурић, *нав. дело*, стр. 80

поретка који је, он као божанство осмислио за свет, он би створио и савршене људе.³⁷⁰ Овом плану, уништења људи, супротставио се Прометеј. Људима је прво подарио ватру, као симбол напретка, цивилизације и светлости (не само физичке). Његов исказ супротстављања вољи врховног божанства има више симболике.

Прометеј за своју дарежљивост и благост према људима плаћа високу цену. Писци су га начинили мучеником, па кроз његову жртву осликали преображај из божанствености у тешке муке. Својеврсним асоцијацијама у разноврсним формама преносе се такође разноврсне поруке слушаоцима или гледаоцима. Док Прометеја по казни за своје дело према човеку стављају у окове и на страшне муке, поручују му и да је превише наградио човечанство.³⁷¹ Ове поруке могу се схватити на различите начине и подложне су разноврсним дебатама. Тако су и закључци и аутори веома креативни када посматрају ове, блиставе, тренутке људске мисли.

Разумевање мисли мора наравно да укључи и контекст времена у коме је дело настало. Есхил, као писац или презентер драме, имао је неке личне особине и преференције које је, природно, уткао у драму коју нам презентује. Прво, забележено је да је он био изузетни поштовалац атинске демократије, управо демократије времена у којем је живео.³⁷² С тога се може закључити да су механизми владавине народа били блиски идејама и порукама које се преносе драмом. Уз ову демократичност струји и други, за нас важнији елемент. Када је Зевс желео да људе учини савршеним то није допустио Прометеј, већ је људе такве какви су наградио моћним алатом - ватром. Савршени људи које би створио Зевс не греше, они живе по праву које је божанско и које је вечно. Са друге стране, људи који су опстали захваљујући Прометеју су несавршени. Они живе по земаљским правилима и својствено земаљском као такви некада и греше. У тој грешности долазимо до двоструког тока размишљања. Ако у демократским процедурама људи утичу на доношење закона ти закони, као што су и људи могу бити грешни. Па ако је Прометеј могао да се супротстави одлукама Зевса, зашто се онда човек не би супротставио некада и законима. Тако донети закони су правила донета од истих тих људи, који су несавршени. А ако су опстали захваљујући јунаштву, али и непослушности Прометеја, да ли свом опстанку дугују да некада и сами буду одважни и непослушни?

Доктрина је већ указала, да ако се загледамо у суштину ових дела видећемо да су она приказ тадашње реалности. Њима су исказане ситуације које су Стари Грци посматрали у реалном животу, које су из као такве изазивале и мотивисале на дела. У овим делима не ради се о Боговима, већ о истакнутим људима који су кроз приче и касније записе добијали вечиту судбину.³⁷³ Различита форма представљала је, на неки начин, пропагандни стил. Тако су се слале поруке ширем кругу људи и чували светли примери супротстављања као остваривању идеала.

Шта је код Старих Грка био идеал? У специфичном окружењу остваривања принципа непосредне демократије и организације заједнице међу слободним грађанима неговао се посебан обзир према јавном животу. Главни супстрат јавном животу била је правда. Све што се доводило у тежњу ка миру и стабилном поретку водило је ка разумевању правде у тим процесима.³⁷⁴ Правда је, дакле, у друштву играла велику улогу

³⁷⁰ Исто

³⁷¹ Starčević, G. *Okovani Prometej*. *Obnovljeni Život*, 3. (10.), 166. 1922; Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/61367>

³⁷² Ђурић М., *нав. дело*, стр. 81

³⁷³ Šunderić Ž., „*Grđanska neposlušnost kao Prometejska krivica*“, u: *Zbornik radova Beogradske otvorene škole, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2000, str. 46*

³⁷⁴ Chroust, A.H. *The Function of Law and Justice in the Ancient World and the Middle Ages*. *Journal of the History of Ideas*, 7(3), University of Pennsylvania Press 1946, pp. 299.

и представљала неку врсту тежње ка идеалном. Иако тешко теоријски докучива и систематизована и одређена тек од Аристотела, у научном погледу, правда као тежња обележава целину мисли хеленског периода. Међутим, за разлику од горе поменутог реда и мира као супстрат правде јавља се и непослушност. Иако је тешко могуће довести у везу ове појмове, историја хеленске етике то сведочи. Још када, по Хомеру, Ахил одбија да се покори Агамену ако сматра да је рат није праведан, идеали правде и непослушности иду заједничким током.

Разматрање правде и непослушности разматра се и од ерудита хеленске мисли. Аристотел рудименталне филозофске мисли неговане вековима апстрактно покушава да систематизује јасније. Он схвата да закон због своје уопштености не може бити праведан у потпуности. разматрајући како да доведе у корелацију правду са редом и миром он уводи алтернативно схватање праве које је флексибилније од до тада присутног. Стога он у дискусију са правдом доводи и везани појам правичности. Правичност код Аристотела даје на флексибилности појма правде.³⁷⁵ На тај начин праведност кроз појам правичности приближава се могућности да буде реално изведена као корекција позитивног права. На овај начин Аристотел је кроз појам правичности оставио могућим пут ка неправу којим би се исправила неправда. Дакле, када је правда угрожена, онда можемо посегнути за непослушношћу како би се постигла правичност.

У студијама о генези грађанске непослушности Прометеј има велику улогу. Символички, његова жртва указује на потребу одрицања од комфора и неопходност борбе за идеале. У време када су настајале ове форме пропагандно идеолошких друштвених образаца имале су разноврсне улоге о којима из данашње перспективе можемо само да полемишемо. Кроз различите временске епохе, посебно у време стварања модерних држава након две велике револуције. Поруке које су у то време у овим формама слали Стари Грци, не губе на актуелности, посебно при изучавању феномена који имају за циљ конструктивно корективну улогу грађанина и унапређење демократских капацитета. Прометеј овако конструисан на крају из данашње перспективе у покушају да докучимо временску поруку може да укаже на два правца. Примарни, да грађани када су угрожени неправдом имају право на непослушност. Сама непослушност је њих и спасила и пружила им опстанак. Када је Прометеј могао да жртвује свој живот у благодетима небеских висина, људи могу да се одрекну комфора и заштите своју несавршену демократију. Други вид посматрања може да укаже на однос властодржаца. да и међу властодршцима мора да постоји неки вид свести да не пристају на одлуке врховног у хијерархији ако су људи угрожени. Посебно из угла највећих светских догађаја. Да се Ајхман, кога је Х. Арент описала као обичног каријеристу, а не исконско зло³⁷⁶, супротставио Хитлеру питање је да ли би се десила сва зверства Другог светског рата. Из те визуре порука коју нам Есхил шаље кроз вечног Прометеја сија и у вековима који су пред нама. Да ово није усамљен случај указује нам по својој форми чиста драма. У јасном приказу односа природног и позитивног права Софокле нам представља Антигону.

III.8.5.2. Природно и позитивно право - случај Антигона

Поред доминатно књижевног домета, у системима упознавања знања Софоклеова Антигона има значајно место и у ширим питањима политике и права. Из тог угла она се може сагледати и на линији грађанске непослушности и људских права. Почетно,

³⁷⁵ Веселиновић Д., *Аристотелово одређење правде*, Гласник Адвокатске коморе Војводина - часопис за правну теорију и праксу, Година LXXXIX, Нови Сад, 2017. Књига 77, стр. 89

³⁷⁶ Arendt H., *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Viking Press, New York City, 1963.

Софокле нам указује на значај разликовања природних и владаревих закона.³⁷⁷ Однос природног и позитивног права као тежиште филозофије до данашњих дана, вешто је осликан разноврсним мотивима. Појам природних права Софокле слика емотивним цртама којима се тешко може одупрети било који социјализован човек. Овај однос приказује и даље фундаменталне правне и политичке односе. Право на непослушност и непокорност владаревом неправу срж је драме. Однос према упокојенима као политички мотив допуњен је и емоцијама најдубљих породичних односа. Даље, педантнијим питањем и улога жена у политичким процесим још је један важан моменат познате драме³⁷⁸

Из угла односа природног и позитивног права Антигоном нам се представља јака паралела. Предмет Антигоне је суштински заслепљеност коју моћ носи са собом и ауторитативни владар који под налетом управљачког набоја долази до *умне заслепљености*.³⁷⁹ Заслепљеност се приказује кроз збрану владара (Креонта) да се онај, који је показао непокорност, непослушност отаџбини (Полиник) достојно сахрани. На непослушност недостојно сахрањеног наслања се сестринска љубав као чист продукт искрености разума. Антигона, у улози сестре, за своју непослушност према забрани достојне сахране, санкционисана је смрћу. Иако делује да је своју одлуку остварио и завео ред ситуација за владара испада трагична. На крају, иако владар споља до краја спроводи своју намеру и моћ он остаје победник само споља. Завршна сцена приказује сломљеног аутократу који је разорио све и коме се на крају сви супротстављају.³⁸⁰ Разоривши све, аутократа је на крају и сам разорен и принуђен да у старости, када му није време, похађа школу мудрости.

Антигона се дакле наставља на непослушност свог брата. Као код грађанске непослушности и овде имамо двоструку непослушност само у измењеном облику. Својом жртвом Антигона се диже на пијадестал универзалних вредности којима ни једна световна одлука не може стати на пут. Оно чему се она супротставља јесу основе људског достојанства.³⁸¹ Достојанство се схвата као универзална вредност којој ни једна земаљска одлука не може да парира. Они којима је дакле поверено да одлучују и усмеравају друштвене односе својим одлукама, није им поверено и власништво нам достојанством. увек постоји један круг односа који не могу бити угрожени самовољним одлукама владара.

Поред ових основа разумевања природног и позитивног права из перспективе људског достојанства, Софокле нам отвара и нове прозоре дилема људског битисања у правила социолошке збиље. Смрт и поштовање према упокојенима има јако велику и озбиљну димензију политичког карактера.³⁸² Симбол смрти у политичкој арени кроз

³⁷⁷ Улога жене посебно се разматра као једно од питања након француске револуције. Последично француска револуција дала је ново светло на позориници за античка питања какво је било иу ово софоклеово. Антигона се јавља као представница братске љубави али још и важније као бастион природне ватре која надјачава владареву када он скончава сам и без моћи. Антигонин дух живи као дух праведнице и мученице док креонт остаје под велом прошлости као негативна појава индивидуализма и охолости. На овај начин, Софокле вешто шаље поруку борбе за права и односа природних и позитивних људских делатности које се могу искварити временом, док фундаменталне, природне остају увек исте – вечне. Ђурић М., *нав. дело*.

³⁷⁸ Steiner, G., *Antigones*, New Haven and London: Yale University Press. pp 9; доступно на: https://joaocamillopenna.files.wordpress.com/2018/03/steiner-antigones_-how-the-antigone-legend-has-endured-in-western-literature-art-and-thought-1986.pdf

³⁷⁹ М. Ђурић, *нав. дело*, стр. 86

³⁸⁰ *Исто* стр. 86.

³⁸¹ *Исто*, стр. 87.

³⁸² Kearl, M. C., Rinaldi, A. *The Political Uses of the Dead as Symbols in Contemporary Civil Religions*. Social Forces, Oxford University Press 1983 61(3), 693–708.

историју често је био покретач тектонских промена које су погађале свет. Оно што се као основ побуне може наћи у свим периодима и културама јесте убиство противника политички мотивисано. Такође, поштовање мртвих симбол је фундаменталних људских вредности. Софокле својим мислима поставља и озбиљну политичку димензију ових елемената.³⁸³ Симбол смрти и поштовања према упокојенима, вешто је упакован питањима природног и позитивног права. На овај начин, јаким аргументима поставља се готово непремостива препрека позитивном праву када није у сагласју са разумом.

Да овај однос није сведен само на апстрактне односе природног и позитивног права, већ да има и дубљи значај показује анализа одабира субјеката овог односа, односно актера драме. За свог главног јунака и жртвеника Софокле је узео жену. Ако се заузме угао посматрања демократије у Атини тога доба ови односи постају јаснији. Политички процеси били су резервисани само за слободне мушкарце - грађане. Положај жене, чак и слободне био је вишеструко ограничен политичким и патријархалним разумевањима односа у друштву.³⁸⁴ Из тог угла истицање политичке димензије улоге жене, има вишеструки значај.³⁸⁵

Софокле нам, дакле, указује да и у политичкој арени жене могу да буду фактор промена. Жртвеник који је остављен за Антигону, место је које је у митологији углавном резервисано за јунаке. Поред Антигоне која је конкретна и непокорна ауторитативном владару, лик њене сестре (Исмене) такође је важан. Она стоји на истим мисаоним таласима као Антигона и не слаже се са наређењем владара.³⁸⁶ дакле поред једне храбре жене, која се жртвује за мртвог брата, Софокле нам предстаља још једну која је рационална и мудрија од владара. Ако се још једном осврнемо на контекст времена и поглед ка доминантним јунацима тога доба, ово дело добија на новој блиставој рецепцији које сведоче о разумности хеленског ерудите.

Како се закључује овим мислима, закони се морају поштовати, али владари морају пратити друштвену динамику како би одржали своју власт. Заслепљени владар Креонт, у свом осећају моћи и индивидуализма не види да су одлуке чије извршење наређује супротне разуму. Грађани у лику Антигоне одбијају да послушају наредбе владара, свесно се базирајући на питањима која су фундамент људског живота. Право на непослушност и право на достојанство увезани са јаким мотивом смрти и поштовања упокојених оцртавају линије односа природног и позитивног права.

Слично виђење даје нам и Платон кроз одбрану коју је, додуше постхумно, припремио свом учитељу. Ипак, он је у значајном мери допринео разумевању које данас влада. Сократ је пред судом историје прошао много боље него „пред судом Атинске демократије.“³⁸⁷

³⁸³ Више видети: Свјјановић, Н., *Death and the City: Political Corpses and the Specters of Antigone*. *Političke perspektive*, 9 (2), Fakultet političkih nauka Beograd, Beograd 2019, str. 7-37.

³⁸⁴ Видети: PRITCHARD, D. M. *THE POSITION OF ATTIC WOMEN IN DEMOCRATIC ATHENS*. *Greece & Rome*, 61(2), 2014, 174–193. доступно на: <http://www.jstor.org/stable/43297497>

³⁸⁵ Како се и у нашој доктрини наводи " жене у Атини су биле можда у најлошијој позицији од свих жена у Старом веку јер не само што им је правни положај био незавидан, већ је и призма кроз коју су их мушкарци у атинском друштву посматрали била дубоко мизогина и испуњена дуплим стандардима " Дивац У., *На маргини друштва: метекиње у античкој грчкој*, Хармонија, Београд 2021, стр. 38.

³⁸⁶ М. Ђурић, *нав. дело*, стр. 86

³⁸⁷ Перовић С., *Природно право и универзалне вредности*, Копаоничка школа природног права, Удружење правника Србије, 2005, стр. 530.

III.8.5.3. Суђење Сократу

Суђење Сократу је међу најзначајнијим местима филозофије, а уз то и филозофије права. Упоредјујући значај који за однос филозофије и политике има овај догађај Х. Арент иде ка крајњим границама дубине мисли човечанства. Правећи паралелу, она указује да у политичкој мисли суђењу Сократу има онај значај који је за религију имала осуда Христа.³⁸⁸ Сократови дијалози наводе се и као граница логике и догме. Ослоњени на просвећену мисао коју његов ученик даје кроз дебату разноврсних тема наука дијалогe наводи и као пример одвајања световног и духовног. У кључним питањима докучивости мере разума и верског догматизма Сократово суђење може се користити и као граница почетака филозофије. На њега ослоњени делатници доктрине тврде да филозофија почиње где се религија завршава.³⁸⁹ Иако данашња религија хришћанског света почиње пар векова након овог, најстаријег од најпознатијих суђења у историји³⁹⁰, рационалност којом приступају проблематици комплексних односа сјаји до данашњих дана. Па и из перспективе људских права и грађанске непослушности.

Дакле, суђење великану и његове мисли до којих долазимо посредно наводе се као почетак филозофије и мисаони импулс ка сумњи у ауторитете, супротстављању религијским догмама. Ово само по себи указује на кључне мистерије и могућности докучивости просвећене људске мисли. Да би се разумели темељни основи филозофије и права, на којима и почива теорија људских права, овог процесно драмском делу људске историје мора се посветити адекватна пажња. Промовисање размишљања о суђењу Сократу обавеза је сваке епохе. За то постоји ваљани разлог. Кроз лик и историјску личност Сократа се и уочава обавеза критике система, предлога ка корекцијама за бољитак друштва око нас, промоција образовања младих и успостављања училишта, али и идеја да је држава сврха свију нас и да у њој остварујемо своје вредности као људи. Управо зато и пристајање на казну, Сократ издиже у величине које сјаје већ 25 векова историје просвећене мисли.

Сократ се супротставља власти слично Прометеју. Својом жртвом он постаје симбол пркоса према закону и суду, али и бастион слободне, темељне филозофске мисли. Небројане анализе овог предмета ослањају се на сведочанство овог дато кроз савременике тог времена, па до данас утиру пут дебатама граничних питања филозофије и права. У овим граничним линијама са почетком активне дебате о природи и пореклу грађанске непослушности Сократ налази своје место. Друга половина XX века донела је нова разматрања, посебно од времена седамдесетих година. Политичке околности, а под утицајем науке и објективне друштвене стварности донеле су и препород филозофске мисли. У средишту препорода била је и филозофија права, као дисциплина која дискутује о основама правилности по којима уређујемо наш друштвени живот. Како се грађанска непослушност нашла у тежишним дебатама и границама природног и позитивног, тако је било потребно пронаћи адекватне узоре.

Међу тим узорима били су и антички мислиоци, о чијим идејама савремено наука непрестано дебатује. Сократ је са једне стране био непослушан према правилима свога доба, критиковао и борио се за промене. Чак образовао младе у тежњи за променама система. Са друге стране он је ипак казну прихватио и повиновао се санкцији. На тај начин се он поставио као бастион границе између природне дужности и пркоса, док је са

³⁸⁸ ARENDT, H. *Philosophy and Politics*. Social Research, 57(1), 73–103. (1990). dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/40970579>

³⁸⁹ Hitchens C. *god is not Great How Religion Poisons Everything* Twelve, Hachette Book Group, New York, Boston, pp. 244

³⁹⁰ <https://famous-trials.com/> приступљено 20.07.2022.

друге указао да зна границу поштовања државе. На тај начин Сократ се нашао у средишњем делу разматрања о грађанској непослушности која је имала паралелни пут са поновним рођењем филозофске мисли.³⁹¹

Интерпретације Сократа из угла грађанске непослушности³⁹² иду у три правца. При том се излажу две крајности и срећу на средишњој тачки која место сусрета описује контрадикторношћу. Прва крајност је да је Сократ човек који је посвећен да се закон одржи, значи позитивиста. Друга Сократа наводи као оног који диктира непослушност на разуму засновану. Разуме се позива се на природно право човека. Средишње мишљење, пак, доживљава Сократа као потпуно контрадикторног јунака из угла правног одређења.³⁹³ Шта би било истинито и у науци прихватљиво од ових мишљења није лако докучити. Можда је у шуми ових одређења добро ослонити се на ауторитете. Као што Н.Бобио наводи, питање да ли је неки аутор или актер правни позитивиста или јуснатуралиста има само један прихватљив одговор - *зависи*. Од тачке гледишта, од времена, од поља које се посматра, један аутор може бити и позитивиста, може са друге јуснатуралиста или ни једно ни друго.³⁹⁴

Изворни материјали о најчувенијем суђењу у историји долазе нам из пар кључних записа. Само суђење садржано је у Апологијама - *Apologia*,³⁹⁵ Платоновим записима који се данас називају и Одбрана Сократова.³⁹⁶ О понуди за бекство и дијалогу који открива Сократове мисли из тамницења сазнајемо из Крита - *Crito*, названог према ученику који и излаже план и идеју бекства. Последњи дан и моменти погубљења приказани су у Федону - *Phedon*. Наведени материјали писани су од стране Сократовог ученика Платона. Извори нам отежавају изворно сазнање. Тешко је разлучити мисаоне исказе Сократа које нам његов ученик преноси. Сократ је мало писаног оставио па је анализа стила и исказа немогућа. На следећем месту су мисли самог Платона. Као аутор, ученик је своје ставове уклапао кроз речи које нам сликовито даје кроз Сократа. На крају, питање имагинације и искривљености ликова и догађаја природно је и својствено потреби да се донесе правилан и логичан филозофски суд. Поштовање према учитељу, још је један у низу стубова необјективности.

Шта нам казује садржина ових извора? Само суђење приказује сликовиту борбу појединца и државе. У исто време суђењем се описује начин на који ауторитети посматрају Сократове грешке. Сократ је оптужен за кварење омладине, тј. безбожност.³⁹⁷ Своју тежњу у највећем делу одбране Сократ је усмерио ка јавном мњењу. И ако дана јавно мњење има јако велики значај у ово доба Атине имало је још један елемент. Бављење јавним позивом, јавним добром било је кључна врлина умних људи тога доба.

³⁹¹ Већ смо истакли да се преокрет мисли и поновни фокус ка разматрањима темељних идеја везује за Ц. Ролса и дела која су покренула нову мисао о филозофији права, али и ранијег Х. Бидан концепта грађанске непослушности. Ове дискусије су камен темељац данашњих тежњи за разумевањем односа у политици и праву и везама са филозофијом.

³⁹² Питања која окружују грађанску непослушност још у чувеној 399 п.н.е. проналази један од родоначелника појма. Види у уводу: Bedau H. A., *Civil disobedience in focus*, Routledge, London, 1991.

³⁹³ Martin, R. *Socrates on Disobedience to Law*. *The Review of Metaphysics*, 1970, 24(1), 21–38. доступно на: <http://www.jstor.org/stable/20125722>

³⁹⁴ Bobbio N., "*Jusnaturalizam i pravni pozitivizam*", *Revus*, 26 | 2015, 19–32.

³⁹⁵ Иако се до скоро први превод у нас везивао за највећег хеленисту М. Ђурића, недавно је откривено да је К.Лозанић ово дело превео још 1904. године. Интересантан истраживачки напор и хронологију необјављеног превода Платоновог дела видети: Деретић И., Ристески А., *Први српски превод Платонове Сократове одбране*, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Приштина, 2020.

³⁹⁶ Постоји и Ксенофантов спис под истим називом Одбрана Сократова што може довести некада до забуна у разумевању суштине.

³⁹⁷ Из оптужнице: "крив је Сократ што не верује у богове у које верује држава, а уводи друга нова бића демонска, а крив је и што омладину квару. Предлажем смрт.", по: Ђурић М., *нав. дело*, стр. 264

Тако и Сократ као софист, своје залагање морао је да усмери ка праву, правди, државним пословима и држави.³⁹⁸ Сократ је са јавним мњењем имао успеха. Успео је да скоро пребаци јавност скоро на своју страну, али је ипак осуђен. Како се поступак пред Атинским судом састојао из два дела, утврђивања кривице и утврђивања санкције, Сократ је у другом делу својим излагањем након одлучивања о казни разгневио пороту. За гласање о казни било је чак 80 њих више него за при гласању о кривици.³⁹⁹

Након осуде Сократ је добио предлог да казну избегне бекством из тамнице. Овај моменат предлога бекства и одговор Сократов анализира се посебно из угла грађанске непослушности.⁴⁰⁰ Већ смо навели да је одбијање бекства и прихватање казне у науци која се труди да докучи све нејасноће и вредности овог дела изазвало пуно полемика. Сваки аутор у складу са својим тежњама поклањао је предност адутима и ослањањем на ауторитет у складу са својим схватањима. Оно што је чињенично присутно јесте дубоко ослањање на правду коју излаже Сократ, а кроз перо свог ученика Платона у Критону.⁴⁰¹ Прилика за бекство десила се спонтано. Догађаји који су имали обичајни значај за Атину тога доба, одложили су испијање отрова којим је требало да се изврши санкција.

Међутим, иако је са стране грађанске непослушности значајно разумевање и демистификовање контрадикторности прво непослушности, а затим и поштовања судске одлуке важније је уочавање Сократово према једној врсти *друштвеног уговора*. Разумевање да Сократ разликује законе и његове извршиоце⁴⁰² иде се и ка разумевању елемената грађанске непослушности у добу када је она била далеко од препознавања. Закони су продукт договора друштва, па свако онај ко не поштује законе не може бити ни члан друштва.⁴⁰³ његова мисао иде анализом која је својствена софистима. Сматра да неправда није покоравати се законима, већ је неправда силом их газити. На неки начин овим својим исказима, у тренутку када му закон стаје за врат смртном казном Сократ се изјашњава ка лепоти организовања друштва нормама. На тај начин својеврсни рудиментални друштвени уговор који ће касније постати тежиште просвећене мисли савременог доба, поставља темељ за разумевање комплексних мисли које излаже Сократ, а које се без друштвеног уговора не могу правилно разумети.

Последњи дан и чин одласка Сократа у царство небеско садржани су у Федону. Ово дело је такође Платонов спис. Садржи дубоко емотивне конотације које излазе из домена филозофије права, остављајући лични печат и осећај Платона према свом учитељу. Кроз овај дијалог са ученицима опраштају се скупно са световни елементи и иде ка духовним. Оно што се поставља као значајна последица Сократове осуде јесте судбина његовим целата. Тужиоци који су само на тренутак однели победу, на крају су завршили неславно. Они осуђени и одбачени а Сократ постхумно слављен. После смрти његова мисао кренула је и незауостављиво табала пут ка вечности. Постао је признат и славан и до дан данас представља симбол мудрости и рационалности. Чак је убрзо након смрти дигнута биста биста у његову славу, а његова личност је оплакивана и слављена по разним манифестима уметничког приказа тога доба.⁴⁰⁴ Сократ је доживео судбину коју ће и многи великани после њега.

³⁹⁸ Ђурић М., *нав. дело*, стр. 262

³⁹⁹ *Исто*, 266

⁴⁰⁰ Више видети: Martin, R. Socrates on Disobedience to Law. *The Review of Metaphysics*, 1970, 24(1), 21–38. доступно на: <http://www.jstor.org/stable/20125722>

⁴⁰¹ Критон је назив ученика који предлаже бекство па тако Платон и насловљава своје дело. У писаној заоставштини не постоји једнозначност па се као предлагач бекства наводи и Есхин.

⁴⁰² М. Ђурић, *нав. дело*, стр. 267

⁴⁰³ Ђурић М., *нав. дело*, стр. 267

⁴⁰⁴ *Исто*. 268

Ова питања од значаја су за разумевање и односа који се постављају нашим истраживањем. Из угла разматрања природног и позитивног права, односно конкретније односа људских права и грађанске непослушности, намећу нам се два питања суђења Сократу. Прво је питање супротстављања Атинским ауторитетима и правилима. Онда и друго које се наставља на мисаони концепт првог. Зашто је Сократ након супротстављања, када је за то кажњен - осуђен, одбио понуђено бекство. Могућност да избегне, по неким неправедну казну, дилема је која са несмањеном пажњом изазива друштвене мислиоце кроз векове. Сва ова питања подразумевају разноврсне рецепције и схватања. Поред обиља материјала у односу на протек времена, директна сазнања су нам у многоме далека и упитно интерпретирана. Ипак, то не умањује значај који ова мисао има. Период када се човек као јединка и као мислилац издвојио плодом свог разума и неке врсте друштвеног договора, до данас сјаји модерним светом.

III.8.5.3.1. Модерни Сократ

На размишљање да ли се Сократ може и треба користити у модерним анализама које све више задобијају тежњу за егзактношћу у друштвеним дисциплинама поставља се чини се једноставан одговор. Модерно доба вапи за рецепцијама, критикама и схватањима Сократа из модерног угла. Више модерних теоријских концепата може се провући кроз идејну мисао догађаја чији је кључни актер управо Сократ.

О супротстављању Сократа тадашњем поретку сазнајемо дакле углавном на основу Платонових Апологија. У оквирима почетних сукоба са властима може се видети и оно што данас бележи модерне конституције. Право појединца да се у складу са моралним обзирима супротстави позитивним налозима државе. Тако је и овде, пре 25 векова, супротстављање Сократа налозима власти, из данашњег угла може имати елементе приговора савести. Ово супротстављање имало је и одлику сукоба филозофије и политике. Тако, генеза доласка до суђења отвара се одбијањем прикључења групи која ће ухапсити Леона из Саламине. Сукоб се даље наставља, добијајући нове политичке конотације и игре на релацији политика право. Сократ у дијалозима хвали Спарту, која је претходно поразила његову Атину изазивајући на политички терен и одговорност властодрске. власт овај налет одбија и посеже за монополом физичке силе. Константно трвење довело је до две оптужбе против Сократа - да квари омладину и да богохули.

Последица дугог, претходно описаног суђења била је укалањање Сократа из јавног живота правним методама и силом која је легално у рукама државе. Када је осуђен на смртну казну и то испијањем отрова - калкута, Сократ је добио изазовну понуду својих ученика. Прилика да се још једном супротстави, тако што ће избећи казну бекством, Сократу није била блиска. Одбијањем прихватањем казне, Сократ је отишао у вечност филозофску, политичку и правну. Нама је оставио сет дилема које у сваком новом добу делују све сјајније. Како се то констатује пред судом филозофије Сократ је прошао много боље него пред судом Атинске демократије. Филозофија га је уписала као једног од највећих умова човечанства.

Ова кратка ретроспектива догађаја који се означавају *суђењем Сократу*, не казује нам пак одговоре на питања која смо унапред поставили. Шта нам поручује историјски Сократ тешко је утврдити, а још теже разлучити шта су изворне а шта поруке његових ученика чије писане мисли су нам и извор сазнања. Чињенице су да је Сократу суђено и да је осуђен према унапред предвиђеним прописима и процедурама. Истражујући правну систематику истраживачи су закључили да је питање легалитета Сократове пресуде

неупитно.⁴⁰⁵ Са друге стране питање легитимитета такве пресуде може да постоји као спорно.

Одговор на питање легитимности, оправданости овакве пресуде, ако се одредимо да је законитост неспорна отвара она вечна питања на која још нису пронашли одговор. Одговор се може свести на питање односа природног и позитивног права. Односно питање да ли су закони Атине 399 године п.н.е. били оправдани и ваљани.

Да ли је одбијање Сократа да се повинује правилима поретка који није сматрао добрим био вид грађанске непослушности нешто је једноставније. Руководећи се елементима овог феномена у конструкту размишљања не би се могла извести корелација као код рецимо Антигоне. Ипак, један висок степен свесности и савесности Сократа као бриге за боље уређење Атине, добар су импулс у добронамерност супротстављања. Управо та врста добронамерности према будућем поретку, могла би да буде једна од кључних примеса савременог разматрања грађанске непослушности. Уз пристајање на последице непоштовања прописа, Сократ би могао бити идејни ослонац ако не већ за целокупан феномен, онда бар у неким од кључних елемената.

На крају порука која је остала од Сократа вековима просвећене мисли изазива дебату и двојбу. Сократова мисао вековима пре почетка мерења времена нове ере, поставља жртву за слободу мисли на један интересантан основ. Када у Апологији он без пренаглашавања, живот после смрти схвата само у оној мери у којој ће моћи да призове великане прошлих времена и са њима дискутује како то чини са својим савременицима у дијалозима Платонових Апологија.⁴⁰⁶ поновно поредећи себе, са онима који му суде, пита се коме ће бити боље. На неки начин његов ученик Платон као да овим мислима релативизује доносиоце одлука у име закона, како законодаваца тако и судија. Ако је сврха њихове санкције да га доведу у друштво са великанима какви су Хомер, Орфеј и Хесиод, онда њихова казна и није казна него награда. А ако је он за слободу своје мисли постао бесмртан, каква се то порука шаље законодавцима и судијама?

Ако се казна по филозофским настојањима Платона претвара у награду, онда је овај вид филозофије порука релативности позитивног права. Па иако се, враћајући се на почетак дискусије не можемо о почецима грађанске непослушности у њеном данашњем феноменолошком облику изразити позитивно у овим оквирима, постоје други елементи који су нам важни. Оно што су Сократ и Платон успели, то је да један сегмент разматрања права у контексту антике учине бесмртни. Поред тога што је друштво Атине било угрожено, њен систем начет губитком рата и свеопштом кризом, ни то није разлог да се допусти некритичност према закону и према судској одлуци. Ова критика изражена изванредним мислим и литерарним исказима, снажна је порука која траје више од 25 векова. Природа људске мисли у свом мисаоном зениту од антике, своје најсјајније плодове даје у могућности дискусије, дебате и супротстављања које је потакнуто добронамерношћу према околини. Па чак и када су кризни тренуци и када се намеће државотворни разлог, непостојање слободе мисли тешко се може оправдати.

Питање као једне од највећим мистерија познатог суђења светске историје филозофије које изазива кључну дилему и утврђивања елемената грађанске непослушности јесте да ли је Сократ погрешно што је прихватио казну. Федон је поред емотивних елемената уткао Платонове мисли које нам он даје кроз Сократове победничке дијалоге - закони тј. одлуке суда су добре нису добри људи који их

⁴⁰⁵ Vaughan, F., "The Trial of Socrates: Recent Reflections." Osgoode Hall Law Journal 14.2 (1976) : 407-413. доступно на: <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohlj/vol14/iss2/6>

⁴⁰⁶ Арент Х., *нав. дело*, стр. 113.

примењују. Ако би се издвојили од једне такве, изванредне личности какав је Сократ, као што ни сваки судија не може бити Дворкинов Херкул, можемо ли се запитати супротно дворкиновом методу - шта би било извесно решење једног просечног човека у ситуацији осуде на Сократову казну.

Разуме се, обичан човек тешко може бити осуђен због своје филозофије, али постоје и други и знатно су чешћи случајеви других, неправедних а и незаконитих казни које држава изриче. Ако се човеку укаже прилика да побегне од неправедне казне шта су реперкусије? У случајевима које имају политичку конотацију међународни механизми исказују тежњу да се ова ситуација предупреди. Гаранције права на азил услед прогона политичких противника су достигнуће модерних поредака.

У нас, Врховни касациони суд има свој став по овом питању. Ако је неко побегао од казне, при том ослобођен касније од ње, нема право да се од државе надокнади за изгубљене године живота. Да ли је тај став исправан није једноставно утврдити. Наш суд дакле стоји на становишту да је Сократ побегао по идеји Критона, да се променила структура и у неком ожалбеном процесу он ипак ослобођен, држава не би имала никакву одговорност што је он могао грешком да испије отров?

Из ове перспективе Сократ нам је први отворио поље друштвеног уговора које је постало тежишно питање мисли у доба конституисања модерне државе. Питање и оправдање ауторитет које почива на специфичној сагласности чланова друштвене заједнице важно је у схватању природе права. Као што Сократ и други софисти теже да пронађу баланс између питања легитимитета и легалитета, овај поход настављају и други мислиоци. Када је замислио да је открио формулу и разумевање разлога живота и ауторитета у друштву аутор није има у виду да ће истина, као и Сократова опрећу утицајне кругове тога оба.

Како бисмо закључили овај савремени аспект Сократове рецепције потребно је довести га на извор нашег истраживања. Како одредити шта је ваљана грађанска непослушност ка остваривању људских права? Како то Сократ показује својим примером снага критике и тежњи за бољим друштвом доказује се и верношћу према поретку. Како је Сократ прихватио да оде у смрт, тако би и грађански неполсушници требало да буду спремни за последице које су ипак много мањег интензитета. Да Сократ није истрајао, питање је да ли би брилијантност његове мисли била таква да га упише као лучношу светске историје филозофије. Тако је и данас, разликовање између политиканства и савесности и свести према бољитку друштва може се одвојити само спремношћу да се прихвате последице динамике, а то је и казне од оних који за динамику нису спремни.

III.8.5.4. Левијатан - прекретница, од духовног ка световном

Преокрет од неопипљивог ка модернијим, рационално заснованим схватањима догодио се у друштвеном научном полу половином XVII века. Како се догађао преокрет у открићима домена природних наука и стварала сумња у дотадашње ауторитете, тако се јављала и потреба за преокретом мисли у друштвеним наукама. Иако се не може, као у природним наукама, подвући егзактна црта, може се указати на важне елементе. Ова два елемента су примарно постављање мисаоног основа за супротстављање ауторитетима, тј. непослушност и друго питање права на доношења правила тј. њихова основаност. Док је друштво вапило за интелектуалним списом који ће образложити питања ауторитета и права на доношење друштвених правила, настајало је дело које је ово сажело. Тај

преокрет десио се утицајем дела *Левијатан*⁴⁰⁷ - *Томаса Хобса*.⁴⁰⁸ Од Левијатана постепеним током друштвене мисли и доктринарним оправдање практичног чинодејства долазимо до идеје о рационалном промишљању. Битан супстрат рационализму јесте критичка мисао и непослушност као једно од могућих средстава гигања правила.

Т. Хобс је важан из још (најмање) једног разлога. Његова биографија указује да је он живео и био сведок бурних догађаја који су се одигравали у Енглеској тога доба. (борба Стјуарта и парламента, револуција, успостављање републике под Кромвелом, па поновно успостављање монархије)⁴⁰⁹ Дакле он је изданак англосаксонског система. Ипак, сплетом животних околности био у прилици да путује и живи у континенталној Европи.⁴¹⁰ На тај начин његова мисао систематизује у себи два правна поретка, англосаксонски и континентални. На тај начин па његова филозофска мисао представља својеврстан мост између класичне енглеске и континенталне филозофије.⁴¹¹

Овај мисаони мост јако је важан и из данашње перспективе када границе постају еластичније и испреплетаност решења све чешћа. Многи институти који своја места проналазе из једног у други систем захтевају више него икада пре упознавање дела које баштини изворну мисао везивања основних питања два система.

III.8.5.5. Право на непослушност - преокрет Т. Хобса

Утврђивање генезе права на непослушност засновану на разуму комплексан је задатак који захтева пуно генерализација. Природно, у раним заједницама појединац или група која је освојила право да доноси одлуке за заједницу трагала је за начинима да успостави мир. Да би се успоставио мир било је неопходно поставити оквир поштовања правила и сузбити непослушност. Примарне заједнице су се ослањале на страх од силе. Како би се сила што мање употребљавала, помоћ је наложена у митским неопипљивим ауторитетима. На тлу Европе посебно од V в.п.н.е долази до посебно преокрета који се и до данас проучава. У антици се послушност гајила посебном комбинацијом.

Поједностављено, у друштву Атине п.н.е, као што смо већ образложили, имали смо два слоја. Један обесправљени слој, у који су се могле „распоредити“ жене, робови - обесправљени становници и други у виду слободних грађана. Слободни грађани гајили су посебан однос према јавном животу. Човек је, по Аристотелу, друштвено биће *zoon politikon* (грч. ζῷον πολιτικόν) које своју сврху испуњава само у садејству и друштву са другим политичким бићима.⁴¹² Као такво биће, њега у стању послушности држи учешће у јавном животу. Антика је ово успела својеврсним механизма демократског учешћа у јавном одлучивању и политичком остваривању човека. Могућности непосредне демократије и стварање убеђења да је човек *политичка животиња* створили су стабилни

⁴⁰⁷ Овај став израз је закључка по А. Молнар да преокрет у модернизацији поимања модерног тока заједнице живота људи креће од иницијативног тока мисли који је последица дела Т. Хобса. Када је Левијатан преведен на латински и постао доступан у Холандији долази до својеврсног преокрета у мисли и почетку савременог поимања ауторитета.

⁴⁰⁸ Томас Хобс или како се користи и Хобс. Ми се према аутору превода Левијатана из 1961. који и користимо као извор упознавања мисли, одређујемо према имену аутора. Хобс Т., *Левијатан*, Култура, Београд 1961.

⁴⁰⁹ Ђурић М., предговор у *Левијатан*, Т. Хобса, Култура, Београд 1961. стр. 8.

⁴¹⁰ За време грађанског рата у Енглеској Т. Хобс је живео у Паризу где је и написао своје знаменито дело *Левијатан*.

⁴¹¹ Ђурић, М., предговор у *Левијатан*, Т. Хобса, Култура, Београд 1961. стр. 9.

⁴¹² Више видети о генези схватања: Gintis, H., Schaik, C., *Zoon Politikon: The evolutionary roots of human sociopolitical systems*. Current Anthropology Volume 56, Number 3, The University of Chicago Press Books, Chicago, 2015.

јавни амбијент. Тај амбијент је допринео развоју културе и науке и остао да блиста као путоказ човечанству. Средњи век донео је период који се означава мрачним, те није донео *пробој светлости* у друштвени живот. Принуда послушности била је плод погледа у небо и оправдања духовне доминације над световним животом. Ово оправдање послушности допринело је акумулирању огромне количине моћи у рукама цркве, која је успела у својој вековној тежњи. Овај период света обележен је успехом духовног да подреди световне владаре својој доминацији и завлада. Послушност је заснована на бескомпромисној вери у догму. Промене у светском знању, пре свега природних наука условиле су промене и социолошких домена. Логика је налагала да се оправдање непослушности заснује на рационалнијим оквирима. То право је тражено у разуму.

Суштински питање права на непослушност могло би се, са својим специфичностима, схватити и као део генезе развоја мисли о ауторитету. Од природног до позитивног оправдања и њима граничних и спојених појмова. По А. Молнар управо је Левијатан својим утицајем понудио оно што је друштву било потребно услед начетости догматизма који су покренуле природне науке. Када је постало логици јасно и видљиво да природне појаве нису такве каквим их догме објашњавају, постало је потребно проверити и друштвена начела постављена од световних ауторитета. Анализирајући питање грађанске непослушности А. Молнар изражава став да је управо Левијатан био тачка преокрета од кога се супротстављање нерационалним стегам одозго почело сузбијати рационалним отпорима. Да ли је оправдана тачка прелома управо дело Левијатан и може ли се овде захтевати оправдање питања непослушности рационалним инструментима који су данас присутни?

Дело Левијатан изазвало је велики потрес у време када је објављено. Његов утицај наставио се у деценијама и вековима који су долазили. Чак и актуелна проблематика људских права и односа државе и појединца у светлу пандемије отвара нове путеве рецепције Хобсовог *magnum opus* -а. Тако се Левијатан представља у свом комплексном мисаоном току као могуће оправдање Хобсове државе као строге форме организовања људи.⁴¹³ Тако су током пандемије његову замишљену државу у новим рецепцијама осудили противници свеопштег државног интервенционизма. Са друге стране благонаклон став од изворног текста није имала тадашња владајућа структура.⁴¹⁴ На личном плану Хобс је до краја живота био жртва дела које је данас означено као темељно дело модерног политичког, правног и етичког мишљења, те пророчко дело модерне политичке фиозофије.⁴¹⁵ Како се дошло до тога, да Левијатан цитирају и интерпретирају противници државног интервенционизма у пуном смислу, онда други пол који заговара супротно, да је био и остао контраверзно штиво пуно мудрости и двосмислености ако се извитопери целисходно схватање.

Левијатан дакле терминолошки (а делом и појмовно) представља творевину људи која је вештачки створена. У таквој творевини "судије и други службеници правосудни и извршни јесу вештачки зглобови, награда и казна"⁴¹⁶ Таква творевина људи имају своје органе - вештачке зглобове судије и друге службенике. Они покрећу механизам, али се

⁴¹³ Пандемија 2020. године отворила је питања разматрања Хобсове државе и нове рецепције идеја Левијатана. Доступно на: <https://www.danas.rs/zivot/tomas-hobs-istovremeno-najvoljeniji-i-najomrazeniji-mislilac-svog-vremena/> приступљено 20.09.2022. године.

⁴¹⁴ Интересантно је да у Француској, где је дело и написаном, превод је постао доступан тек 1971. године, у нас 1961, а актуелни тренутак издавања дела (половина XVII века) означио је Т. Хобса противником и цркве и државе. О преводу, лингвистичким, али са њима повезаним и политичким реперкусијама: Lalović, D. *Habemus Leviathan?*. *Politička misao*, 43 (1), 115-135, (2006). Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/20593>

⁴¹⁵ Исто 117.

⁴¹⁶ Хобс Т., *нав. дело*, стр. 3.

старају и о реду. Путевима награде и казне утабани су правци људског понашања у заједници. Иако је аутор очекивао да ово дело буде мисаони допринос који ће расветлити тајне друштвених дубина догодило се у том тренутку управо супротно. Т. Хобс је означен као *diavolus incarnatus*⁴¹⁷ Што би у приближнијем значењу могло да се преведе као ђаво који живи на земљи.⁴¹⁸ Он је постао противник цркве и државе, неко ко се залаже за анархију, а не за поредак и ред. Противник идеја које ће водити људе благостању заједничког живота, управо супротно његовој претпоставци. Спас је пронашао само захваљујући личним учитељским заслугама према владарима тадашње Енглеске.

Левијатан је био опасан за тадашње носиоце полуга моћи из два разлога. Први, што је довео у питање моћ цркве која је негована и устројена вековима средњовековног доба и други, што је литерално била пријемчива и као таква питка за даље рецепције. Црквени ауторитет треба да буде подређен световном.⁴¹⁹ Када се Т. Хобс запитао како је могуће да краљев ауторитет зависи од воље једног папе⁴²⁰ ударио је у темеље моћи Свете столице који су грађени вековима. Када је поменуо да свештеници и калуђери не могу бити изузети од јурисдикције у кривичним процесима⁴²¹ добио је за противника читав једна слој друштва - црквени. Опет, када се запитао коме иде у прилог да опрост грехова долази тако што цркве стиче материјалну корист⁴²² ударио је у срж материјалног благостања. Али не грађанског него црквеног. Тако је Т. Хобс у свом трагању за истином довео у питање основе друштвеног уређења под утицајем цркве. Политички, правни и материјални стубови духовног света који је доминирао били су на путу разоткривања и дискусија које су биле забрањене и замагљене догматским моментима.

Поред овог важног, постоји и друго наведено моменат значаја Левијатана. То је изванредни литерарни и садржински моменат који ова књига нуди.⁴²³ Структуром која пружа објашњење најкомплекснијих узрока једног друштвеног стања Т. Хобс пружа увид у реалност живота. Оно што се као посебност структуре може још издвојити је објашњење последица и конкретних резултата по живот човека, На тај начин Т. Хобс се, литерарно, приближава личном доживљају човека, свога савременика који испред себе има његово дело. Водећи се логиком својих претходника Бекона, Лока и Хјума, да основна убеђења човека представљају плод нашег искуства⁴²⁴ он се својим капиталним делом труди да то искуство додатно приближи.

Како то он чини? Путем рационалних објашњења подводи ситуације са којима се обичан човек сусреће свакодневно. Као што смо малопре напоменули у анализи односа са црквом, он се пита коме на корист иде што грађанин опрост грех плаћа цркви?⁴²⁵ Грађанин који се суочио са тим правилом, а и са мањком новца у џепу саживеће се са књигом и прихватити је као део свог искуства. Ово ће доживети као сопствену истину пренету на папир у виду својерсне потврде чије тумачење је до тада давала искључиво цркве. Када се јави сумња, црква није више носилац апсолутне истине, већ се филозофија истине јавља као њен конкурент.

⁴¹⁷ Lalović, D., *nav. delo*.

⁴¹⁸ <https://www.proz.com/kudoz/english-to-latin/religion/829543-devil-incarnate.html> приступљено 20.08.2022.

⁴¹⁹ О религији: Хобс Т. *нав. дело*. стр. 91-105.

⁴²⁰ *Исто*. стр. 104.

⁴²¹ *Исто*. стр. 105.

⁴²² *Исто* стр. 105

⁴²³ Žažar, K., *Thomas Hobbes - Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Revija za sociologiju, 38 (3-4), 160, 2007. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/23033>

⁴²⁴ Ђурић, М. предговор у Левијатан, Т. Хобса, Култура, Београд 1961. стр. 9.

⁴²⁵ Хобс Т., *нав. дело* стр. 105

На основу ових тумачења и схватања А. Молнар покреће своју свеобухватну анализу генезе грађанске непослушности и права на отпор тиранији. Он превод и читање овог штива приписује у разлоге прве револуције коју тумачи као почетак краја света какав је био.⁴²⁶ У исто време ово је и настанак света који данас познајемо. Своју систематику започиње од Холандске револуције као претходнице револуционарним догађајима који су као цунами ударили прво обале Америке а потом и Француске. Овај друштвени цунами, није пак оставио пустош него плодну земљу за настанак националних држава.⁴²⁷

Холандија у XVII веку није била само једна од државе Европе, већ прва држава која је успела да се избори са претњама споља и изнутра и постави два главна циља свог државног програма. Мир и благостање као неопходни супстрати државног просперитета.⁴²⁸ У овом државном програму важну улогу играо је још један спис који је настао једну деценију након Левијатана. Под насловом *Интерес Холандије* Питер де ла Кур образложио је главни интерес државе.⁴²⁹ Посебном филозофијом у међународним односима постављао се филозофски основ за мир и просперитет који би се гајио мирољубивом политиком у својој непосредној близини.⁴³⁰ На тај начин Холандија се више од једног века пре две велике револуције издигла и устројила као држава која има свој филозофски и политички правац заснован на посебној истини коју је створила доктрина. Ова разматрања била су суштински плод дуготрајне генезе разматрања пре свега Х. Гроцијуса и Д. Спинозе, која су суштински била нека врста наставка покушаја средњовековних црквених филозофа да указу на рационалности друштвеног тока. Ипак са том разликом што су се ови мислиоци на крају са Т. Хобсом у потпуности одвојили од догми које су биле препрека световном устројству једне државе на начин како је то учинила Холандија, а вековима касније и друге државе након већ истражених револуционарних похода.

III.8.5.6. Оправдање права на непослушност засновано на хришћанству

Улога хришћанства у питањима ауторитета, послушности и друштвеног реда јако је важна. У исто време ово је и питање историјске генезе, али и актуелни изазов савремене цивилизације. У прошлости духовни фактор на питањима моралности, послушности и препорука у смеру поштовања ауторитета, градио је темеље црквене друштвене моћи. На примеру Левијатана и ако се одредимо по А. Молнару, видео смо моћ идеје у процесу демистификовања догми које су под налетом нових открића постајале неодрживе. Међутим тај процес није ишао праволинијски. Поред последица које су претрпели појединци као носиоци индивидуалних просветитељских идеја, није пролазило ни без колективне деструкције како би се дошло до новог система. Веза идеје и покушаји оправдања непослушности и хришћанства је многострука. Услед тога анализа мисли личности које су кроз средњи век покушавале да мисаоно заокруже

⁴²⁶ Т. Хобс се по А. Молнару на неки начин наставио на мислиоце који су већ деловали на тлу Холандије, да се не стекне закључак да је само он био део тог мисаоног круга који је покренуо процесе друштвеног преокрета. Оно што је важно, јесте, да док је у Енглеској забрањиван, превод на латински је постао доступан у Холандији преко издавача из ове земље. Одакле креће и поход овог штива на даље друштвене токове. Видети: Tuck R., *Natural Right Theories: Their Origin and Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

⁴²⁷ Молнар А., *Низоземска у очима Енглеза у 17. веку*, Социолошки преглед, вол. XXXV (2001), бр. 1-2, стр: 127-142.

⁴²⁸ Исто стр: 130-131.

⁴²⁹ Исто стр.131.

⁴³⁰ Исто стр. 131.

рационално видљиве истине и црквене догме има велики значај. Иако је формално правно, одвојеност цркве и државе категорија темељних докумената широм света, реалност је таква да историјски моменти које су записали св. Августин и Т. Аквински (али и други црквени мислиоци) тињају и кроз савремено доба.

Након процеса који су довели до великих револуција и XVIII века који је родио модерну, уставну државу, поставили су се изазови уређења нових односа. Једна од тенденција била је одвајање цркве и државе и покушај немешања цркве у политичко-правне, световне односе. Ови процеси одвијали су се кроз многе изазове и корелације. Јачање државе и уређење ширег круга друштвених односа, као и материјална извесност допринели су смањењу утицаја који је црква имала широм света. Међутим, кризни тренуци били су плодно тло да се овај утицај поново актуелизује. У XX веку, нарочито на прелазу између два светска рата, настојање католичке цркве у Европи било је усмерено ка оживљавању „духова“ и утицаја из прошлим вековима. Ово се одразило у покушајима успостављања нових односа моћи и релативизовању идеје секуларне државе. То се у извесној мери догодило и не треба се сагледавати као искључиво негативну тенденцију.

Католички свет је дакле утицај цркве у једној мери ревидирао у првој половини XX века кроз тзв. папску дипломатију у међународним односима.⁴³¹ Међутим страхоте Другог светског рата и ужаси који су постали глобално видљиви целом човечанству утицали су на потребе тектонским променама. Промене су се већ смо видели, највише односиле на универзализацију схватања основних права људи и њиховој заштити. У тим констелацијама као кључни приоритет глобалног типа постављене су тежње ка миру и еманципацији. Не само из позиције црквеног утицаја него и шире међународно политичких. Услед тога, духовни утицај је у другој половини XX века опадао, али се још увек осећа у многих држава ЕУ као одраз традиције и тражења пута ка тзв. моралисању права.⁴³² Данашњи тренутак је својеврсна комбинација уређених односа и утицаја који као да лебде на потреби да се прво релација духовног и световног у потпуности схвати па тек онда и до краја уреди. Да ли ће то икада бити могуће, показаће време које долази.

Како је духовни утицај на моралне обзире човека, али и на политичке процесе реалност која у друштву постоји са већим или мањим разлика, он се мора сагелдати у покушајима разумевања динамике друштвених норми. Црква иако одвојена делује унутар друштва, а њени утицаји иду од конкретно правни – кроз уређење односа са државном разноврсним правним актима, преко неопипљиво политичких у односима констелација друштвене моћи и на крају кроз утицај на појединачне грађане и њихове моралне обзире ка нормама најширег типа.

Савремено доба, конкретно правно, обележава утицај Свете столице кроз споразуме и правне регулативе различитог карактера, а које Ватикан потписује појединачно са државама ЕУ.⁴³³ У овоме се огледа својеврсна правна и политичка улога коју у ЕУ има врховна католичка организација. Ауторитет папе свакако и поред овако

⁴³¹ CHAMEDES, G. *THE VATICAN AND THE RESHAPING OF THE EUROPEAN INTERNATIONAL ORDER AFTER THE FIRST WORLD WAR*. The Historical Journal, 56(4), Cambridge University Press, 2013, 955-976.

⁴³² Израз преузет из Симић М., Ђорђевић С., Матић Д., *нав. дело* стр. 55. којим се објашњава путања моралисање државне власти под утицајем правног система који се не схвата уско већ у садејству и са категоријама које имају ширу димензију, пре свега природног права, али и овог вида црквеног утицаја.

⁴³³ Тако је 2003. године мрежа правних стручњака ЕУ осудила споразум између Ватикана и Р. Словачке којим се регулишу световна питања и питање права на абортус. Словачка није једина држава која има споразум ове врсте са Ватиканом, познају га и правни системе Италије, Португалије. Више видети у: Šegvić, S. *Legitimnost građanskog otpora - neki teorijski aspekti*. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 44 (2), 177-199, 2007. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/31437>

конкретно наведеног даје моћ утицаја који може имати различите реперкусије. овај утицај иде и много шире од простора Европе.⁴³⁴ Преко Атлантика посебно се тај утицај одликује својом ширином. Присутан је не само на духовном плану него и на ширем културном посебно у јужном делу Америке.⁴³⁵ Правни системи и друштвене околности указују да се ово питање не може занемарити при анализама социолошких и правних момената. Северни део је такође обојен сегментима духовности који се често занемарују при покушајима схватања правних норми и реперкусија. Најактуелнији тренутак у САД доказује да црквени утицаји могу досегнути чак до нивоа Врховног суда као највише инстанце овог правног система.⁴³⁶ Поред природног негирања утицаја и са стране духовних и са стране световних власти, правно поступање појединачних држава указује да и данас осетљива питања људских права подлежу црквеног утицају кроз својеврсну комбинацију подршке и популизма природно својственог тежњи ка освајању политичког, световног утицаја.⁴³⁷ Ове делове са изразито духовним утицајима одликује и један вид различитости у приступима људским правима.⁴³⁸

Далеко да је преплитање световног и духовног присутно само у деловима доминантно духовно утицајног католичког пола вере. Ови утицаји су највише присутни и проучени, самим тим и забележени у мислима доктрине. Није само католички свет под овим утицајима. Ових утицаја има у свим деловима света у различитим формама и облицима. Православни пол је разједињенији па није могуће прецизно угледати целину. Зато је погледом у наш систем довољно да се схвати да је овај утицај присутан. Тако је од настанка наше државе, а историјски континуитет и заслуге и данас дају утицај моћи који тако сјаји од давнина. Још је Хиландарска повеља с краја XII имала конотацију природно-правног уређивања значајних државних питања помогнутих духовним ауторитетом. У Р. Србији утицај СПЦ има своје различите углове у питањима ауторитета и односа према световним властима. Политички сегмент утицаја посебно је важан у делу осетљивих односа од виталног значаја за цело друштво.⁴³⁹ Такође, није занемарљив

⁴³⁴ Улога црквеног утицаја на световна питања Јужне Америке била је својеврсна табу тема деценију након Другог светског рата. овај утицај је свакако видљив и подложен доктринарним али и другим истраживањима. Више видети: Bruneau, T. C. *Power and Influence: Analysis of the Church in Latin America and the Case of Brazil*. *Latin American, Research Review*, 8(2), 25–51. 1973; доступно на: <http://www.jstor.org/stable/2502708>

⁴³⁵ Овај утицај посебно је видљив на тлу Јужне Америке где су Шпанци фактички ширили утицај католичке цркве, а основа рационалног природног права била је плод схватања Т. Аквинског, тзв хиспанизација Америке била је суштински верски мотивисана. Више видети: Перовић С., *Право и универзалне вредности*, Београд 2005, стр. 105.

⁴³⁶ Позната одлука *410 U.S. 113 (1973) - Roe v. Wade* била је плод новог одлучивања. Врховни суд САД-а је 2022. године ревидирао ранију одлуку о питањима која су везана за схватање широко тумаченог људског права на приватност, а у овом случају се везује за питање права на абортус.

⁴³⁷ Гувернер Рон Де Сантис на Флориди, потписао је у цркви пред духовним званичницима и окупљеним народом, нову државну легислативу која уређује питање права и ограничења која се односе на људско право на приватност, тј. ближе одређено право жена на абортус које је тема од значаја за разматрање ширих друштвених и других наука. Више видети: <https://www.flgov.com/2022/04/14/governor-ron-desantis-signs-bill-to-protect-the-lives-of-floridas-most-vulnerable/>

Са друге стране јеврејска заједница која сматра да нова норматива крши принцип одвојености цркве од државе и да је дубоко противна верским правилима ове заједнице, видети на: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/17/religious-freedom-the-next-battleground-for-us-abortion-rights>

⁴³⁸ Тако су током пандемије на Флориди важила много релаксиранија ограничења људских права о чијим ефектима је веома комплексно дати суд.

⁴³⁹ Овде се пре свега мисли на статус покрајине КиМ, у овом делу СПЦ игра веома важну улогу у очувања духовног али и световног ослонца мањинском народу. Прилагођавање световним одлукама могуће се утиче на очување мира упркос великој угрожености светиња СПЦ на овој територији. Поред овог СПЦ је одиграла важну улогу у односима са Северном Македонијом дајући томос (црквени акт који потписује патријарх) којим се потврђује аутокефалност Македонске Православне Цркве :

однос са световним властима ни из угла подршке становништва према световном делу владања. На тај начин овај однос је двосмеран и последњих деценија кооперативан. Постоје и критички моменти овог односа који смарају да је секуларност државе темељни принцип уставности и да нормативни пут односа цркве и државе у нас може да угрози и нека основна људска права.⁴⁴⁰ Закључујући о односима цркве и државе у Р. Србији принцип кооперативности истакут мишљењем нашег УС⁴⁴¹ на прави начин уважава комплексне односе. Релације цркве и државе, у нас, не може се сагледати једноставним тумачењем правних норми, већ морају у себи да садрже традиционалне и историјске аспекте.⁴⁴²

У региону имамо и примере другачијег односа који није двосмерно усмерен ка сарадњи као у Р. Србији. Посебна улога СПЦ у Црној Гори већ дуже време представља камен спотицања питањима идентитета и вере. Код друштвених превирања која су утицала на реконструкцију парламентарне већине и начин мирног спровођења промена с почетка треће деценије XX века црква је имала једну од кључних улога.⁴⁴³ Међутим, преширок обухват цркве у световном делокругу живота одразио се негативно на поверење које грађани Црне Горе имају у СПЦ.⁴⁴⁴

Шта нам дакле ови почетни примери указују?

Однос цркве и државе, духовног и световног не може се сагледати нити једноставно уредити крутошћу норми. Синтагма о секуларности државе јесте иманент модерних настојања и начин дистанцирања од утицаја која је црква имала пре неколико векова у световним питањима. Међутим, требало би имати свест не само о праву него и неправу. Непобитна чињеница је да се правне норме крше у одређеним ситуацијама, као и да се све те ситуације не могу свести на негативни контекст разматрања. Уз то, питање мотивационог елемента за евентуалну непослушност било би постављено још јаче уколико би се за то створила црквена подршка. Духовни осећаји и традиционалне хронолошке одреднице имају чврсто упориште у материјалним изворима правних прописа и представљају плодно обичајно право, као и емотивно духовни комплекс који није једноставно одвојити од световног. Из тог разлога духовни опсег човечијег живота клизаво је тло за мотивације и реализације како позитивних тако и негативних афеката људског понашања и осећаја према правним нормама.

Видимо, дакле, да историјска улога цркве са разноврсним варијацијама у друштву игра и данас значајно место у разноврсним политичким и правним питањима. Ова улога и моћ своју генезу има кроз комплексне историјске односе. Два великана кроз чију заоставштину се може уочити однос духовне и световне филозофије јесу Свети Августин и Тома Аквински. Њихова мисао чини комбинацију духовне мисли оплемењене рационализмом друштвене реалности. Кроз својеврсну комбинацију духовних

http://arhiva.spc.rs/sr/patrijarh_srpski_porfirije_uruchio_arhiepiskopu_stefanu_tomos_kojim_se_potvrđuje_aute_kefalnost_make приступљено 12.07.2022.

⁴⁴⁰ Лазовић :, А., Илић Д., *Угрожавање принципа секуларности новим законским решењима*, Социолошки преглед, vol. LV (2021), no. 3, стр. 751–770

⁴⁴¹ IУз-455/2011 од 16.01.2013. године

⁴⁴² <http://www.ustavni.sud.rs/page/predmet/sr-Latn-CS/8389/> приступљено 13.08.2022. године

⁴⁴³ Више видети: Ивковић Н., *Грађанска непослушност кроз призму Србије и Црне Горе*, у зборнику Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске Уније, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2020. стр: 171-175. део анализе грађанске непослушности током 2020. године и утицаја цркве на наведене процесе.

⁴⁴⁴ Процент варира у зависности од истраживања, иако није велики (мање од 2% у периоду од непуних годину дана), он може бити показатељ тренда који би требало истраживати у годинама које долазе: <https://www.danas.rs/svet/region/istravanje-cedem-a-crnogorci-gube-poverenje-u-spc-i-dps-vecina-nezadovoljna-vladom/> приступљено 15.07.2022.

размишљања и покушаја реал-мисаоних чињеницама настала је филозофија која до данашњих дана осветљава пут идејама односа духовно и световног.

III.8.5.6.1. Свети Августин

Питање непослушности у делу Св. Августина ослоњено је на контекст живота и деловања светитеља и просветитеља, световног имена Аурелије Августин. Узори у којима је напајао своју мисао налазе се, већ уобичајено, у античким списима. Ослоњен на Платона, а загладан у пропадање Римске империје чији је био сведок, кроз филозофију духа овај аутор је остао уписани светац обе стране велике шизме.

Раскрсница религија на духовној страни и пад световног симбола моћи одразили су се на социолошку збиљу у којој је живео Августин⁴⁴⁵, самим тим и на његово писано дело. Генеза развоја хришћанства од одбачених и осуђених, до оних који држе стубове једног царства свакако је утицао да Августин своје дело усмери на границама рационалног оправдања духовне доминације над световном.⁴⁴⁶ На тим темељима Августиново поимање света суочава се са разноврсним супротностима. Једна од тих супротности је и како оправдати рат? У тренутку када хришћанство постаје званична религија поставља се питање како оправдати јавно Христово миротворство са потребама ратних похода у кризно и потребе просвећивања путем нове, званичне религије?⁴⁴⁷ Управо на питањима праведног рата Августин разматра позиције које су јако значајне за поимање послушности кроз питања мира и оправдања за спровођењем силе, ако ће она довести до *мира и правде*.

Да ли се сила може оправдати за спровођење реда и избегавање хаотичног стања, као позиција коју држи Августин веома је тешко одредива.⁴⁴⁸ Ово оправдање које би се могло схватити као један вид схватања за силу која би чувала и државни поредак, као став Августина није једноставно уочити. ров из разлога што је дело Августина изузетно опширно и некохерентно. Друго, своје позиције током времена Августин је мењао па се коначним његовим ставовима може сматрати последње свеобухватно дело *Retractationes* - Преиспитивање, у коме разматра и објашњава раније списа и ревидира систематизује претходне које је временом својим ставовима изменио.⁴⁴⁹ У једином делу где говори о праведноме рату, Августин прави разликовање на почетни стадијуми трајни, односно право да се крене у праведни рат и праведно понашање у рату.⁴⁵⁰ На основу Цицероновог дела као узорника закључује да су праведни они ратови за које се може рећи да освећују неку неправду.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ У време живота Св. Августина хришћанство се тек пробија као религија и од прогоњених верника постају прогонитељи других, различитих духовних мишљења и осећања. У исто време дешава се и пад Рима који се сматрао Вечним градом. За овај пад окривљује се безбожничка тежња са обе стране и од хришћана и од становника Рима који нису примили хришћанство већ су имали веровања у старе Римске богове. Више видети у предговору: Аугустин А., *О слободи воље*, Деметра, Загреб 1998, стр. 3-6

⁴⁴⁶ Више о пробоју хришћанства у самим коренима: McGiffert, A. C. *The Influence of Christianity upon the Roman Empire*. The Harvard Theological Review, 2(1), 28-49, 1909. доступно на: <http://www.jstor.org/stable/1507353>

⁴⁴⁷ Mršić F., I. i Tolvajčić, D. *Teorija »pravednog rata« u katoličkoj misli*. Filozofska istraživanja, 37 (1), 2017, стр. 49-58.

⁴⁴⁸ Langan J., *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*, The Journal of Religious Ethics, Vol. 12, No. 1 1984, pp. 36

⁴⁴⁹ Аугустин А., *О слободи воље*, Деметра, Загреб 1998, стр. 10

⁴⁵⁰ Mršić F., I. i Tolvajčić, D *nav. delo*

⁴⁵¹ *Исто*.

Са становишта филозофије Августина шта би могао да указује овај став према рату и питањима силе у случају спровођења правде? Свака епоха носила је своје изазове и потребе да се усклади рационални поглед на дешавања која су видљива голим оком, али и она која нису видљива а приписују се потреби да се морални обзираи ускладе са чинодејством. Ово моралисање у креирању правила и оправдања понашања и поступања било је заглавано у небо, али је присутно и до савремених времена. Међутим, због изузетног литерарног и епохално надахнутог начин објашњавања неопипљивих појава Свети Августин се и до данас, слично Левијатану, цитира и користи у ултра савременим расправама.⁴⁵²

Из угла грађанске непослушности и примера већ изведених промена које су имале примесу духовног ово филозофско становиште може се подвргнути ревизијама мишљења. Ако би улога мотивационог фактора цркве могла да се оправда у покретању друштвених промена, управљачка свакако не. То се показује на примерима већ изведених промена. Духовни елементи Индије друге половине XX века кроз сатјаграху усмеравали су мирни ток деловања и тежње променама. Ови духовни елементи снажени су одређеним појавама које се нису разумеле, па су се оне објашњавале погледом у небо у приприсивањем вери.⁴⁵³ Исто се показало у окружењу. Почетак треће деценије XXI века у Црној Гори донео нам је мирне покушаје ка транзицији власти у режиму који је трајао преко три деценије. На овим примерима показало се да црквена ауторитативност може на прави начин да усмери пацифистичке методе, посебно у друштвима где је поштовање према верским елементима више изражено. Међутим, са друге стране покушаји упуцавања и начини овладавања цркве световним делокругом послова претварају се у своју супротност. Ипак су два пола у тој мери дистанцирана да се филозофија схватања никако не може усмерити као истинска добротит у световном делу. На то указују и схватања СВ Августина. Покушаји рационализовања црквене доминације у световним поступцима довели су до мрачног средњег века и улоге цркве која није природна, а и данас се осећају одређене последице таквих усмерења. Међутим, схватајући Св. Августина још једном је важно указати да ови односи нису стриктно одвојени и да не постоји начин да се херметички затвори правни систем од свих утицаја који постоје у друштву. А утицај религије један је од најдоминантнијих и најприсутнијих.

III.8.5.6.2. Тома Аквински

Упоредујући са временом Августина, када је хришћанство тек кретало у свој поход ка освајању полуга моћи, време Томе Аквинског потпуно је другачије. Живот у XIII веку, време је доминације световног над духовно на просторима Европе. Ово је време које ће трајати вековима, све до наведених времена у којима су филозофски и мисаони напори породили списе који су сажели истине социолошке збиље. Питање разлога проучавања Т. Аквинског, као мислиоца који је на први поглед оправдавао по науку деструктивне црквене утицаје, веома је једноставно.

Његова способност огледа се у вештом комбиновању филозофије и догми. Оправдање црквене доминације он је разумевао уз рецепције Аристотела и природно-

⁴⁵² Vidanec, D. *SVETI AUGUSTIN O BOGU ILI KOMPJUTORU?*. Crkva u svijetu, 43 (1), 92-117. 2008, Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/24855>

⁴⁵³ Благодети које су добијали учесници марширања са М.Х. Гандијем приписивани су верским разлозима, иако се из данашње перспективе лако евидентирати рационални разлози. Више видети о догађајима Гандија М.Х., *Аутобиографија - прича о мојим експериментима са истином*, Библиотека Матице српске, Нови Сад 2014.

правних схватања. Он је на тај начин кроз напредна учења, од антике па до њему савремених списа успео да сачини теорију која и као таква чини светло у средњем веку.⁴⁵⁴ Опус Т. Аквинског је опширан. Из тог разлога важно је довести у вези његово схватање појма демократије као тежишног у нашем проучавању и везивање за рецепциј Аристотеловог дела које су сударају са надзором који је постојао у уму и духовном животу Т. Аквинског. На овај начин може се стећи утисак о питањима односа народа према власти и поштовању ауторитета кроз разумевање појма демократије.

Схватање демократије у делима Т. Аквинског може се поделити на позитивно и негативно.⁴⁵⁵ У свом негативном виђењу демократије Т. Аквински се ослања на Аристотела.⁴⁵⁶ Схватајући да је могуће замислити поредак у коме владавине већине може бити неправедна према мањини он замишља једну хипотетичку ситуацију. Ако нпр. владавине већине народа окрене своје намере против мањине богатих. У том поретку, који би био свакако неправедан демократија би се окренула против принципа остваривања правде у једној заједници. Ово схватање демократије из угла Т. Аквинског може се разумети и као својеврсна заштита поретка коме он сам припада. Ако је црква један слој друштва који има привилегован статус, а не представља световну већину у погледу броја који је важан за демократске процесе онда је разумљиво ово виђење. Међутим, као што смо напоменули, вредност ових записа јесте својеврсна комбинација и рецепција античких мисли и реалне ситуације времена у коме је он живео.

Што се пак тиче позитивног одређења демократије њега налазимо у чувеном спису *Summa theologiae*. Ово оригинално схватање демократије јако је важно са аспекта почетака модерних поимања живота у заједници. Како је примећемо у свом оригиналном појму демократије Т. Аквински је својеврсном комбинацијом античке филозофије и старозаветних мисли формулисао свој аутентични појам демократије као категорије која има афирмативну конотацију.⁴⁵⁷ Иако се позива на Аристотелов појам демократије, Т. Аквински врши допуну овог појма и даје конкретније објашњење.⁴⁵⁸ Он сматра да у демократији морају да учествују сви. Под овом свеукупношћу, за разлику од Аристотела Т. Аквински подразумева све осим деце и жена, пошто жене нису имале право учешћа у јавном животу. Код Аристотела се у учешћу у демократији подразумевају само грађани, чији је појам у оквирима тог античког доба био веома ограничен. Право учешћа у јавном животу а тиме и у оквирима демократије по Аристотелу и времену у коме је живео имали су само грађани који су се бавили јавним послом, уз одстрањивање свих других - сељака, радника, жена и деце. Код Т. Аквинског налазимо не само на проширивање круга учесника демократског процеса већ и ново поимање значаја демократије.

Демократија је значајна зато што у њој учествују сви. Као равноправни учесници по Т. Аквинском сви имају и интерес да очувају такав поредак. Иако ослоњен на Аристотела у овим мислима и поимањима демократије, проширивањем круга учесника у овим процесима Т. Аквински даје сасвим другачији слику оваквог поретка. Као допринос оригиналности појма, он истиче да постоји свест о категоријама људи унутар

⁴⁵⁴ Израз мрачни средњи век може бити такође плод дебата. Иако се он узима за век у коме се није дешавао пробој науке и уметности, те да је доминација цркве у тој мери завладала светом да се дешавао ретроградни утицај световног на духовно, постоје и ставови да овај век није био век ратова и разарања. Ово се схвата утицајем моралних обзир према цркви. Па и ако се имају у виду крсташки походи, опет је могуће дебатovati о утицају на мир који је својим ауторитетом одржавао папа у то доба.

⁴⁵⁵ По: Vereš, T. *Toma Akvinski i Jacques Maritain o demokraciji*. *Obnovljeni Život*, 56 (1), 7-20 2001. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/1345>

⁴⁵⁶ Исто стр.12

⁴⁵⁷ Исто стр. 13.

⁴⁵⁸ Исто стр. 13.

друштва. Те да су једни зли а други добри. Али ипак сматра да је потребно веровати да је немогуће да цела једница буде изопачена и да није способна за демократске процесе.⁴⁵⁹ На овај начин. Т. Аквински заступа један оригинални појам демократије који је додатно комплексан ако се има увид у тренутак у коме настаје његова *Summa theologiae* и њој веза списи. У тежњи да као реалиста сагледа процесе и односе свога времена Т. Аквински је изнео своју формулу владања у друштву. При том треба сагледати да је он разумео један однос у друштву у коме се црква издиже као ауторитет изнад световне власти. Тежећи да оправда и очува овај однос Т. Аквински је видео социолошку збиљу веома јасно, са изузетком црквених идеала у које није дирао.

Из угла грађанске непослушности, још једном нам се указује на значај који филозофија и просвећена схватања могу имати у оквирима друштвених превирања. Правилне рецепције антике и њихово уклапање донеле су анализу кључних појмова друштвених наука из угла средњовековни социјалних конотација. Поред појма демократије Т. Аквински из своје визуре износи схватање појма закона. Зашто је ово важно? Демократија као владавина народа, у смислу начина да народ доноси одлуке и правила по којима ће живети, видели смо, тема је филозофије од давних времена. Закон као вид правила које се концезусом доноси од стране демоса тема је чијим гибањима се и бавимо овим истраживачким подухватом. из данашњег угла, делује да разматрања овог типа не добијају довољну пажњу јавности. А брзина времена и техничко- технолошки напредак ове теме додатно ставља по страни.

Своје виђење доношења правила понашања која су санкционисања од стране државе, које скупно назива *закони*, дао је такође у својој *Summa theologiae*. По Аристотеловој класификацији државних облика, наставио се и Т. Аквински и законе подели на оне који се доносе у монархији - владавини једнога, аристократији - владавини богатих и демократији - владавини народа.⁴⁶⁰ Најбоља од свих владавина, која даје најбоља од свих правила јесте мешавина ових облика. Она даје најбоље резултате зато што је најбоље оно што су поглавари и народ закључили.⁴⁶¹ Предност у доношењу закона он ипак предаје народу, а владару само ако је он изразити представник народа.⁴⁶² Међутим у овом комплексу, наравно може доћи до одређених аномалија. Шта се догађа ако владар доноси закон и инсистира да се овај примени, а он није изразити представник народа?

Т. Аквински, је својим списима предвидео и створио својеврсну филозофију отпора тиранији. Његово разумевање отпора тиранији скројено је по обрасцима природног права - *човек као умно биће*.⁴⁶³ Подразумева се тај отпор тиранији био је у складу са црквеним учењима и црква је тиме била недодирљива. Међутим тиранија на световном полу односа није била недодирљива. Т. Аквински је предвидео обавезе, односно допуштености, а на основу њих и право на непослушност. Допуштен и обавезно је суживот у *заједници* са другима - као једна врста друштвеног уговора. Уз то, како би се овај начин живота омогућио потребно је живети *морално*. А да би се живело морално постоји обавеза поштовања *Бога*.⁴⁶⁴

Трагајући за начинима да помири наизглед супротности, божанско и рационално Т. Аквински ослања се на схоластику. У схоластичком приступу који није баштино

⁴⁵⁹ Исто. стр. 14.

⁴⁶⁰ Vereš, T. *nav. delo*

⁴⁶¹ Исто

⁴⁶² Исто

⁴⁶³ Молнар А., *Расправа о демократској уставној држави - 1. Право на отпор тиранији*, Самиздат Б92, Београд 2001. стр. 173.

⁴⁶⁴ Исто стр. 173.

потребу да укаже на потребе за продубљивањем знања, већ се изражавао тежњом да објасни црквене догме, Т. Аквински је утиснуо посебан печат. Специфичност овог схоластичког приступа исказана је тежњом за увезивањем духовног и друштвеног.⁴⁶⁵ На трагу тих настојања, рационалне поставке налазиле су своје место. Рационални елементи у разумевању државне власти огледали су се у демистификовању основа државе као *последнице првог греха* и схватању државе као *последнице егоистичких потреба* човека.⁴⁶⁶

Схоластика на чијим темељима је и сазидана мисао Т. Аквинског у научном превирању добила је негативну конотацију. Времена која су наилазила допринела су разумевању истине и науке као егзактних делатности које имају своје мерљиве елементе. Међутим, овде не би требало повући стриктне границе.⁴⁶⁷ Међутим, мишљења у овом полу могу се разликовати на сличним основама на којима можемо разумевати односе природног и позитивног права. Из тог разлога разматрање Т. аквинског у светлу разумевања односа духовних и световних елемената не губи на актуелности и данас.

Т. Аквински је важан још и из разлога разматрања односа природног и позитивног права. Дакле када истакнемо термин позитивно право, тада се мора истаћи да ово поимање у филозофску циркулацију и шире разматрање управо пустио Т. Аквинског.⁴⁶⁸

Значај његовог дела и потреба да се не релативизује значај схоластике управо додатно се може подвући кроз утицаје које је Т. Аквински имао на даљи развој науке.

III.8.6. Природно-правна школа и право на непослушност

Анализа везе природног права и грађанске непослушности има претходну напомену која обавезује разматрање. Истакли смо да је питање природног права у светлу савременог начина тумачења правних норми доведено у питање. Актуелни тренутак правне мисли, тј. тумачења права - правна хермеутика сматра да је подела на природно и позитивно право превазиђена. Међутим мултидисциплинарним погледом чини се да не постоји једнозначност у мишљењу да је разматрање о природности права превазиђена категорија.⁴⁶⁹

Проблем са мишљењима овог типа јесте њихова дубока политичка обојеност. Ширина природног права у тој мери је неухватљива да се она може користити за разноврсне покушаје позивања на природност права како би се оправдали сасвим другачији циљеви. Тако се природним правом служе противници доминантног система устројства друштва у колоквијално названом западном делу света. Тако се и истиче да се разматрање природног права систематски занемарује како би се ишло у прилог остваривања циљева неолиберализма и капитализма, који у својим постулатима воде до негација социјалне правде.⁴⁷⁰

Тешко је пак замислити да је могуће организовано негирање дуализма права. Али би свакако ове напомене требало имати у виду као мотивациони моменат тежње ка истини. Разумевање генезе однос природних схватања и контекстуирање позитивног

⁴⁶⁵ PEROVIĆ, M. A. *POLITIČKA FILOZOFIJA TOME AKVINSKOG*. Arhe, 16(31), 7–14. 2020, стр.8

⁴⁶⁶ Исто стр. 12

⁴⁶⁷ Више о схоластици у научном пољу видети: Chemero, A., Silberstein, M. *After the Philosophy of Mind: Replacing Scholasticism with Science*. Philosophy of Science, 75(1), 1–27. 2008

⁴⁶⁸ Finnis, J., "Natural Law Theories", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/natural-law-theories/>>.

⁴⁶⁹ Куљић Т., *О правима са којима смо рођени - Радикално природно право од Карла Маркса до неолиберализма*, Филозофија и друштво XXVIII (1), 2017, стр. 172

⁴⁷⁰ Исто.

права важан је аспект разумевања ширине друштвених процеса који се регулишу нормама. Постојање неправедних норми у поретку реалност је која се не може побити ни у најсавременијим врстама поредака. егзактан пример су државе које означавамо државама благостања, а које ипак нису успеле да до краја испрате динамизам промена у области заштите људског права на приватност.⁴⁷¹

Определимо се ка истраживању несавршености позитивног права, поставља се питање како исправити несавршености ако оне објективно постоје. Механизми заштите права су разноврсни и они могу бити различито посматрани у зависности од нивоа посматрања. Међутим и механизми заштите као део правног система могу бити непотпуни. Услед тога реално је прихватити да се питање непослушности као један део разматрања теорије о природном праву мора уврстити у проучавање. А проучавање може указати на различите нивое односа и објективности да се укаже на неку од врста веза правног система и грађанске непослушности.

Веза између природног права и права на непослушност је суштински анализа односа који је флуидан. Грађанска непослушност наставља се на идеје и схватања структуре природног права. Ово је истакао и (несвесни) родоначелник појма. Разматрајући однос позитивног права у хијерархији, као највиши ступањ замишљене хијерархијске лествице Х.Д. Тороа, он је изабрао природно право.⁴⁷²

Како би се допринело правном начину разумевања, а у исто време и указало на везу са другим друштвеним наукама потребно је направити разграничење са другим појавама и променама које су дуже време предмет изучавања правних и социолошких наука. На овај начин веза између позитивног и природног права добија на објективности.

III.8.7. Право на приговор савести и грађанска непослушност

Када смо на терену приговора савести, ситуација је другачија у тој мери да не мора подразумевати доминантну природно-правну и историјску конструкцију појма. Легитимацијски посматрано, приговор савести се налази на лествици након грађанске непослушности. Док право на отпор представља нелегитимну и нелегалну појаву, грађанска непослушност представља нелегалну појаву, али се о њеној легитимности може дискутовати, те предстоји потреба за одређењем приговора савести са становишта ових појмова. Појмови легалности и легитимности често су изазовно место теорије друштва. Зато легитимност грађанске непослушности изазов је схватања, за разлику од легалности која неспорно не постоји.

⁴⁷¹ На нивоу државе ЕУ право на заштиту података о личности као део људског права на приватност било је недовољно уређено и подложно злоупотребама што доказује и поступак који је против компаније Facebook повео Аустријски, тада студент, Макс Шремс. Овај поступак указао је низ проблема који се тичу надлежности, поступка и материјализације права на приватност под налетом дигиталних технологија. Видети: <https://epic.org/documents/data-protection-commissioner-v-facebook-and-max-schrems-standard-contractual-clauses/> приступљено 20.08.2022. године.

⁴⁷² Конкретно Х.Д. Торо исписује "у сукобу два закона један мора бити виши,... а онда наставља на неки начин постављајући основу за конституисање приговора савести који ће постати тековина позитивног права многих заједница широм планете "Ако ме федерални закон обавезује да чиним оно што ми савест забрањује, зар моја савест не треба да буде виши закон? Може ли Конгрес Сједињених Држава да укине закон савести или закон Христа" према: Молнар А., *Историјски развој грађанске непослушности*, часопис Реч, бр.62/8, Београд 2001, стр. 263

Легитимност власти представља прихватање или прећутну сагласност већине и доживљај на страни "поданика" - грађана да се ради о власти која је правомерна и непристрасна.⁴⁷³

Комплексно диференцирање појмова легитимитета и легалитета има специфичну теоријску димензију која је и у нас адекватно изучена. Оно што остаје недовољно истражено јесте довођење у контекст конкретног правног механизма са концептима актуелног тренутка нормативног и друштвено-политичког момента. Уместо тога, разумевање побуда и елемената, социјалног контекста и односа правне норме према овој појави може бити кључ схватања. Тај кључ, јасно је, не може без хронолошке конотације, пошто је у свима нама уткан код отпора према неправди и слободама најширег типа.

Из ових разлога, схватање приговора савести као утемељене позитивно-правне категорије и грађанске непослушности има значај разумевања ширег конструкта. Сагледавање ток конструкта указује нам да су се ове две појаве и поред различитог легализацијског оквира развијала на истим филозофским основама.

Први евидентирани случај позивања на приговор савести који је тек у савремено доба добио ово значење, налазимо на заласку III века. Касније проглашен светим, Максимилијан је одбио војну службу из верских убеђења.⁴⁷⁴ Како је мученички страдао у истрајавању за своја уверења, његова канонизација још један је од видова отпора потпуној световности друштвеног живота. На овим темељима се и наставља, само много касније, развој филозофије схватања права на приговор савести. Утемељења приговора савести налазе се у протестантској религији, тј. филозофији живота. Управо квекери који се везују за први чин грађанске непослушности, први су обавестили краља Енглеске да не желе да учествују у ратним походима *ни у име Христово ни у име краља*⁴⁷⁵ Почетак XX века означио је почетак нормирања приговора савести као посебног правног института прво у скандинавским земљама, а тек након Другог светског рата и шире.⁴⁷⁶ Тако је као и друга људска права и институти, у другој половини XX века покренут свеопшти режим уређења и утврђења права на приговор савести путем међународних докумената кроз конституције широм света.

Идеолошки посматрано, право на приговор савести се везује за војну службу. Као начин да се одбије убијање уставни текстови широм света, а и међународни документи предвиђају право да се на основу унутрашњег осећаја - савести одбије учешће у рату. Различите су формулације, али се схватање своди на исту основу, право да се не убије. Међународни оквир ово право не препознаје директно у Универзалној декларацији о људским правима. Ово право јавља се као дериватив права на слободу мисли, савести и вере. Европска конвенција о људским правима такође не регулише директно ово право,

⁴⁷³ Појам легитимности јавља се тек у XVIII веку, дакле негде на основама и грађанске непослушности па се основано може разматрати њихова дубока веза. Разликовање легалности и легитимности детаљно, а јасно износи се у: Тадић Љ., *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1996, стр. 112-119

⁴⁷⁴ Brock P., *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton University Press, 1972), p. 13., наведено према conscientious objection to military service, UNITED NATIONS PUBLICATION, New York and Geneva, 2012

⁴⁷⁵ Први позитивно-правни оквир зачетака каснијег права на приговор савести налазимо у Холандији где се прво одбијање војне службе на верским основама налази у законима још 1549. и 1580. а негде око век касније и у исказима квекера у Енглеској. По: Лилић С., Ковачевић-Вучо Б., *Приговор савести као фундаментално људско право*, у *Људска права - 50 година људских права*, Југословенски комитет правника за људска права, Београд 1998, стр. 27

⁴⁷⁶ Исто

већ упућује на национална законодавства.⁴⁷⁷ Дакле, ови међународни правни оквири не везују стриктно обавезу регулисања права на приговор савести. Утврђивање и претпостављање разлога домен је политиколошких анализа. Наш уставотворац иде током модерних уставних текстова, који приговор савести везује за оружје, па ко се позове на ово људско право има могућност вршења позива држави да обави без додира са средствима за убијање.⁴⁷⁸

Право на приговор савести данас дакле егзистира као позитивно-правни институт. Оно што се може приметити на примеру овог права јесте специфична релација између савести и несавести. Питање утврђивања савесности у коришћењу овог права константна је мисаона дебата и повод за разматрање либералиста и конзервативаца. Наш позитивно-правни оквир није познавао ово право, што се може објашњавати комунистичким наслеђем нашег система.⁴⁷⁹ Истраживање које је извршено након промене устава и успостављања могућности за приговор савести у нас указује на поражавајуће податке. Док је војни рок био још увек обавезан ово право имало је јаче дејство. Позивајући се на истраживање које је извршио Европски биро за приговор савести⁴⁸⁰ исказан је резултат да већина оних који су се позвали на приговор савести није имала савесне већ несавесне мотиве.⁴⁸¹ Овај резултат на конто односа правне норме и друштвене стварности може да укаже на потребе едукације пре нормирања и формирања одређене правно државотворне културе у корак са потребама да се одређене слободе формулишу као уставне тековине.

III.8.8. Разликовање од других друштвених промена

Разликовање разноврсних друштвених промена и појава важна је претходница уочавању елемената грађанске непослушности. Ово нијансирање није једноставно. У покушајима одређења једне те исте промене, која се реално збила у друштву, постоје различита тумачења. Ова тумачења свакако зависе од аутора који анализира дате промене, као и од критеријума који се одреде као кључни при креирању одређењу. Политички елементи и интереси, такође, играју веома значајну улогу у интерпретирању неког друштвеног догађаја.

Важно је истаћи и да се између друштвених промена не може повући јака граница из још једног важног разлога. У оквиру социолошке збиље одређења друштвена промена пролази и кроз разноврсне фазе у току времена. Тако смо видели да догађаји који су претходили Америчкој револуцији⁴⁸² имају, или се могу окарактерисати, обрисима грађанске непослушности. У другој од две највише навођене револуције такође можемо уочити разноврсности друштвене динамике. Тако је Француској револуцији⁴⁸³ претходио покушај и жеља за реформама којима, по каснијим догађајима судећи, није дорастао тадашњи владар.

⁴⁷⁷ Детаљан преглед интернационалних докумената права на приговор савести доступан на: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/ConscientiousObjection_en.pdf приступљено 19.07.2022. године.

⁴⁷⁸ Чл. 45 ст. 1. и 2. Устава РС

⁴⁷⁹ Више у: Лилић С., Ковачевић-Вучо Б., *нав. дело* 28-33

⁴⁸⁰ <https://ebco-beos.org/aims> приступљено 12.06.2022.

⁴⁸¹ Више видети: Кузмановић С., *Етички моменти служења војног рока у цивилној служби*, Војно дело, Београд 2009, вол. 61, бр. 1, стр. 206-226

⁴⁸² Догађаји током Бостонске чајанке интерпретирају се првим обликом масовне политичке грађанске непослушности. Фактички елементи су били претходница револуције.

⁴⁸³ Тако Токвил А., примећује да је већина народа желела реформе и боље економске услове него права, те да су се права и слободе лакше конзумирала пре него након револуције. Више видети: Токвил А., *Стари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1994

У XXI веку имамо временски и територијално ближе примере разноврсности и тежине одређења друштвених промена. Прва година новог миленијума у нас донела је покушај динамичног обрта друштвеног тока. После претходно ратних, економских и политичких превирања у Р. Србији се 5. октобра 2000. године догодила промена која у јавности и теорији има потпуно различита одређења. Ова одређења варирају. У једном делу имамо преовлађујуће одређење које подржава револуционарни карактер петооктобарске промене. Од политичког одређења као потпуне револуције⁴⁸⁴, до посебне врсте демократске револуције која се темељи на претходној победи оствареној на председничким изборима⁴⁸⁵ и на крају до револуције која није успела.⁴⁸⁶ Други кључно одређење виде у својерсној промени стране који су извршиле службе безбедности и карактеришу овај догађај као пуч⁴⁸⁷. Чак се у оквирима ових промена примећују елементи грађанске непослушности који су кључно утицали на успешност самог чина промене носилаца кључних полуга власти.⁴⁸⁸ Оно што је доминантно политичка тема⁴⁸⁹, али могу се наћи и покушаји одређених научних утемељење, јесте схватање петооктобарске промене као својеврсне преваре народа.⁴⁹⁰

У овој краткој анализи промене друштвеног тока која је отворила нови миленијум живота у нас можемо сагледати сву комплексност покушаја научног погледа на друштвене промене. Више је разлога за то. Прво, нити разликовања између ових појава веома су блиске. Друго, у зависности од темпоралне дистанце мења се и посматрање једне друштвене појаве. На ово утичу разноврсни најшире културолошки и политички процеси. Треће, разноврсне друштвене појаве међусобно се преплићу у зависности од фаза и динамике догађаја. И последње, политичка одређења и догађаји који долазе након извршене промене, при том мислимо на носиоце политичких полуга, у многоне усмеравају ток разматрања одређених појава. Услед тога веома је тешко експлицитно се одредити и схватити појаве у теоријском - доктринарном смислу, одвојено од политичких процеса.

Теоријско нијансирање може се учинити једноставнијим ако се поједностави и посматра само кроз резултат извршене промене. Разделника може бити више. Углавном се као основни узима критеријум континуитета или дисконтинуитета код одређене друштвене појава. Ово се суштински односи на последицу која наступа самим вршењем

⁴⁸⁴ Како се то јасно елаборира Поповић С., *"Ђинђић је желео да представи и да интерпретира цео тај догађај као револуцију, после које ништа неће бити исто, где ће бити подвучена црта испод тих деведесетих, где ће доћи до лустрације, до промене Устава, промене законодавства..."*

⁴⁸⁵ Стојановић С., *Демократска револуција*, у зборнику радова Р/еволуција и поредак - о динамици промена у Србији, приредили И. Спасић, М. Суботић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2001. стр. 24

⁴⁸⁶ *"Данас је јасно да је петооктобарска револуција пропала"* В. Пешић доступно на: <http://www.republika.co.rs/490-491/20.html> приступљено 20.05.2022. године.

⁴⁸⁷ *"Ја сам увек тај догађај видела искључиво као пуч и управо зато, мислим да он мора да се посматра из угла деведесетих година, у контексту деведесетих година. Зато што онда можемо да разумемо да се тог дана, заправо десила издаја служби безбедности, да су службе безбедности прешле на страну дотадашње опозиције, напустиле свог, до тада врховног команданта Слободана Милошевића и извршиле тај преокрет, дакле, на двору, како би се рекло, у самом врху власти"* Д. Стојановић доступно на: <https://pescanik.net/puc-ili-revolucija/> 20.05.2022. године.

⁴⁸⁸ *"Идеја да ће генерални штрајк и општа грађанска непослушност започети Пети октобар показала се као исправна"* И. Пејић доступно на: <https://www.masina.rs/dvadeset-godina-od-petog-oktobra-demokratske-promene-ili-duplo-golo/> 20.05.2022. године.

⁴⁸⁹ Политичке опције чије су полуге моћу након ове промене у извесном смислу оборене, означавале су ову друштвену промену преваром народа. Нпр: <https://www.sps.org.rs/2017/10/06/ivica-dacic-5-oktobar-jelika-prevara/> 20.05.2022. године.

⁴⁹⁰ Више видети: Атлагић М., Мартиновић А., *Октобарски преврат у Србији - 5. октобар 2000.* године, Баштина, Приштина-Лепосавић 2020.

промене. Уколико су последице такве да изазивају оштар раскид са старим правним и шире друштвеним поретком говоримо о правном дисконтинуитету. У том случају се подразумева ново конституисање друштвених односа и правно нормирање кроз ревидирање најопштијих правних аката. Обратно, ако су последице такве да изазивају благи заокрет у односу на стари режим на терену смо правног континуитета. Иако се на први поглед кроз елементе грађанске непослушности, ова врста промена сврстава у промене са карактером правног континуитета ово није увек случај. Посматране студије случајева, указују да се она може јавити као претходница динамичнијих и оштријих промена Она се, дакле, може уврстити у промене чија последица је правни континуитет и чији интензитет не може бити такав да изазива оштар заокрет, али и као део оштријих промена. Стога питање правног континуитета или дисконтинуитета код грађанске непослушности није једноставно и захтева додатну анализу која не гарантује коначан одговор.

Уочили смо, на почетним ободима Америчке револуције, те ближе нам петооктобарске промена, да се грађанска непослушност може јавити као претходница променама чији циљ јесте оштар дисконтинуитет. Хипотетички није комплексно и у будућности замислити случајеве у којима динамични типови промена који воде правном дисконтинуитету крећу грађанском непослушношћу као претходницом. Пример Арапског пролећа својерсна је мешавина више типова промена која је глобалним медијским токовима имала невероватно широке реперкусије и домете (види:) Еколошки покрети такође имају потенцијал изазивања много оштријих типова промена које крећу једном врстом грађанске непослушности. Протести који су се у Р. Србији догађали као плод побуна против мини хидроелектрана, допринели су променама прописа који уређују ову област. Овај покрет даље је имао и шире реперкусије као масовни државни покрет протеста који се проширио и на протест против Рио Тинта. Интересантно разматрање изнето је од стране носиоца власти да еколошка проблематика задобија пажњу тек када се економски статус грађана побољша.⁴⁹¹

Услед тога, пре него се посветимо појмовном одређењу грађанске непослушности важно је изнети напомене и разликовање између сличних појава. То су у првом реду револуција, као класичан тип правног дисконтинуитета. Затим, државни удар и пуч, о чијом природи односно правном континуитету или дисконтинуитету се може разматрати.

На огледним примерима већ смо уочили да су нити разликовања између ових појава веома блиске и комплексне. Елементи разноврсних облика често се преплићу кроз друштвена превирања. Док је у пракси готово немогуће дати егзактан одговор о кључним елементима друштвене појаве коју посматрамо, у теорији је тај задатак нешто лакши али не у потпуности. Иако се кључни елементи ових појава могу сагледати, они опет зависе од теоретичара и вихора времена који су део процеса покушаја теоријског овладавања и схватања неке појаве. Овим напоменама бар у теоријском смислу уочавање елемената и разлика између различитих појава у социолошкој збиљи основа је могућности правилног сагледавања и разумевања.

Као и када смо говорили о етимологији грађанске непослушности и код термина револуције нисмо на једноставном задатку. Иако је на први поглед термин револуција у

⁴⁹¹ Претставници владајуће елите тврде да су еколошка свест па и протести тим поводом, последица економског развоја и простора који у свести грађана оставља могућност да не брину о економској egzистенцији већ могу да се усмере на еколошке теме. заиста еколошке теме имају своје упориште међу грађанима Р. Србије. Видети истраживање: <https://demostat.rs/sr/vesti/istrazivanja/ekoloska-pitanja-u-srbiji-dobila-svoj-politicki-znacaj/1248> 20.05.2022. године.

друштвеном пољу опште познат, комплексна историја указује да ипак није једноставно утврдити одакле потиче сам назив. Етимологија у овом случају има и ширу конотацију. Она нам даје увид у један посебан тип везе, који се на почецима креирања света каквог данас знамо у државно правном погледу, јавио између природних и друштвених наука. Како смо већ истакли, када су се открића природног научног поља прелила на друштвену доктрину створен је филозофски основ за реконструкцију света. На том путу питање назива револуције у преливањима природног и друштвеног тока, играло је важну улогу.

Изворно помен револуције налазимо код Августина, али у значењу које је касније искористио и Н. Коперник - кружно кретање разних тела.⁴⁹² Укратко може се разумети овако. Н. Коперник је својим учењем успео да егзактним методама побије црквене догме. На прецизан и мерљив начин, својственим природним наукама, успео је да укаже на све негативне последице доминације духовног у односу на световни живот. Како је бесмислено опирати се природним силама које усмеравају цео универзум, разматрање бесмислености догми поставило се и у друштву. По аналогiji са природном науком, опирати се неминовним променама које извиру из друштва, не може утицати на неминовност. Тако је од Августина у друштвеној, па преко Коперника у природној овај појам дошао до једног од најзначајнијих термина друштвене науке. Само се од просветитељства (прецизније од Енглеске револуције) он схвата не као кружење него као трајно и тренутно окретање на супротни пол. До оваквог схватања прошло је готово три века. Од првог помињања речи револуција у XIV веку, за побуне и метеже који немају карактер почетка изнова, па до разноврсног филозофског и практичног етикетирања револуцијом разноврсних догађаја, тек у XVII сплетом практичних и теоријски околности долази до коришћења израза револуција коју он има и данас.

До овога је дошло кроз догађаја на ободима Енглеске револуције. Како се сам револуционарни ток закомпликовао дошло се до тога да је потребно кренути из почетка у креирање посебног државног облика. Описујући ове промене, већ поменуто дело Т. Хобса дало је филозофски оквир за коришћење овог назива. Како је ово дело било на неки начин круна настојања који су тињали у филозофској доктрини претходних година, оно се стабилизovalo као изворник просветитељских идеја ширег типа. Комплексно коришћење назива револуција од Т. Хобса настављено је на основу његовог познијег дела Бехемонда.⁴⁹³ Суштина овако изнетог термилошког комплекса револуције преноси се на њено појмовно одређење. Т. Хобс сматра да она има своју унутрашњу логику - која једном покренута не може да се заустави и друго, она представља узалудни покушај узурпације власти који се на крају враћа свом почетку.⁴⁹⁴ Ова виђења Т. Хобса и данас тињају у покушајима појмовног схватања револуције.

И док се о утврђивању терминологије може даље и прецизније утврђивати хронологија етимологије⁴⁹⁵ код појмовног одређења могу се посматрати два пола размишљања. Први једноставнији, који револуцију дефинише простим чином насилне промене власти без обзира на касније реперкусије. Други, пак, додаје квалификаторне елементе који поред насилне промене власти подразумевају оштар раскид са прошлoшћу, установљавање новог поретка коме је кључни атрибут слобода. Видљиво је да се под првим обликом дефинисања могу сврстати разноврсни облици друштвеним промена. Овде се под револуцијом могу дакле схватити разне врсте права на отпор

⁴⁹² *De revolutionibus caelestibus.*

⁴⁹³ <https://oll.libertyfund.org/title/hobbes-the-english-works-vol-vi-dialogue-behemoth-rhetoric> 20.05.2022. године.

⁴⁹⁴ Молнар А., *Расправа о демократској уставној држави - Низозмеска - Енглеска - САД*, САМИЗДАТ Б92, 2001, стр. 253

⁴⁹⁵ *Исто*, стр.9-10

тиранину, државни удар, пуч, преврат итд. Други пак, подразумева само оне врсте револуција чије последице имају позитивни карактер. Код овог вида револуције битна је жеља, тј. имају ли вође намеру да се промене позитивно одразе по друштво у целини. Нејасно је међутим, да ли сама намера довољна или резултат тј. последица у целини. Пример Француске револуције можда у најбољем илуструје да намера и почетна жеља, не морају увек да прате каснији развој ситуације на терену.

Да бисмо ово утврдили, морамо се упознати са опусом већ поменуте Х. Арент, чија разматрања се означавају почетком пуније анализе појма револуције. На тај начин утврдићемо и важан пред сегмент грађанске непослушности која има шире филозофски а не правни аспект. Да ли је сама намера важна или је код револуције у овом смислу важан резултат, а исто аналогно важи и за грађанску непослушност. Да ли елемент тежње ка добробити друштва јесте квалификаторни како за револуцију, тако и за грађанску непослушност?

Покушавајући да сагледа две највеће револуције Х. Арент прави важну разлику у погледу Америчке и Француске револуције. Док је код прве, социјални елемент био споредан, а политички пресудан, код друге је питање социјалног, економски егзистенцијалног статуса различитих категорија био кључ покретања револуције. Из изведених догађаја, јасно је да намера има дубоке везе са питањем економске благодети једног друштва. Намеравани ток вршења друштвене промене у великом је везан са економским стањем у друштву. Ово се аналогно може показати и на примерима грађанске непослушности. Динамика друштвеног тока и начин вршења промена у корелацији су са економском снагом друштва. Појам социјалног питања Х. Арент као мотивационог елемента за вршење једне промене проширује. Ослањајући се такође на античке изворе, пре свега на Аристотела, она апострофира да се у тумачењу намере промена мора имати у виду оно што користи одређеној личности или групи од пресудног утицаја у политици, па самим тим и друштвеним променама.⁴⁹⁶ Овакав материјалистички приступ свакако није једни и није довољан у намераваним корелацијама вршења промена. Међутим, спектар политичког, али и правног занемарају ова питања из потреба задобијања јавности. Иако занемарен овај аспект проучаван и примећен и проучаван од давнина свакако је фактор који би требало имати у виду и када проучавамо савремене форме вршења промена као што је грађанска непослушност. Политички моменти и материјалистичко поимање при сагледавању намера и мотива грађанске непослушности свакако је од великог значаја.

Посебно имајући у виду да прве промене које смо посматрали од XIV века а које су се називале револуцијама могу више имати карактер побуна и изношења различитих захтева на микро нивоу, за разлику од каснијих револуција које су имале шири карактер. ово само додатно указује на генезу везе грађанске непослушности и револуције, а терминолошке одреднице видели смо имале су различите и разноврсне путање кроз историјске токове.

Као јавности и теорији најближи, појам револуције у својој суштини садржи насилни елемент. Поред револуције, као одлици насилних преокрета друштвеног тога ту су и право на отпор тиранину. Кроз право на отпор тиранину и оправдање убиства тиранина, поставља се основ за такође један вид дисконтинуитета правно поретка. Такође, државни удар и пуч су методи промене државног курса који су карактеристични за типове државе који су ослоњени на војни апарат, па се у оквиру тих режима може вршити овај вид раскида са лошом политиком. Кратком теоријском анализом насиља код

⁴⁹⁶ Арент Х., *О револуцији - одбрана јавне слободе*, Филип Вишњић, Београд, 1991. стр.16

ових врста друштвених промена може се доћи до почетка размишљања о ненасиљу као иманенту промена у данашњем поретку.

III.9. Одређење појма грађанске непослушности

О терминологији, етимологији грађанске непослушности већ смо дискутовали. Истакли смо изазове са уочавањем појаве грађанске непослушности, кроз питања односа са другим сличним појавама и кроз однос са религијом. На тај начин уочили смо да феномен грађанске непослушности има своје етимолошко-термиолошко одређење, па даље практично односно појавно и на крају теоријско-појмовно. Појмовно одређење суштински се схвата као покушај одређивања кључних, неспорних елемената кроз систематизовање једног синтетичког појма грађанске непослушности.⁴⁹⁷

Појмовно одређење имало је у друштву своје специфично извориште у складу са политичким приликама тренутка у коме је настало. Криза дотадашњих концепција друштвене мисли начета је великим ратом на прагу половине XX века. Потом је употреба атомског наоружања указала да свеопшта деструкција у коју упада човечанство прети да разори дотадашње друштвене обрасце. У таквој друштвеној клими настајало је дело које је променило и актуелизовало нове филозофске правце. Теорија правде Џ. Ролса поред питања грађанске непослушности обрађује и два темеља филозофских настојања која су обележиле деценије друге половине XX века. Стубови Џ. Ролсових разматрања постављени су на два кључна принципа, принципу слободе (*liberty*) и принципу једнакости (*equality*). Они су оличени у идеалу правде који се јавља као генусни за ова два принципа, па и сама теорија која анализира начине остварења слободе и једнакости представља његову *теорију правде*.⁴⁹⁸

Више је разлога услед којих се може приписати успех овој теорији, а самим тим и ревитализацији разматрања и конципирања грађанске непослушности. Како је у свом капиталном делу, пар година касније, а заглаван и у Теорију правде рекапитулирао Р. Дворкин *"средњовековни су кривили капитализам због његове трпељивости, а млади су га кривили за крутост, економске неправде и рат у Вијетнаму"*.⁴⁹⁹ Такође, духом ове теорије преовладава практичност која за последицу има тежњу да се не схвата утопистички већ у складу са тежњама да се иде корист најслабије материјално обезбеђених чланова заједнице.⁵⁰⁰ Иако је дело објављено 1971. године, оно је настајало кроз 20 година рада на идејама. А идеје су практично биле плод почетака друге половине XX века неоптерећене почетним филозофским покушајима који су доживели неуспех. Тако је, појавом овог дела на сцени систематизованих друштвених мисли, фактички означен преокрет и нови почетак филозофије и актуелизацију идеја филозофије права.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ У смислу појма који садржи све оне елементе који су кључни, неоптерећен сувишним деловима. Сједињујући појам који у себи сажима све противречности дајући једноставно одређење појмовног типа.

⁴⁹⁸ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица 1998.

⁴⁹⁹ Дворкин Р., *Суштина индивидуалних права*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 7

⁵⁰⁰ Forrester K., *In the Shadow of Justice: Postwar Liberalism and the Remaking of Political Philosophy*, Princeton University Press, 2019 pp.1.

⁵⁰¹ Ово сликовито показује и З.Посавец који за Теорију правде Џ. Ролса записује, да је: *"најутицајније дело политичке филозофије 20. века. Ова категоричка тврдња ослања се на велики утицај који је ово дело извршило од појављивања па све до наших дана. Неки иду тако далеко да га стављају у раван са Платоновом Politei..."* Posavec, Z. *Rawls – Kant. Politička misao*, 41 (3), 49-64 2004. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/22651>

На тај начин се актуелизација питања грађанске непослушности поклопила са покретом новог виђења људских права који су постављени након Другог светског рата. Дело и мисао Џ. Ролса настајали су на тлу англоамерички систем и тиме имала своју специфичност. Европа је пак имале одређене специфичности. Неколико је разлога за то. Прво на прелазу из прве у другу половину XX века, она је изашла са искуством реалног рата на својој територији. Друго, колеративно, последице рата су се такође прелиле на тло Европе. Разапета између источних и западних сила деценијама након Другог светског рата, Европа је на свом тлу гајила велике неједнакости. Ово је створило различите политичке систем, друштвене филозофије, али и правне различитости. На крају, питање политичке одговорности отворило је друге димензије и слабости. Питање мира, које је постављено као императивно, допринело је каснијим слабостима политичких ауторитета и одговорности. Створени су слаби лидери, а делује да последице тек долазе. У овој атмосфери, која је претходила данашњим последицама, настала је теорија грађанске непослушности из другог угла. Немачка теоријска мисао изнедрила нова схватања основа једне друштвене заједнице. Као представник тог правца, који се надовезао на Џ. Ролса, истакао се Ј. Хабермас.⁵⁰² У дискусији са Џ. Ролсом, кроз конструктивну критику и дебату постављени су темељи једне свеобухватне концепције грађанске непослушности која у себи садржи и англоамеричке и континенталне елементе⁵⁰³

У сету питања који су обрађени овом полемиком доминирају питања односа легитимитета и легалитета. Разумевање односа тежишних тачака система државне заједнице у Европи потакнута су од стране аутора из Немачке. Горе наведене специфичности социолошке збиље на тлу Европе свакако су у фокус ставиле другачија питања од оних која су била тежишна на тлу Америке. Тако је однос легитимитета и легалитета потакнут од стране Ј. Хабермаса, а додатно појашњен у одговору Џ. Ролса.⁵⁰⁴ Како ова питања додирују основу схватања односа природног и позитивног права, ова научна дебата отворила је могућности разматрања и могућности упоредних анализа ширих граничних питања. На овај начин, додатно су актуелизована и размотрена темељна питања филозофије и филозофије права, а кроз овакву призму и грађанске непослушности. На тај начин питање концепције грађанске непослушности јавило се као питање које додирује основе размишљања о начину уређења једног друштва.

Дакле, поменути Теорија правде извориште је првобитно актуелизованог појма грађанске непослушности.⁵⁰⁵ Ј. Хабермас свој допринос из угла континенталног схватања донео је у другачијем светлу.⁵⁰⁶ Сет ових идеја означава модерни појам грађанске непослушности који је додатно разматран и актуелизован од многих теоретичара. Из угла процесно-правног карактера посебан допринос дао је Р. Дворкин, као неко које доживео право и из угла праксе. Потребно је још једном подвући на оправдани значај који овој теорији истиче шира правна доктрина. Елементи појма који се спајају у виду Ролс-Хабермасове концепције указују на потпунији појам. Велику улогу у истицању значаја ове теорије има и садржајност њеног појма. Она је специфична услед покушаја спајања и разумевања два различита система - англосаксонског и континенталног. Спајањем

⁵⁰² Хабермас Ј., *Измирење путем јавне употребе ума: Примедбе на политички реализам Џона Ролса*, НСПМ бр. 2- 3, Београд 1998.

⁵⁰³ Превод у нас је доступан, видети: Ролс Џ, *Одговор Хабермасу*, НСПМ бр. 2- 3, Београд 1998.

⁵⁰⁴ Dubljević, V. *Razlika između pravde i legitimnosti kao osnova za tumačenje Rolsovog Prava naroda*. *Političke perspektive*, 2 (1), 49. 2012, Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/146226>

⁵⁰⁵ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД Подгорица 1998.

⁵⁰⁶ Хабермас Ј., *Грађанска непослушност - тест за демократску уставну државу*. <http://neposlusnost.fpn.bg.ac.rs/literatura/Gradjanska%20neposlusnost%20-%20test%20za%20demokratsku%20pravnu%20drzavu.pdf>

мисли која долази са овако два различита друштвена поднебља, доприноси се у једном смислу и разумевању ширине обухвата и схватања феномена грађанске непослушности.

III.9.1. Грађанска непослушност према Џ. Ролсу

Теорија Џ. Ролса обележена је догађајима који су га окруживали и чији је савременик био. Такође он је био и под утицајима који су на њега долазили из радне, академске средине. Рођен у правничкој породици, у САД након Првог светског рата, чекао га је живот обележен бурним светским дешавањима. Тектонске промене светског поретка, динамика и ужаси Другог светског рата одразиле су се и на схватања у филозофији и праву. Једна од кључних цртица јесте његов боравак по Азији и лично сведочење о последицама нуклеарног арсенала САД, што је у неку руку предодредило његову професионалну каријеру.⁵⁰⁷ Уз одбијање даљег напретка у војсци, а кроз искуство мрачног периода и последично разарања цивилизацијских тековина утицајем рата, започиње његова академска каријера. На универзитету, окружен неким од највећих мислилаца тога времена, креће његов поход истине друштвене доктрине.⁵⁰⁸ Под овим утицајима и окружењу историјских прекретница света, тј. одрастању након Првог светског рата и зрелости након Другог, покренуто је настајање писаног дела Џ. Ролса. Ово писано дело породило је савремене рецепције грађанске непослушности и ширих односа питања природног и позитивног права. Његова схватања у домену правде, права народа и политичког либерализма спадају у ред најцитиранијих и најутицајнијих дела политичке и правне филозофије.

Појмовно одређење грађанске непослушности Џ. Ролса долази посредно. Његова изворна идеја изражена је кроз потребу за реинтерпретацијом и савременом анализом теорије друштвеног уговора.⁵⁰⁹ У оквиру ревитализације постојећих идеја друштвеног уговора, он врши приказ свеобухватне анализе односа *јавног поретка* и *грађанина* кроз призму правде. Савремено виђење теорије подразумева и анализу савременог система. Постојање савременог система следствено предвиђа и другачији вид слобода и права у складу са развојем цивилизацијских тековина. Тако, концепција савременог друштвеног уговора постаје средство супротстављања доминантним филозофским правцима који, према мишљењу Џ. Ролса, нису имали успеха у креирању филозофске основе друштвеног поретка.⁵¹⁰ У покушају остваривања правде у оквиру система, где се правда схвата кључним атрибутом *непристрасности*, као ново средство заштите људских права јавља се грађанска непослушност. Међутим претпоставка могућностима

⁵⁰⁷ Стјепанов Р., *О либерализму и праведности*, Гласник Адвокатске коморе Војводине, Часопис за правну теорију и праксу, Нови Сад, 2003, Година LXXV Књига 63, стр. 185.

⁵⁰⁸ Његови непосредни узорци били су Берлин, Х. Харт и други. Видети: Wenar, Leif, "John Rawls", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/rawls/>>.

⁵⁰⁹ Теорија друштвеног уговора води порекло још из антике од Протагоре и Епикура. Модерни облик дугује Томасу Хобсу који је везује за природно лошу људску природу. Људи пак зарад опстанка уговором стварају Левијатан. Након овога Џон Лок уводи идеју поделе власти кроз друштвени уговор, Жан-Жак Русо утемељује терминологију, а Имануел Кант додатно развија политичку филозофију овог типа. Џ. Лок је своје теорије пренео на идеје формирања система у САД, Ж.Ж. Русо путем Француске револуције успео је да угради идеје друштвеног уговора у позитивно право Француске. После Канта, идеја је пала у немилост међу политичким филозофима све до дела Џ. Ролса. *Она је сада у срцу рада бројних моралних и политичких филозофа*. По: D'Agostino, Fred, Gerald Gaus, and John Thrasher, "Contemporary Approaches to the Social Contract", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/contractarianism-contemporary/>>.

⁵¹⁰ Ролс Џ., *нав. дело* стр 13-17

остваривања коришћења овог средства јесте претходно постојање уређеног система.⁵¹¹ Џ. Ролс промовише грађанску непослушност, претходно градирајући законе, па је види као средство супротстављања потпуно *неправедним законима*. *Ови закони*, у складу са својим неправедним својством, не би требало да производе дејство у правном поретку. Начин да се уклоне неправедни закони, он види, у већ постојећем средству друштвених превирања. Додатни атрибут и афирматор који би требало да мотивише ка разматрању овог средства јесте постојање филозофског и практичног утемељења. одлучујући атрибут, а уз ову основу одликује је и друштвено врло важна ненасилност.⁵¹²

III.9.1.1. Субјекти у односу

У оквиру свеобухватне теорије правде, Џ. Ролс је посматрао две врсте субјеката. Праведност би суштински требало да буде атрибут којим би описивала узајамна права и обавезе у односу државе и грађанина. Како појам државе није једноставан и има више нивоа, а и на другом полу односа имамо разноврсне грађане, Џ. Ролс је посебан напор уложио да образложи обе стране, па онда и њихову међузависност. Са једне, опсежну анализу хронологије мисли о правди изразио је кроз доносиоце закона – установе. На установама је да систематизују праведан поредак. Са друге стране он је у оквиру анализе грађанина као другог пола односа праведности, претпоставио савесну обавезну супротстављања неправедном поретку.

Анализирајући природу дужности и обавезе појединаца у друштву, он претпоставља средства која грађанима стоје на располагању.⁵¹³ Међутим та средства не постоје просто као могућа, већ предвиђају један мисаони и осећајни капацитет на страни грађанина да би се могла остварити. Тај квалитет грађанина Џ. Рол описује као савесност. Претпостављајући варијанту савременог друштвеног уговора, као члан такве заједнице, он има извесну уговорну обавезу старања о реду унутар ње. Тај ред подразумева и способно исправљања аномалија које се јаве унутар правног система, а средство којим се достиже та исправка јесте - грађанска непослушност. Ово посебно средство савесних пут је ка исправљању аномалија у поретку. Изузетно правнички вешто, доводећи правне критеријуме, институције и норме у критички осврт он је већ постојећу теорију грађанске непослушности довео у везу са остваривањем правде у једном друштвеном поретку.⁵¹⁴ Оно што би се могло карактерисати као још један вид успеха ове теорије, јесте и способност да накнадним реинтерпретацијама којима се уважава разноврсност мишљења и критика створи свеобухватна теорија друштвеног уговора.

Под установама он подразумева оне структуре које припадају уставној демократији.⁵¹⁵ Међутим, он уставну демократију не приказује утопистички. Ово је важно из угла критика које ћемо изнети при анализи демократичности као неопходног

⁵¹¹ Претпоставка могућности грађанске непослушности је демократски уређен систем тј. *легитимно установљену демократску власт*. Ролс Џ., *нав. дело*.

⁵¹² Разматрање о значењу и домену ненасиља у доктрини и јавности све је чешћа. Да ли се ненасиље односи само на особе или и на имовину, као и ограничење ненасиља у концепцијама Џ. Ролса дато је у: Scheuerman, W. E. "Good-Bye to Nonviolence?" *Political Research Quarterly*. SAGE Publications, The University of Utah, 2022.

⁵¹³ Ролс Џ., *нав. дело*.305.

⁵¹⁴ Како сам сведочи Џ. Ролс у предговору, ово није била оригинална теорија, али вештост уклапања и способност да прихвати критичке осврте учинили су ово дело каменом темељем свих модерних анализа од седамдесетих година 20. века па да даље. Основа теорије грађанске непослушности преузета је од Х. Бидана како ћемо касније и уочити. Међути, довођење у шири контекст анализе праведности једног друштва супстрат је који даје пут разумевању односа унутар појма савременог друштвеног уговора.

⁵¹⁵ Ролс Џ, *нав. дело*, стр. 187.

елемента вршењу грађанске непослушности. Он не сматра да је овај облик једни који је способан да оствари правду у једном друштву. Напротив, он доказује да изведени политички концепти зависе од наших судова, те да се јављају као резултат нашег промишљања.⁵¹⁶ На тај начин он уважава друштвене услове и унутар њих разноврсне факторе који утичу да би се праведност и људска права унутар друштва остваривала. Међутим, он истиче да је један од најважнијих предуслова деловања грађана видљивост јавних установа. Ову видљивост он претпоставља кроз публицитет, односно транспарентност и јавност рада. Ако се претпостави да су грађани разумни, доступност информација о правим функцијама јавних установа може само да допринесе изградњи правде. Потребно је истаћи да од почетне концепције теорије правде, коју схвата на апстрактан начин уз ослонац на теоријске ауторитете, две деценије касније донекле ревидира свој став.⁵¹⁷ Ова каснија ревизија у великој мери уважава разноврсност и утицај друштвених услова који утичу на остваривање посматраних вредности.

Дакле, еволуција гледишта Џ. Ролса допринела је да схватању значаја политичке културе. Она се види као израз традиција и развоја цивилизацијских тековина, те се развија унутар једног друштва. Тако схваћена онда добија значењу уместо пређашње схваћених апстрактних елемената. На тај начин се демократски идеали утемељују на основне принципе функционисања друштва.⁵¹⁸ Систем правде ослоњен је само на ове вредности које се развојем и стварањем традиције и културе унутар једног друштва могу развијати и склапати један демократски систем. Како би се остварили идеали правде, схваћених у имагинарно замишљеном друштву, мора се претпоставити постојање свесног и савесног типа грађанина који има своју двоструку улогу према друштву и институцијама.

Појединци у друштву, дакле грађани, имају своја права и обавезе унутар друштва.⁵¹⁹ Схватајући тежњу ка правди унутар једног друштва Џ. Ролс прихвата да разумни грађани имају право на различитости. Услед тих различитости они не теже да једни друге приморају на нека понашања која су супротна виђењима чланова тог друштва. Па чак иако су већинског мишљења, разумни грађани неће приморавати друге грађане да иду у корак са њиховим уверењима.⁵²⁰ Међутим, за разлику од Х. Харта, он схвата питање слободе грађанина шире. Грађани у друштву (па и у односу на позитивно право) нису робови или кметови. Они имају своје слободе и права у складу са својим особинама. Допуњујући теорију првобитног положаја, али и почетна схватања друштвеног уговора по Левијатану, он полази од позитивних премиса. Сматра да су грађани оплемењени одређеним атрибутима који су као такви њихов пут ка слободи. Поред слободе и једнакости, као особина првобитног положаја, грађани су и рационални и разумни.⁵²¹

Видимо, дакле, да ревидирајући пређашње теорије друштвеног уговора и покушаје сазнања друштвених истина Џ. Ролс полази од позитивних претпоставки. За разлику од теорија које интерпретирају људе као егоистичне и себичне, Џ. Ролс види

⁵¹⁶ Исто, 197.

⁵¹⁷ Овде се мисли пре свега на поставке изнете у: Ролс, Џ. *Политички либерализам*, Београд, Филип Вишњић, 1998.

⁵¹⁸ Младеновић, И., *Политичка култура и принципи демократије*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, доступно на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2018/0023-51641860097m.pdf>

⁵¹⁹ Како сам Џ. Ролс каже ово схватање правде, односно права и дужности појединаца као чланова овог односа израдио је на основу Х. Харта. Видети: Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, 1998, стр. 110-117

⁵²⁰ Wenar, L. "John Rawls", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/rawls/>>.

⁵²¹ Исто

разумност. За разлику од Аристотела који полази од материјализма и добробити, Џ. Ролс полази од рационалности. Теорија овог типа није мало, а наведене различитости су карактеристика поларизације мишљења различитог типа. Оно што из овог односа фасцинира везано је за сам контекст писања ових делова. Поред најдубље кризе људског битисања која је обележена Другим светским ратом, те кризе саме филозофије, али и личног ратног искуства Џ. Ролс задржава веру у људе. Он у трагању за друштвеном истином и поред свега не одустаје од тежње да људе - грађане, схвати као бића која су својим разумом способна да достигну уређен и праведан живот у заједници. Кроз све то, разумевање грађанске непослушности део веровања у грађанина који ће својом савесношћу и делатношћу градити боље друштво око себе.

III.9.1.2. Значење већинског правила

Пре него што приступи појмовном одређењу грађанске непослушности Џ. Ролс нас упознаје са природом обавезности према неправедном закону и питању већинског правила.⁵²² Он прво логиком правно-процедуралног зналаца анализира питање, тј. статус већинског правила. Након тога, анализира и градира правила, односно законе. У оквиру ове анализе он делимично користи елементе економске анализе права, кроз упоредну поставку идеалног законодавства са једне и идеалног тржишног процеса са друге стране.⁵²³

Иако демократске процедуре представничког система функционисања друштва предвиђају средства која гарантују процедуралност и функционалност, оне не могу гарантовати и потпуну праведност. Значење већинског правила Џ. Ролс образлаже услед прихватања и реинтерпретације већ поменуте историјске уговорне теорије. Процедурално приближнији савременој уставној држави, прихвата чињеницу постојања и пристајања на статус већинског одлучивања (или коалиције мањинског ентитета) при формирању кључних правних одредница и уставних принципа. Међутим, аналогним разматрањима и закључцима истиче евентуалне мане и несавршености, које као такве могу довести до аномалија система. Ове неправилности самим тим воде и до неправде у самом систему одлучивања о правилима. Иако, након опсежне анализе, нема аргумената да се докаже да је оно *што већина хоће исправно*, оправдано је да *већина има право да доноси законе*, што даље води до тога да *тако донети закони не морају бити праведни*.⁵²⁴

Разумевање и разматрање већинског правила Џ. Ролс разматра из потреба образлагања две врсте односа у друштву. Прво је разумевање да већина не значи и истина и друго, да реинтерпретира нову форму друштвеног уговора. Ако већинско правило унутар једног друштва не може да гарантује праведност, онда је неопходно постојање корективних елемената који би били нека врста исправке већинском правилу. За разлику од ранијих теорија, ова је временски и еволутивно ближа развоју у ком држава има најважнију улогу унутар друштва. Опсег нормираности друштвеног живота и у време када је настајала ова теорија је на том нивоу да може одговарати тенденцијама које су присутне и у савремено доба. А то је широки обухват друштвеног живота правним нормама. Како би се постигао баланс унутар правила већинског правила, а под

⁵²² Исто стр. 324.

⁵²³ Економска анализа права јесте и актуелна теорија права, а посебно значајна за прелаз између две половине XX века, један од каснијих представника који се сматра и утемељиваљем модерне економске анализе права јесте судија и теоретичар Ричард Познер. Више видети: Аврамовић Д., *Ричард Познер подвлачи црту - правни реализам као одговор на изазове данашњице*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 2015. вол. 49, бр. 3, стр: 1231-1245.

⁵²⁴ Ролс Џ., *нав. дело* стр 325

претпоставком савесних грађана мора постојати грађанска непослушност као могуће средство исправљања неправде.

На ове елементе већинског правила наставља се на схватање савременог типа уговорне теорије. Иако је ова теорија настајала кроз векове, ова реинтерпретација доноси ново виђење из савременог угла, под разумевањем уставне државе чије карактеристике смо већ исказали. Суштина ове теорије коју смо покушали да образложимо је да људи вештачки склапају творевину, путем договора која би требало да у себи сажме и спречи све противречности. Како је и сама та творевина склопљена од људи нема гаранција које могу да поставе идеалне процедуре и идеална правила. Услед тога, природно је да се пристаје на такав вид несавршености, али би погубно било да се те несавршености идеализују. Анализа и критички осврт на већинско правило, уводни је моменат у креирање и анализу средства којим би се утицало на ове аномалије. Грађанска непослушност касније се у оквиру теорије правде поставља као основа да постоји могућност реаговања на аномалије у систему. Видећемо, касније Џ. Ролс и поентира тако што предвиђајући ово средство које је нелегално, он у корак са равнотежним приступом предвиђа и пристајање на казну која је последица те нелегалности. Али ако је нелегална, не значи и да је нелегитимна. На том трагу егзистира грађанска непослушности. Већинско правило додатно је размотрено и каснијим критичким освртима питања легитимитета и легалитета. На том трагу живи и теорија Ролс-Хабермас као и данас, непресушни извор дебата о савременим разумевањима природног и потивног права.

III.9.1.3. Дефиниција грађанске непослушности са освртом на превод

Појам и елементи грађанске непослушности у нас, актуелизовани су и наводе се углавном према концепцији коју је изложио Џ. Ролс.⁵²⁵ Треба напоменути да се његова концепција ослања на претходно изнету по Х.А. Бидану.⁵²⁶ Такође, концепција на коју је указану у Теорији правде, део је ширег разматрања односа имагинарно замишљеног јавног поретка и грађанина кроз који се формира својеврсна теорија правде. Конкретизације ових виђења дате су накнадним списима Џ. Рола⁵²⁷, а сама дефиниција допуњена дискусијом са Ј. Хабермасом. Процесно правно схватање чија се матрица може применити на шире правне поретке доступна је према Р. Дворкину и његовој интерпретацији теорије индивидуалних права.

Своје одређење грађанске непослушности Џ. Ролс излаже кроз формирање дефиниције и анализу елемената. Претходно образлаже већ поменуто постојање поретка у оквиру кога би се могла остварити грађанска непослушност. Постојање оваквог поретка, већ образложеног, Џ. Ролс везује за постојање јавних установа које су претходно створене замишљеним друштвеним уговором.

Демократски систем је онај који је у *највећем делу добро уређен, али у коме се ипак дешавају аномалије у виду озбиљног кршења правде.*⁵²⁸ Одлика овог система јесте легитимност која се схвата у оквиру статуса већинског правила. Легитимност дакле као

⁵²⁵ Ова дефиниција наводи се у расправама на српском и хрватском језику као основа разматрања грађанске непослушности и реактуелизације кључних питања односа природног и позитивног права, легитимитета и легалитета, питања правде и правичности као и односа грађана и власти.

⁵²⁶ Bedau, H.A. *Civil disobedience in focus*, Routledge, New York, 1991.

⁵²⁷ Пре свега конкретизација критикованих елемената демократског поретка као претпостављеног, али Џ. Ролс не одустаје од ове концепције већ је само конкретизује кроз признавање права на специфичности и развој унутар традиције и најшире културе једног поретка. По: Ролс Џ., *Политички либерализам*, Београд, Филип Вишњић, 1998.

⁵²⁸ Ролс Џ., *нав. дело*, стр 330.

појам предвиђа да постоји већинска подршка једном систему унутар друштва. Даље, то значи да су и методе доласка на власт не само правно уобличене и легалне, по закону устројене, већ и да суштински највећи број припадника замишљене заједнице пружа подршку таквом систему да формира јавне установе. Ове установе дакле формирају се на основу друштвеног уговора који склапају чланови заједнице. У тој форми поставља се питање како се решавају аномалије оваквог система, који по логици ствари не може бити безгрешан.

Ако се претходно утврде квалитети поретка у коме се може извести, грађанска непослушност дефинише се као *јавни, ненасилни, мада свесно политички чин, супротан закону, који се обично изводи са циљем да изазове промену у закону или политикама власти*.⁵²⁹ У смислу анализе дефиниције истиче се и питање схватања свих елемената чија ће анализа бити део посебног поглавља. Важно је истаћи већ познату анализу превода која подразумева разликовање израза свесно и савесно.⁵³⁰

Значај овог разматрања посебно има важност из угла разликовања грађанске непослушности и приговора савести. Сам Џ. Ролс у оквиру дефинисања грађанске непослушности разликује ова два појма. Са друге стране у оквиру своје теорије индивидуалних права Р. Дворкин изједначава грађанску непослушност као вид права по основу приговора савести.⁵³¹ Џ. Ролс истиче неопходну потребу да разграничи ове институте, иако признаје да у реалност и друштвена збиља не дају много могућности да се строго и прецизно укаже на разлике.⁵³² Дакле, Џ. Ролс приговор савести подразумева ширим појмом од грађанске непослушности.

Из визуре нашег правног система нешто је једноставније. Док комплексна хоризонтална и вертикална хијерархија правних прописа у САД отежава ова разликовања, наш уставотворац је предвидео право на приговор савести и ограничио га на област војног деловања.⁵³³ Тако би се право на приговор савести код нас могла схватити као позитивно-правна категорија док је грађанска непослушност изразито и свесно нелегалан чин. Уз уважавање горе поменутих теоријских разлика на овај начин би разликовање али и разумевање грађанске непослушности у нас било једноставније.

Кључне две разлике огледају се у правди и политичком карактеру. Код грађанске непослушности позива се на осећај правде, док то код приговора савести то није случај. За разлику од овога код приговора савести се не позива на осећања заједнице и потребе да се испуни осећај правде.⁵³⁴ Код другог мотива грађанска непослушност је искључиво политички чин. Код приговора савести то није случај, он се може заснивати и на верским мотивима или другим осећањима која нису дубоко уткана у политичке мотиве.⁵³⁵ Овде је јако важна и напомена да питања превода имају јако велики утицај и на схватања и интерпретације. Ово се посебно мора имати у виду при анализи извора који су даљег временског домета од поменутог. Није тешко замислити, да када постоје и различите интерпретације превода, могу постојати и разноврсне интерпретације правних прописа који имају много већи утицај на живот човека. Како ништа није савршено, грађанска

⁵²⁹ Исто 331

⁵³⁰ Како је у оригиналу наведено - conscientious што значи савесно а не свесно како се наводи у преводу. Примећено од Спасић И., *Грађанска непослушност*, у зборнику Појмовник цивилног друштва II, Београд 2004. стр. 57

⁵³¹ Дворкин Р., *Суштина индивидуалних права*, ЦИД, Подгорица 2001, стр. 257

⁵³² Ролс Џ, *нав. дело* стр. 337

⁵³³ Чл. 45 Устава РС („Сл. Гласник РС“ бр. 98/2006 и 115/2021)

⁵³⁴ Ролс Џ, *нав. дело* стр. 335

⁵³⁵ Исто стр. 336

непослушност као средство савесних грађана добија додатно на тежини, како се опсег знања и сазнања шири.

III.9.2. Грађанска непослушност по Ј. Хабермасу

Специфичне друштвено политичке околности у Немачкој у другој половини XX века. Раздвојена између истока и запада, као држава која је своју кривицу за страдања у Другом светском рату прихватила, Немачка се социјално и политички специфично развијала. Ипак и под тим напоменама, схватаће их континентално дела света а на пољу права супротстављања неправедним законима долази нам са овог простора. На томе треба захвалити филозофској традицији која је постојала вековима пре тога. Али и свакако већ поменутом Г. Радбреху који је свој филозофско-правни опус изградио на тумачењу права на исправку неправедних закона са којима се и сам сусрео. Немачка правна теорија, прецизније Ј. Хабермас изнедрио је концептуално потпунији појам. Његов појам грађанске непослушности и везаних односа није био самосталан већ коментар на већ скројену Теорију правде Џ. Ролса. Како је и сам Џ. Ролс довољно свестан потребе за ширином научне истине, прихватио дискусију и потребу за ревизијама и допунама своје теорије настала је концепција грађанске непослушности која данас носи назив Ролс-Хабермасова теорија.

Основа теорије грађанске непослушности Ј. Хабермаса је разликовање легитимитета и легалитета и средишњи ток који у оквиру тог односа заузима грађанска непослушност. Ова теорија је дакле оригинална, на тај начин што долази из визуре права С.Р. Немачке и њеног конституционализма. На основу тога Ј. Хабермас уводи термин *квалификована покорност праву*⁵³⁶. Даље, ослоњен на рационализам као правац који је дуго баштинио своје филозофско напајање са тла Немачке разуму даје посебно место. Прецизније, он подсећа на схватања која су оправдања правном поретку учавала у схватањима засниваним на разуму.⁵³⁷

Оно што је још важно помена у теорији Ј. Хабермаса јесте његово апострофирање анализе појма људских права у вези грађанске непослушности. При том, он се залаже за екстензивно тумачење начела људских права. Основу односа легалитета и легитимитета можемо сагледати кроз ова фундаментална права. Посматрајући Основни закон Немачке и правну теорију, Ј. Хабермас закључује да се одређење овог односа, који по својој природи доводи до многих забуна, мора схватити тако да уставни принципи имају својеврсну моћ легитимисања. Ако су они екстензивно схваћени онда могу да допринесу надзаконским важењем.⁵³⁸ На овај начин схваћени уставни принципи оправдавају активности којима се штити људско право, ако су она угрожена од стране нелегитимног закона. Опет трагајући за легализујућим елементима, Ј. Хабермас истиче да и Основни закон прави разликовање између закона и права стављајући својим формулацијама права изнад закона.⁵³⁹

Да би се до краја разумела ова теоријска поставка грађанске непослушности Ј. Хабермаса мора се имати у виду околност њеног настанка. Када је настајала, социолошка суштинска позадина и покретач размишљања били су покрети у Западној Немачкој пре

⁵³⁶ Хабермас Ј., *Грађанска непослушност - тест за демократску уставну државу*, стр. 58

⁵³⁷ Он овде истиче узора и на неки начин се наслања на оживљавање филозофских ерудита које је започео Џ. Рол истичући етику И. Кант и њену заснованост на разуму као кључну али превазиђену теорију у којој се могу огледати обриси савремених схватања данашњице и разумевања позитивних оквира.

⁵³⁸ Ј. Хабермас, *нав. дело* 58

⁵³⁹ *Исто*

свега еколошких и антинуклеарних тежњи.⁵⁴⁰ Како су ова питања егзистенционалне природе такође је у равана размишљања Ј. Хабермас позивао питања легитимитета и легалитета. Ако су ово питања која су егзистенционалног карактера није могуће о њима одлучивати стандардним путем, већ је неопходна квалификованија процедура или већина.⁵⁴¹ Ако је већ одлучено како не би требало онда се назире оправдање питања грађанске непослушности.

Сагледавањем ове теорије могло би се закључити да Ј. Хабермас тежи образложењима која доводе у везу питања легитимитета и легалитета. За разлику од аутора англоамеричког правног система ове тежње су израженије. Тежња да се на основу Основног закона изнађе оправдање чини ову теорију донекле претерано легитимном из угла појаве која се посматра. Али са друге стране схватањем традиције Немачког права те логике континенталног система ово разматрање добија на специфичности и значају. Тако се уочава и још један њен значај. Ова теорија уводи принципе људских права у раван са питањима егзистенције, постављајући их изнад законских решења и уз обавезу екстензивног тумачења.

На тај начин се људска права постављају као легитимизацијски али и легализацијски основ ових покрета ка променама. Проблем се јавља када се унапред дефинише грађанска непослушност као чин противан праву. Онда се поставља логично питање да ли има уопште потребе за оправдањима овог типа.

Оно што остаје недоречено јесте начин поступања када се грађански непослушник нађе пред лицем правде. Шта се дешава у судару савесног грађанина који из добре намере крши закон и потребе за судском одлуком. Ову аномалију донекле у својој теорији исправља Р. Дворкин.

III.9.3. Позитивирање грађанске непослушности Роналда Дворкина

Конкретно свођење појма из визуре судске делатности даје Р. Дворкин својом анализом индивидуалних права. Претходно он даје објашњење општих али специфичних појмова његове теорије. Термин индивидуалних права, као вид природно-правних особина човека указује на питање потребе конструктивно критичког сегмента позитивног права. У овом се он ослања на питања која је већ досегла филозофија права, па у том контексту анализира теорију правде Џ. Ролса. Ова разматрања ослоњена су по признању самог Р. Дворкина на свеобухватно учење Џ. Бентама. Како сам Р. Дворкин сматра мора се правити разликовање између два дела права, а то по његовом суду први излаже Џ. Бентам. Ослоњен на његову свеобухватну теорију права која садржи појмовни и нормативни део он покушава да да модерни допринос. Визуром савременог момента, те достигнутим размишљањима Х. Харта и Џ. Остина са стране правног позитивизма, те актуелностима тренутка у коме пише своје део Р. Дворкин тежи да изнађе чувени мост између позитивног и природног права.⁵⁴² Специфичност његовог појма је својеврсна тежња да се практикује јуснатурализам, с тим што његов појам природног права варира у различитим контекстима.

⁵⁴⁰ Спасић И., *Грађанска непослушност*, у зборнику Појмовник цивилног друштва II, Београд 2004. стр. 57.

⁵⁴¹ Исто

⁵⁴² Svetlič, R. *(Post)modernost Dworkinove filozofije prava*. *Filozofska istraživanja*, 24 (2), 407-414, 2004, Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/202910>

Оновни циљ Р. Дворкин јесте проналазак линија сагласности између позитивног и природног права. На том путу, као што смо истакли он се одређује изразито процесно-правно за разлику од Џ. Ролса (што је можда и узрок мање популарности и досега његове теорије). Два су сегмента кључна за његову анализу Први, одређење идеалног судије филозофа. Друго, повлачење црте у оквирима тужилачке истраге која је своје место нашла и у англосаксонским, али и континенталним системима последњих деценија.

Важну улогу у овој анализи игра замишљени судија кога креативно назива Херкул. Овај замишљени судија натприродних својстава знања, стрпљења истрајности, подсећа на античке филозофе који би требало да воде државу. Кроз призму активности замишљеног судије Р: Дворкин врши анализу односа права и морала успостављајући уводнице које ће касније имати својој одсјај и у анализи грађанске непослушности. Суштински судија Херкул имао би задатак да спроведе и доведе у релацију односе природног и позитивног права. Међутим, тај пут прожет је многим изазовима. Истакли смо већ да многоструки фактори утичу на реалност борбе за људска права.⁵⁴³

Поред анализе судске функције тежњу схватања комплексне хијерархије правних прописа Р. Дворкин систематизује кроз анализу улоге и овлашћења тужилаца. Ако тужилац има особине које би требало да одлику квалитетног правника, онда он у складу са својим широким овлашћењима може да буде емитер природних својстава у оквиру позитивног права. Тако постојање дискреционих овлашћења, представља идеално решење и могућност да своју свест и савест тужилац примени како би ухватио нити корективног елемента у оквиру позитивног права.⁵⁴⁴ Овако одређење односа природног и позитивног права има своје утемељење и ако се погледа грађанска непослушност. Реалност протеста у Р. Србији донела је и могућности да тужиоци примене своја дискрециона овлашћења како би успели да допринесу схватању могућности грађана на право грађанске непослушности. Ово схватање по Р. Дворкину имало је своје специфичности. Оне се пре свега огледају у налажењу начина да се схвати могућност позитивирања грађанске непослушности.

Који су специфични елементи грађанске непослушности по Р. Дворкину?

Основна специфичност јесте схватање појма грађанске непослушности делом појма права на приговор савести. Како смо већ истакли природа ове теорије је оправдана Уставом САД које је настао крајем XVIII века и специфичном хијерархијом правних прописа система у оквиру ког Р. Дворкин формира своју теорију. За разлику од Џ. Ролса који прави разликовање и одређује политичке и правне елементе које поседује специфичност грађанске непослушности, Р. Дворки заузима другачије становиште. Ова специфичност доводио и до својеврсног специфичног позитивирања и анализе грађанске непослушности из призме процесног права.

Тако посматрајући конкретан пример одбијање регрутације на основу приговора савести која се поставила као противна позитивним прописима, али и која је противном окарактерисана од стране многих правника, Џ. Ролс покушава да уочи алтернативу овом размишљању. Као идеално средство на овом путу њему се указује грађанска непослушност.

Како се грађанска непослушност сагледава у Ј. Хабермасовом односу између легалитета и легитимитета или историјским освртом између природног и позитивног

⁵⁴³ Један од тих изазовних тачака јесте и религијска компонента, којој пажњу поклања и Ј. Хабермас. Р. Дворкин такође анализира ово питање. Више видети. Дворкин Р., *Суштина индивидуалних права*, ЦИД, Подгорица, 2001., стр. 143.

⁵⁴⁴ Дворкин Р., *нав. дело*, стр. 257.

права, поставља се питање на ком полу стоји Р. Дворкин? Одговор на ово питање, који би могло да укаже и на јаснији поглед његовог схватања грађанске непослушности није лако одредити. У обзир се мора узети шири контекст животног тока Р. Дворкина и његово дела.

Специфичност процесних елемената унутар његове теорије свакако је и настао под утицајем правне праксе. Почетне године каријере он је провео као судски помоћник, а након тога радио је и као адвокат унутар великог система. Након тога креће његова академска каријера.⁵⁴⁵

На основу истакнутог, иако није дао оригиналну теорију грађанске непослушности Р. Дворкин је важан за ово посматрање из најмање два важна разлога. Први је неопходност савремене примене правних прописа.⁵⁴⁶ На овај начин он доприноси критичком и екстензивном тумачењу правних прописа. Други, важнији јесте налажење везе између природног и позитивног права у оквирима реалних процесних сегманата правосудне функције. Р. Дворкин то ради тако што заузима јасне позиције. Прво се ослања на ауторитете као што је Џ. Бентам. Након тога анализира и покушава да своју теорију уподоби са најутицајнијим правцима филозофије права. На крају, дајући критички суд покушава да направи свој замиљени мост између праваца теорије и праксе. У том смислу, анализа елемената грађанске непослушности би и требало да осликава овакву тежњу налажења веза између теорије и праксе, а то је суштински један од односа природног и позитивног права.

III.9.4. Анализа елемената

Већ смо истакли да разноврсне дефиниције и схватања наводе различите елементе грађанске непослушности. Опредељујућу концепцију Ролс-Хабермасову одликује то да постоји одређена сагласност према елементима грађанске непослушности. То су:

1. Постојање демократског поретка
2. Јавно вршење грађанске непослушности
3. Противзаконитост усмерена на одлуке јавне власти
4. Противзаконитост самог чина
5. Циљ промена закона или политичке одлуке

III.9.4.1. Постојање демократског система

Претпоставку демократског елемента у оквирима грађанске непослушности препознаје Џ. Ролс. На ову мисао се настављају и други мислиоци. Тако и Ј. Хабермас подразумева постојање демократског поретка као предуслов да се уопште говори о грађанској непослушности. Као што смо већ образложили кроз сет разматрања о легитимитету и легалитету ови аутори утемељују своју теоријску претпоставку грађанској непослушности. Док Џ. Ролс истиче легитимитет као предуслов, Ј. Хабермас своју концепцију заснива на линији легитимитета и легалитета.

Међутим, питања легитимитета и легалитета су веома комплексна питања, која превазилазе опсег правног и као таква залазе у методе разматрања политичких домена.

⁵⁴⁵ Видети више: Svetlič, R. *nav. delo*

⁵⁴⁶ Аргументација – не знамо шта мисле наши савременици а како да знамо шта је мисли неко у 18 веку. Цитирај према коментару наведеном горе.

Управо зато, категорисање ових елемената, који би требало да нам помогну у одређењу једног система као демократског или не, није једноставно ни једнозначно. У зависности од перцепције носиоци власти могу поредак третирати као демократски. Опозиција са друге стране као аутократски. Слично је и са теоријским поставкама која никако не могу бити херметички затворена и изолована од мишљења друштвене средине и политике.

Питање које се може поставити у анализи овог предуслова јесте питање оних друштава у којима није могуће успоставити категорисање система као демократског, односно да ли се ово доминантно виђање може допунити или ревидирати како би имало обухватнији досег. У којим системима је уопште могућа грађанска непослушност?

Анализа извршених покрета процеса грађанске непослушности према мапи света нам може бити савезник у овом сагледавању. Већ смо сагледали специфичан покрет, верско политичког карактера на тлу Индије. У питању је систем у коме су се промене дешавале ненасилним путем, а који је по промотеру и једном од кључних вођа назван посебним именом. Овај покрет има све обресе да би се специфично средство могло категорисати као грађанска непослушности. Нешто ближе имамо такође са верским обрисима литије у Црној Гори као протесте против усвајања закона који је де факто схваћен као покушај државног напада на СПЦ правним путем. У критици категорисања режима од стране западних класификација, који једноставно одређују поретке или као демократије западног типа или као аутократије у теорију су режим Мила Ђукановића често одређивали као хибридни.⁵⁴⁷ Дакле, са одређеним примесима и додирима демократији, али које коегзистирају са ауторитативним праксама. Овакав хибридни режим се свакако не може категорисати као демократски у оном смислу како то подразумевају Џ. Ролс и Ј. Хабермаса.

Критика овог елемента грађанске непослушности није новина на пољу теорије. Постојање стриктно демократског система приписује се ригидности и строгиности оваког начина дефинисања и одређења.⁵⁴⁸ Схваћена на овај начин грађанска непослушност смањила би свој практични капацитет.⁵⁴⁹

Ако пак анализирамо и сагледамо могућности настанка грађанске непослушности у већим системима (нпр. Русија или Кина), приметићемо да је тамо готово немогуће извршити овај вид друштвене промене. Зато се и поставља питање о разлозима ове немогућности. Објашњење би се могло сагледати кроз међународне односе. Како не постоји сила која може да утиче на ове велике светске силе она свој опсег друштвених односа држе под контролом. Тиме се још једном може ревидирати питање међународног права. Да ли оно постоји ако га није могуће применити према овим великим силама и да ли се на тај начин релативизује?

Дакле, грађанска непослушност се може остварити у оним системима где западни центри моћи имају утицај и могућност да реагују, економски, политички, ређе војно. Дакле у овим системима под утицајем споља се може замислити извођење грађанске непослушности и када систем није у довољној мери демократски. С друге стране, када је велика сила у питању (нуклеарна) онда се не може говорити о овом виду гибања права.

⁵⁴⁷ Sartori, A., Pranzl, J., *Politics Going Civil. Contentious (Party) Politics in Montenegro. Comparative Southeast European Studies*, 66(4), 2018., 554-576.

⁵⁴⁸ Мировић А., *нав. дело* стр. 47

⁵⁴⁹ *Исто* 48

III.9.4.2. Јавност

Питање схватања јавности при вршењу грађанске непослушности има два правца посматрања која зависе од субјеката у овом односу. Ако посматрамо субјекте њихов циљ приликом вршења грађанске непослушности двоструко је јавно усмерен. Побуде које мотивишу грађане морају бити усмерене јавно, а не ка стриктно приватним интересима. Друго, они ка јавном циљу теже што широј подршци како би захтеве лакше остварили.

Посматрајући доносиоце одлука (како их је именовоа Џ. Ролс - јавне установе) више је начина посматрања јавности. Први и најконкретнији, ако се ради о демократском поретку, је тежња ка нормирању односа у савременом друштву тако да иду ка транспарентности као основном праву у демократском поретку. Ово је уписано и у УДЉП⁵⁵⁰ као право које има двострани карактер. Са једне стране право грађана на слободно мишљење, а са другог обавезу носилаца јавних овлашћења да транспарентно поступају. Даље, како нема завереничких елемената, овај вид промене не угрожава виталне функције и интересе државе. У складу са јавним интересом држава ослушкује захтеве и својим политичким циљевима уподобљава потребе за правним променама и уважавањем захтева непослушника.

Из постављеним праваца приступа елементу јавности може се уочити да пропагандне активности имају велику улогу у разумевању ових процеса. Иако је као конститутивни елемент феномена предвидео, Џ. Ролс није детаљно залазио у структуру јавности. Његово схватање било је усмерено другачије, ка разумевању правде и новог модела друштвеног уговора остваривао овај циљ. Значај јавности, међутим, веома је велики у оквирима демократског процеса у коме егзистира и грађанска непослушност. Да је тако, препознају и нормативни оквири држава широм света. Такође, различити филозофски правци и школе анализирали су значај информација, јавности односно пропаганде у друштвеним приликама.

III.9.4.3. Ненасилност

Историјски мало је покушаја промена унутар друштва било заокружено ненасилним средствима. Само успостављање државе у примарној акумулацији моћи садржи један вид насиља као средства успостављања поретка.⁵⁵¹ Још је Св. Августин закључивао да је без примеса правде, држава само велико разбојништво.⁵⁵² Револуције које су обележиле настанак модерне државе, видели смо, одликовало је насилно смењивање режима, ратови и крвави сукоби. Поредак новог, долазио је кроз векове рекама крви.

Ипак, савремено организовање људи у оквиру државне заједнице предвиђа другачије поставке и тежње ка миру. Савремена држава обухвата много шири опсег друштвених односа и правила у односу на претходне векове. У склопу својих функција, једна од фундаменталних је и рад на стабилности поретка који држава уређује својим нормама. Посматрајући грађане, видимо да се однос са државом све више усмерава процедура. На тај начин грађани могу деловати и остваривати своје захтеве, а механизмима представничке демократије утицати на креирање политика и норми. Тако

⁵⁵⁰ Чл. 19 УДЉП "Свако има право на слободу мишљења и изражавања, што обухвата и право да не буде узнемираван због свог мишљења, као и право да тражи, прима и шири обавештења и идеје било којим средствима и без обзира на границе."

⁵⁵¹ Cohen, Y., Brown, B. R., Organski, A. F. K.. *The Paradoxical Nature of State Making: The Violent Creation of Order*. The American Political Science Review, 75(4), pp. 901. 1981

⁵⁵² Исто

савремене цивилизације теже миру и стабилности како на спољашњем, тако и на унутрашњем плану као гаранту развоја. Да између мира и стабилности са једне и просперитета са друге постоји корелација, указују не само политика него и респектабилна научна истраживања.⁵⁵³

Међутим и поред ових тежњи, није могуће искључити све аномалије једног система и предвидети све ситуације које ће грађани прихватити као праведно уређење. Из тог угла може се говорити о грађанској непослушности и елементу ненасиља као конститутивном у оквирима појмовног одређења. Из угла анализе елемената грађанске непослушности у овом сегменту могу се поставити најмање два питања. Прво дали се грађанска непослушност може одликовати неким сегментима насиља. Друго да ли је заиста, како утицајна истраживања указују, ненасиље гарантује пут ка успеху вршења једне друштвене промене.

Као што је већ истакнуто, стандардне дефиниције Х. Бидана и Џ. Ролса истичу ненасиље као градивни елемент грађанске непослушности. Ове дефиниције ослањају се на принцип грађанства који сам по себи подразумева насиље као *непристојну* категорију.⁵⁵⁴ Оне имају и историјско утемељење у деловању и схватањима М. Гандија и М.Л. Кинга. Међутим око овог елемента не постоји једнозначност у разумевању. На ово указује и Џ. Ролс наводећи да шире дефинисање може да оспори питање ненасиља као једнозначног у поимању грађанске непослушности.⁵⁵⁵ Теоријске ставове кори прихватају елемент насиља не треба схватити буквално. Поједностављено разумевање могло би се схватити као оправдање анархије што свакако није случај. Ни једна релевантна теорија, дакле, не идеализује насиље. Овај пол доктринарног дискурса истичу да је могуће и насилним елементима остварити циљеве који се могу подвести под грађанску непослушност али под одређеним условима. Први је да је насиље не сме бити усмерено ка лицима.⁵⁵⁶ Оно дакле може у специфичним околностима да буде усмерено на имовину или нпр. средства принуде државе. Овај траг мишљења поставља нам Џ. Раз. Он сматра да не треба бити искључив према ненасиљу у разумевању грађанске непослушности. Ако држава примени силу, па и сама постане насилник које су могућности да се одржи мотивисаност и спремност грађана да се одупру ненасиљем. Ако, дакле, методе ненасиља постану неефикасне и неделотворне може се прибећи насиљу, као разумном чину. Овај разумни чин, мора пратити и разумна мера.⁵⁵⁷

Ово разматрање Џ. Раза које не искључује насиље као елемент грађанске непослушности ослања се на реалност савременог поретка и немогућност да се нпр. постигне тај ниво мира као код М.Гандија. Ово разматрање такође сагледава да је у покретима М.Л. Кинга било и ширих структура где је насиље ипак било пут ка успеху. Ова размишљања међутим, не негирају да је инструмент ненасиља двоструко ефикаснији. Прво он је прихватљивији и задобија већу подршку. Поред овога он је и ефикаснији.⁵⁵⁸

Анализа елемента ненасиља намеће нам се још један важан део научно поља. што Џ. Ролс приликом свог дефинисања истиче да постоје алтернативна гледишта према овом елементу и представља нам је у виду Хауарда Зина. Ова алтернатива је много шириа. Х. Зин уводи у разматрање алтернативни појам, грађанску послушност. Поред тога, он на

⁵⁵³ Russett, B. . *Prosperity and Peace: Presidential Address*. International Studies Quarterly, 27(4), 1983, 381–387.

⁵⁵⁴ Adams, N.P *Uncivil Disobedience: Political Commitment and Violence*, Res Publica 24, pp. 475, 2018.

⁵⁵⁵ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, 1998. стр. 333

⁵⁵⁶ Adams, N.P *nav. delo*.

⁵⁵⁷ <https://www.vijesti.me/zabava/279190/duh-ucmalog-legalizma>. приступљено 20.08.2022. године

⁵⁵⁸ N.P.Adams, *nav. delo* pp. 476..

другачијим основама посматра појединца према држави, а истиче и тежњу да искрено, а не научно објективно сагледа чињенице. Ове алтернативе изражене су у свеобухватном погледу алтернативних историјских чињеница које неће бити предмет наше опсервације Међутим, све ово скупа даје повод да се и елемент насиља истакне као потреба када држава пређе границу апсолутне неправде.

Оно што је вредно напомене, јесте питање биографских детаља који су се одразили на писану мисао, а који су нам значајни за још један поглед. Ниједно научно дело није херметички затворено од утицаја околине, па ни једно не може у домену друштвених разматрања бити потпуно објективно.⁵⁵⁹

Тако је и код Х. Зина. Његово академско искуство дошло је након личног учешћа у ратним дешавањима током Другог светског рата. Искуство рата омогућило му је да започне школовање и усмери се на разумевање комплексних питања која је претходно преживео. Утврдивши многе неправде и нетачне чињенице искуства које је преживео, он је формирао алтернативни поглед на дешавања у друштву која су се одразила и на питање грађанске непослушности. Тако, он логицира другачије.

Нису у питању проблеми схватања и допуштења грађанске непослушности. Напротив, по његовом мисаоном току, проблем је *грађанска послушност*.⁵⁶⁰ У државној заједници коју посматра, све је постављено наопако. У судовима влада неправда уместо правде. Ова неправда доприноси да су у затвору невини, а да се на слободи налазе злочинци. Расподела богатства је неправедна и захтева потпуну реформу, а све ово је поселдица тога штосу на власти они који не би требало ту да буду.⁵⁶¹ Овако драматичне неравномерности и неправде, никако не могу да оправдају послушност грађана. Његова мотивација за овако инспиративан говор о грађанској непослушности дошла је на таласу антиратних демонстрација чија последица је био рат у Вијетнаму. Након искуства рата, и виђења како се фалсификују чињенице ратних похода⁵⁶² Х. Зин као решење овог вида грађанске послушности истиче потребу за схватањем могућности које има појединац.

Он сматра да су појединци способни за велике и драматичне промене у оквиру друштва, а да људи који се налазе на власти или свесно потиру ове могућности или их просто нису свесни. Шта сам научио? Да мали чиновници отпора ауторитету ако су истрајни могу да воде до великих друштвених покрета.⁵⁶³ Овакви појединци супротстављени су оним негативностима које влада као таква спроводи. Они су способни да се супротставе претпостављеној обавези покорне послушности. Такви грађани могу да утичу на оне који држе полуге моћи - властодршце. Малим победама и на изглед немогућим променама долази време и постају реалније. На овај начин се по њему, одбијањем претпостављене послушности доприноси квалитету система. Овај вид алтернативног мисаоног отпора

⁵⁵⁹ Као што је код Х. Д. Тороа ноћ у затвору услед одбијања плаћања пореза подстакла на писано дело о грађанској непослушности, тако је и код Х. Зина, учешће у рату, те касније демонстрације против рата у Вијетнаму, пендрек који је добио у главу од полицајца, те поступак који се водио против ега због демонстрирања усмерио његове писане мисли.

⁵⁶⁰ Говор Х. Зина на Универзитету Џон Хопкинс у Балтимору интегрално доступан на: <https://www.howardzinn.org/collection/the-problem-is-civil-obedience/> приступљено 08.07.2022. године

⁵⁶¹ Исто

⁵⁶² Истраживачким подухватом Х.Зин је утврдио да резултати ратних активности у Другом светском рату у којима је сам учествовао показују фалсификовање чињеница у односу на званичне податке, од броја преминулих, до економских штета па преко самих циљева. То је утврдио упоредним анализама података из места које је као пилот бомбардера и сам бомбардовао током рата и званичних података војске САД.

⁵⁶³ Zinn H, *You can't be neutral on a moving train*, Beacon Press, Boston, 2002, pp. 10, наведено према: А. Коларић, *Медији и демократија*, часопис Реч, бр.86/32, Београд 2016, стр. 289.

био је промер многим интелектуалцима у својим виђењима политичког живота и питања демократије.⁵⁶⁴

На овим темељима Х. Зин ствара алтернативно научно методолошко поље. Ово поље рађа и другачији поглед на историјске чињенице.⁵⁶⁵ При таквом стању свести и знања грађани не би требало да се плаше државе, већ држава мора да буде свесна моћи појединца. Обавеза делатника друштвене мисли је да изнова подсећа на способност *наводно немоћних*. Ова жеља и обавеза заснива се на константном расветљавању и потреби да се истакне *људскост у човеку*⁵⁶⁶. Схватање ове људскости није ништа друго него подсећање на разум човека. А разум човека је такав да не трпи неправду коју константно ствара државна власт. Обавеза научног делатника је да охрабрује разум. А у оквирима разума, непослушност није условљена ненасиљем. Иако непожељно оно се у неким моментима не може избећи и не сме бити гранична линија вршења неопходних промена по Х. Зину.

Са друге стране, поред теоријских напора, постоје и истраживачки походи ка утврђивању егзактних мерила у схватању ефеката ненасиља при друштвеним променама. Свеобухватни поход овог пита донео мерљиве резултате. Резултат упоредне анализе 323 покрета промена у временском периоду од 1900. до 2006. године указао је да ненасилни методи имају више шанси за успех.⁵⁶⁷ Истраживање које је обухватило период од преко једног века социолошких, политиколошких и правних анализа указао је процентуално на успех ненасилности у остваривању циљева похода промена у друштву. Чак 56% процената ненасилних похода завршило је успехом, за разлику од насилних који су имали успеха у 23% случајева.⁵⁶⁸ Треба истаћи да су критеријуми истраживања појмова ненасилности и насилности били стриктни.

Два главна разлога за успех ненасилних метода намећу се као темељи истраживања. Први, што ненасилни методи лакше стичу унутрашњи и међународни легитимитет. на тај начин они постижу и већу подршку становништва. Када подршка достигне одређени ниво (видећемо касније и правило 3,5%) успех покрета постаје све извеснији. Други, што насилне методе лако могу да оправдају употребу силе од стране владе, те се лакше могу неутралисати. монопол физичке принуде у свом репресивном елементу теже се оправдава јавности и на унутрашњем и на спољашњем плану, ако се ради о ненасилним протестима.⁵⁶⁹

Ово истраживање имало је интересантну генезу. Е. Ченовет започела је своје истраживање са претпоставком да стратешка логика оружаног отпора нема алтернативу.⁵⁷⁰ Њено истраживања било је изворно у анализи тероризма, његових последица и узрока. Неколико година пре тога догодио се 11. септембар 2001. године који је фокус политике и истраживача усмерио ка тероризму, али су и последице по структуру светске политике биле другачије. Међутим, у оквиру истраживачких подухвата он а је приметила да не постоје истраживања која би указала на односе насилних и ненасилних процеса. Након почетно истраживања и догађања који су у

⁵⁶⁴ Видети: А. Коларић, *Медији и демократија*, часопис Реч, бр.86/32, Београд 2016, стр. 259 -290.

⁵⁶⁵ Ово је предмет његове свеобухватне анализе: Zinn H., *People's History of the United States* he New Press, 2003.

⁵⁶⁶ <https://onlinecitaonica.wordpress.com/tag/hauard-zin/> приступљено 08.07.2022. године

⁵⁶⁷ M. J. Stephan, E. Chenoweth, *Why Civil Resistance Works - The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, International Security, Vol. 33, No. 1 2008, pp. 7-44

⁵⁶⁸ M. J. Stephan, E. Chenoweth, *nav. delo*, pp. 8

⁵⁶⁹ M. J. Stephan, E. Chenoweth, *nav. delo* pp. 9

⁵⁷⁰ <https://news.harvard.edu/gazette/story/2019/02/why-nonviolent-resistance-beats-violent-force-in-effecting-social-political-change/> приступљено 08.07.2022. године

практици потврдили успешност ненасилног отпора, она је наставила анализе које су потврдиле закључке првостављене.⁵⁷¹ У анализи преко 180 комплексних варијабли, методе ненасиља показале су се као ефикасније и делотворније у односу на насилне и оружане методе.⁵⁷² Ово истраживање постало је једно од најцитиранијих и најутицајнијих друштвених истраживања промена у свету, а препознатљиви по анализи ненасилног отпора и награђивани.⁵⁷³ Стога је оправдана упитаност о узроцима оваквог стања. Упоредна анализа података у друштвеним наукама може да укаже на важне моменте. Назначена анализа указује да годинама нису чињени покушаји овог пита, а и да шири круг друштвених наука вапи за променама метода истраживања које би могле да укажу на ову врсту јасних података. На овај начин се и промовише значај научних истраживања у политици и праву, који би могли да отклоне арбитреност и закључивање по критеријумима који се могу политизовати.⁵⁷⁴

III.9.4.4. Политички захтев

Грађанска непослушност представља политички акт.⁵⁷⁵ Истицањем политичког карактера она се одваја од личног интереса појединца, али и од других врста друштвених превирања. Када говоримо о мотивацији појединца, она не може бити искључиво лична. Уколико се она своди на лични акт или лични проблем појединца, не може се говорити о грађанској непослушности. Реч грађанска у оквиру овог феномена усмерава нас на множину. Појединац може бити сам по себи актер те активности, али домен његове акције не сме бити лични ниво, мора се тежити ширим интересима.

Оваквим схватањем грађанска непослушност одваја се и од других видова промена. Уколико су верски елементи у кључ побуде по Џ. Ролсу не може се говорити о грађанској непослушности.⁵⁷⁶ Не искључује се да лични морални обзири и верске доктрине могу бити део процеса грађанске непослушности, али они не могу бити кључни. По Џ. Ролсу кључни критеријум за одређење грађанске непослушности је политички моменат. Као политичка опција грађанска непослушност делује двоструко добро. Из угла грађана она омогућава да се сами укључе у процесе остваривања и кориговања демократског система. Режим са друге стране, не би требало да посматра овај вид непослушности према закону или одлукама кроз тежњу да употреби монопол физичке силе. Напротив, корекција од стране грађана може да помогне режиму да унапреди своје деловање и чак поврати легитимитет.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ E. Chenoweth, K. G. Cunningham, *Understanding nonviolent resistance An introduction*, Journal of Peace Research 50(3):271-276, 2013

⁵⁷² <https://news.harvard.edu/gazette/story/2019/02/why-nonviolent-resistance-beats-violent-force-in-effecting-social-political-change/> 08.07.2022. године

⁵⁷³ <https://www.prio.org/news/1835#:~:text=Chenoweth's%20research%20focuses%20on%20political,on%20Terrorism%20and%20Insurgency%20Research.> 08.07.2022. године

⁵⁷⁴ Да научна истраживања имају веома велики значај у оквирима политичких и друштвених процеса показују и недавни процеси промена. У оквиру парламентарне борбе које су дошле као наставак једног вида грађанске непослушности истраживање и научно поље показали су се као кључни. Иако је постојао велики притисак јавности да се формира једна изборна листа опозиционих странака, резултати су показали да је решење о три одвојене листе било кључно. Закључује се да, ослоњени на истакнуто истраживање, научно знање недостаје, а значајно је.

⁵⁷⁵ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, 1998. стр. 332

⁵⁷⁶ Ролс Џ., *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, 1998. стр. 332

⁵⁷⁷ Овај повратак или задржавање легитимитета означавало се у покрету разматрања грађанске непослушности седамдесетих година XX века изразом *retain its title: Power*, P. F. (1972). *Civil Disobedience as Functional Opposition*. *The Journal of Politics*, 34(1), pp. 55.

На овај начин грађанска непослушност схвата се као пар екселанс политички акт. Самим тим као политички акт по Џ. Ролсу, постављају се строжи критеријуми за класификацију једног догађаја као грађански непослушног. Вршилац овог чина је о политички освешћен грађанин који се бори за своја права у складу са принципом јавног добра. Дакле, овде видимо два момента политички освешћеног грађанина и јавног добра. Политички освешћени грађанин јесте онај који има одређене квалитете васпитања. Под тиме се у теорији подразумева један вид додатног квалитета који може деловати ненаучно, а има дубоку функцију схватања.⁵⁷⁸ Овако схваћено у новијој теорији поставља се веома строг критеријум пристојности у оквирима грађанске непослушности.⁵⁷⁹ овако схваћена грађанска непослушност, не може се пронаћи у новијим покретима као што су Black Lives Matter, Pussy Riot, ACT UP пошто ове покрете одликује одсуство пристојности као вида грађанског, политичког елемента. Критичари међутим истичу да се овакав вид схватање промовише од водећих центара моћи. На тај начин се спречава ширење и деловање ових покрета који за циљ имају побољшање положаја одређених група.⁵⁸⁰

Дакле, овај елемент политичког има своје комплексно одређење које компликује схватање грађанске непослушности. Аргументација је вишеструка и зависи од угла посматрања одређених покрета. Џ. Ролс своје поимање политичког елемента везује се за схватање правде.⁵⁸¹

III.9.4.5. Да ли је политички елемент одлучујући?

Правда је, дакле, шири појам у оквиру кога се посматра политички моменат једног покрета који би требало да буде суштина категорисања као грађанске непослушности. Одговор на питање да ли је политички елемент кључ за разумевање грађанске непослушности крије се дакле у схватању правде. Једна од критика теорије Џ. Ролса била је и да се овим поимањем и ослањањем на правду недовољно конкретно објашњавају појмови и да се апстрактним категоријама прелази преко кључних елемената грађанске непослушности. Али управо је суштина грађанске непослушности овако схваћене, да она исправља аномалије претходно усаглашеног поретка, када су неправде конструисане од стране већине.

Претпоставка Џ. Ролса је да у *праведном демократском режиму постоји јавно схватање правде*⁵⁸² Уколико се крене од претпоставке да је у грађанству присутно јавно схватање правде, у складу са тим осећањем грађани могу да реагује на аномалије у поретку који од правде одступају. Када доносиоци одлука својим деловањима угрожавају функционисање поретка они угрожавају и јавни осећај за правду. Како је ово стање и осећање за правду перманентно, његово угрожавање природно изазива отпор. Отпор који се изражава се због угрожавања овог јавног осећаја изражава се кроз грађанску непослушност. Овај осећај је трагом теорије Џ. Ролса и настао једном врстом савременог

⁵⁷⁸ Енглески израз - *decorum* који значи пристојност новија теорија подразумева елементом грађанске непослушности као једним видом објашњења грађанског карактера ове врсте промена. Уљудност и достојанство саставни су део овог елемента.

⁵⁷⁹ Delmas, Candice and Kimberley Brownlee, "*Civil Disobedience*", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>>.

⁵⁸⁰ Delmas, Candice and Kimberley Brownlee, "*Civil Disobedience*", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>>.

⁵⁸¹ Ролс Џ, *Теорија правде*, ЦИД, Подгорица, 1998. стр. 332

⁵⁸² *Исто* стр. 332-333

типа друштвеног уговора који би требало да оствари правду. На тај начин се путем друштвеног уговора и правде који би тај уговор као двострани акт грађана и државе требало да оствари, у недостатку конкретних правних елемената својеврстан политички акт. Када је он угрожен, исправка се види у грађанске непослушности.

За разумевање овог критеријума поред схватања политичких сегмената потребно је сагледати и са њима везано поимање правде као окидача за грађанску непослушност. Џ. Ролс правду схвата као непристрасност⁵⁸³. Односно он не схвата ове појмове синонимним, већ првобитни положај у почетном стадијуму поставља на темељ непристрасности.⁵⁸⁴ У оквиру те почетне, непристрасне ситуације, која покреће договор о будућем уређењу једино може да постоји сагласност о принципима правде.⁵⁸⁵

Џ. Ролс замишља једну хипотетичку ситуацију, притом признајући да друштвена динамика зависи од више фактора (Види део: Друштвени услови за остваривање људских права). У склопу друштва које је праведно и непристрасно - постављено на правичним основама првобитног положаја, на граничним линијама се јавља грађанска непослушност. Како су ове категорије тешко опипљиве оне имају своју политичку димензију. Управо на тим границама Џ. Ролс повлачи елемент политичког како би суштински поставио односе правца између легитимитета и легалитета. На линији правде као граничне линије између легитимитета и легалитета оцртавају се односи између грађана и власти.

Суштински, тешко је дефинисати да ли је политички елемент кључни приликом категорисања феномена грађанске непослушности. Он помаже при одвајању од других типова промена које могу имати другачије побуде, личне, верске, моралне и друге. Али овако постављени критеријуми могу бити и ограничавајући. Замислимо протесте пољопривредника које разматрамо као грађанску непослушност. Они одбијају да поштују одлуку владе о ограниченом извозу неког производа и тим поводом блокирају саобраћајнице. Њихов захтев огледа се, дакле, у промени одлуке владе, како би извозом могли да обезбеде егзистенцију њиховог бизнис модела. При том они одбијају да поштују одлуку владе и крше још један закон блокадом саобраћаја. Ако се претпостави да се њихов протест одбија у демократском уређењу испуњени су сви елементи грађанске непослушности осим политичког сегмента. Могуће је замислити да пољопривредници немају политичке аспирације и тежње ка правди. Они једноставно желе што боље услове за своје пословне активности. При том своје тежње изражавају јавно и у тежњи да их разумеју и грађани. Овај вид задобијања подршке се тешко може карактерисати политичким. Али у ширини обухвата могуће је и то замислити. Према томе апстрактност и неодређеност политичког домена дозвољава разноврсне интерпретације, али категорисање искључивог политичког карактера грађанске непослушности може у многоструком да смањи њен теоријски домет.

III.9.5. Уставна демократија и грађанска непослушност

Претпоставка могућностима грађанске непослушности, на основу кључних научних ауторитета, јесте постојање демократског поретка. Поставља се међутим питање

⁵⁸³ Овде је потребно указати да термин непристрасност може да се преведе и као правичност: Juroš, L. (2002). *Međugeneracijska pravda i Rawlsov odgovor*. Diskrepancija, 3 (5/6), str. 22. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/179064>

⁵⁸⁴ Ролс Џ., *нав. дело* стр. 29

⁵⁸⁵ *Исто*.

шта би се подразумевало под појмом демократије у савременом смислу и како повезати овај појам са грађанском непослушношћу.

Како је појам демократије изузетно стар,⁵⁸⁶ а појам уставности можемо везивати тек за период покретања процеса формирања уставних држава⁵⁸⁷ сложеница у виду уставне демократије не може бити старија од два века. Контекст грађанске непослушности такође везује ова питања за период великих револуције и касније епохе које су уследиле.

Шта се може подразумевати под феноменом уставне демократије? Демократија и етимолошки и појмовно подразумева владавину народа. Развојним путем она је склапала механизме који су створили остваривију представничку демократију. Једноставно, уставна демократија као сложеница подразумева правно уобличене процедуре путем најопштијих правних аката - конституција, којима би се уредили начини владања демоса, тј. народа. Теорија је некада правила разликовање на *тоталитарне* и *уставне* демократије.⁵⁸⁸ Под тоталитарном се подразумева она која не допушта самомогућност остваривости вредности и циљева којима тежи, као што су једнакост, слобода и срећа⁵⁸⁹ Ова врста демократије схваћено конкретније била би она која има легитимитет али не и гранични легалитет. Док се владање народа може уобличити у подршци коју поседује владајућа елита, са друге стране јој недостају легалитарни елементи. Ови елементи подразумевају да владајућа структура није до краја везана право. Атрибути друштва који би требало да се стварују демократијом слобода, једнакост, срећа и други нису условљени правних механизмима, већ државно доминира над остваривањем ових елемената. Друга врста, уставна изједначава се са либералном, где не доминира политичко него правно.⁵⁹⁰ Дакле, одлика уставне демократије је да је она супротна демократији у којој правни елементи доминирају над политичким.

Политички посматрано ове две врсте демократија одредиле су се као разлике између комунистичких - које би се могле схватити као тоталитарне демократије и капиталистичких - либералних, уставних демократија. Иако је после хладноратовског периода узето да капитализам и либерализам немају алтернативу и да су изједначени са уставном демократијом овде би требало бити опрезан у одређењима.⁵⁹¹ приликом схватања ових појмова веома је тешко остати на правним одређењима пошто свако

⁵⁸⁶ Наводи се да у историји постоје три таласа ширења демократије кроз историју света. Прво у оквирима антике, па у X веку кратки демократски бљесак на северу данашње Италије и на крају након Америчке и Француске револује развој демократских процеса који траје и у данашње време. Према: Posavec, Z. *Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija*. Politička misao, 26 (2), 13. 1989., Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/113545>

⁵⁸⁷ Као први целовит писани устав света наводи се устав САД-а. Међутим постојале су различите правне форме систематизовања најопштијих правних норми кроз историју развоја света па се може дискутовати о почетку уставног уређења. Borgeaud *The Origin and Development of Written Constitutions* The Academy of Political Science, Political Science Quarterly, Vol. 7, No. 4 1892 pp. 613-632 <https://www.jstor.org/stable/pdf/2139444.pdf> приступљено 08.07.2022. године

Националне државе какве и данас постоје дело процеса који су уследиле након две велике револуције и од тог периода се може дискутовати о везаности државе за основни акт што и подразумева појам уставности - као шири од појма правне сигурности, законитости...

⁵⁸⁸ J. Talmon, *The origins of totalitarian democracy*, London 1952.

⁵⁸⁹ Posavec, Z. *nav. delo*.

⁵⁹⁰ Macpherson, C. B. [Review of *The Origins of Totalitarian Democracy*, by J. L. Talmon]. *Past & Present*, 2, 55-57 1952. <http://www.jstor.org/stable/650125> приступљено 08.07.2022. године

⁵⁹¹ Посебно из разлога постојања и политичке али и доктринарне расправе о кризи коју ова врста демократије доживљава. Контекст наше анализе уважава потребу да се истакне М.К. гандијево виђење уважавања ширих културолошких идентитета при покушајима схватања демократских процеса. Видети: Gianolla, Cristiano. (2020) *Undermining populism through Gandhi's intercultural democratic discourse*. *Journal of Multicultural Discourses*, 15.

одређење овог типа води ка примесам политичког виђења које услед логичних разлога може да замагли реалистични поглед и одређења.

Уставна демократија успоставља низ нових критеријума који су атрибути државне заједнице у којој се остварује. Поред формалних елемената који се претпостављају код одређења једног облика као демократског, власт је ограничена и оним методама вршења, кроз специфично уставне категорије какви су принципи једнакости и основних права.⁵⁹² Специфичност устава је да има и одређене вредносне елементе у односу на друге правне акте. Као такав он у уставној демократији формулише и основне вредности које ви требало да баштини једно друштво. Услед ове комплексности синтетички појам уставне демократије јесте она државна заједница у којој постоји легитимитет и легалитет избора представника у оквиру демократског процеса, а онда и касније у вршењу поверених облика представљања народа. Ово је међутим веома тешко перманентно остварити пошто се легитимитет мења кроз време па би услед тога требало радити и на политичкој култури која би усмерава једно друштво у смислу променљивости представника.

Ако смо успели да донекле изнесемо напомене појма, те демистификујемо облике и значење уставне демократије поставља се питање да ли је она једина могућа форма организовања друштва која је прихватљива за остварење корективних средстава - тј. грађанске непослушности.

Ако се вратимо и уочимо да су први идентификовани случајеви грађанске непослушности препознати на почецима Америчке револуције, те да су је поједина истраживања сагледала још у борбама квекера при насељавању и успосављању правила на новом континенту питање је да ли је уставна демократија услов остваривања грађанске непослушности. Ова поља где се препознају рудиметални облици непослушности претходе остваривању уставне демократије. А ако се, пак, фокусирамо на савремени тренутак и покушамо да анализирамо модерно друштво одговори ће бити исти.

Тежина појмовног одређења и заокруживања разумевања више димензија грађанске непослушности изазов је и потреба њеног правилног схватања. Тежња ка одређењу, чини се, тежа је на страни којој се грађанин супротставља. У свом делу "О дужности грађанина да буде непослушан" Хенри Дејвид Торе, опредељујуће узет као творац феномена грађанске непослушности, као генусни појам субјекта у односу на који се непослушност врши одређује се једноставно, користећи назив Влада⁵⁹³. Џон Ролс, протеком времена и еволуцијом у поимањима при дефинисању грађанске непослушности користи термин "власт".⁵⁹⁴ Даље образлажући и "развијајући" елементе своје дефиниције Џ. Ролс користи различите појмове, од разумно праведног демократског поретка,⁵⁹⁵ до једноставнијег појма "владалац"⁵⁹⁶ Сви ови појмови осликавају једну вишезначност која открива и саму тежину одређења и појмовног дефинисања субјеката овог односа. Доктрина друштвених наука у целини и сама се среће са овим изазовом. У недостатку егзактних, мерљивих инструмената, одређивање генусних појмова, посебно у овако комплексним, а релативно модернијим изазовима друштвене науке представља већи напор за истраживаче. Природна потреба за критичким проматрањем друштвене и политичке збиље изнедрила је многе појмовне

⁵⁹² Luigi Ferrajoli, "Ustavna demokratija", Revus [Online], 18 | 2012, Online since 14 September 2013, connection on 05 August 2022. URL: <http://journals.openedition.org/revus/2303>; приступљено 08.07.2022. године

⁵⁹³ Торо Х. Д. *нав. дело*

⁵⁹⁴ Ролс Џ., *нав. дело* 331 стр.

⁵⁹⁵ *Исто* 332

⁵⁹⁶ *Исто* 349

одреднице најшире речено јавног поретка⁵⁹⁷ Међутим и поред мноштво елемената, али и покушаја овај појма је остао недовољно одређен, па ни савремени истраживачки подухвати не познају једнозначно прихватљиво одређење. Када посматрамо уже правну, ни она не налази у свом позитивно правном одређењу механизме да овај појам одреди, па је тако и са шире гледано целокупном друштвеном доктрином.⁵⁹⁸

Практичне реперкусије горе наведеног, могу бити вишезначне, али нам јасно указују да у овом делу додатно изучавање и егзактније одређење генусног појма није сувишно.

Демократска уставна држава подразумева најмање два принципа као што и само име указује. идеју демократије као почетни основ самовладања грађана кроз предвиђене механизме и уставна држава као принцип владавине права односно обезбеђивања функционисања институција.⁵⁹⁹ Анализирајући демократско уређење и потребу за остваривањем демократије у својим практичним реперкусијама, добар нам пример долази из праксе Швајцарске. (мало анализа њиховог система и непосредне демократије). Овај нам пример доказује да је услед историјских специфичности и одређеног духа народа могуће на одређеном делу територије света остварити принципе непосредне демократије, у свом пуном капацитету. Ово нам са друге стране указује и да свако подручије има своје специфичности које су временом улазиле у дух народа.

Функционисање уставне државе подразумева поштовање принципа и правне државе као ширег појма који може бити схваћен и синонимно.

Разматрајући у овом контексту грађанску непослушност и њен значај долазимо до идеје која делује занемарено а у пракси би могла да има значај. Враћајући се на констатацију И. Канта да теоријски приступи занемарују практичне реперкусије овде износимо смелу анализу допуне универзалних принципа људских права које би требало прилагодити оном локалном што живи у сваком народу.

Универзални принципи људских права који су настали на основама међународних докумената које смо напоменули имали су своју улогу универзализације основних вредности које би требало да прихвати цели све. Механизми који су предвиђени били су последица ужаса другог светског рата и потреба да се мрачна страна људског духа што је могуће више универзално сузбије. Да је ово била исправна концепција показује и лак поглед на глобално стање мира у свету. Већ са краја 20. века имали смо анализе које су се наслањале на употребу егзактних статистичких метода у сагледавању људских права. Иако је председник Америчке статистичке асоцијације тврдио да употреба статистичких метода у анализама људских права, може бити проблематична обзиром на саму природу односа који су штите људским правима, ипак може имати и своје корисне сегменте. Пре свега ова корисност се може огледати у могућности да се статистичким анализама боље сагледају процеси кршења и евентуалне превенције и спречавања повреде људских права. Под налетима употребе егзактнијих метода у друштвеним наукама и потреби модернизације деценијама иза нас Фордова фондација финансирала је проучавање метода које могу помоћи да се извештаји о људским правима методолошки и статистички поставе тако да се избегава субјективизација⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ Перовић С., *нав. дело*, стр. 58

⁵⁹⁸ *Исто* стр. 59

⁵⁹⁹ Посавец З. *нав. дело*.

⁶⁰⁰ Spier H.F, *Violations of Human Rights-How Many? The Statistical Problems of Measuring Such Infractions Are Tough, but Statistical Science Is Equal to It*, American Journal of Economics and Sociology, Vol. 49, No. 2 1990.

Међутим, сви ови покушаји нису дали довољно добре резултате. Предности које глобалистички приступ и потреба универзализације људских права, те ниво уставних рецепција принципа који су већ усаглашени међународним актима дали су добре резултате. Ако су у периоду прве половине 20. века изазови два велика рада светских размера указали на потребу промена, та промена се догодила након Другог светског рата и у другој половини 20. века дала је добре резултате. На прагу треће деценије 21. века сведоци смо више од седам деценија, великог нивоа, мира. Поредићи са претходним епохама, није било великог рата светских размера који би свет ставио пред изазове деценијама. Такође на територији Европе период након другог светског рата био је немерљиво "мирнији" у односу на године које су обележиле настанак националних држава пре великих ратова. Делује да су начини уређења глобалних односа универзалним документима и декларацијама постигли своју сврху, те да механизми који су осмишљени са циљем универзализације и веће сарадње међународног карактера имају сврху до данашњих дана.

Међутим, брзина кретања друштвених токова у данашњој социјалној збиљи не може се мерити са година и односима из почетних година друге половине 20. века. Свету су потребне нове идеје. Потреба за новим идејама које ће унапредити степен поштовања људских права и усагласити га са реалним токовима које навиру у новом, модерном друштву. Техника, технологија, глобализација која је по Е. Гиденсу претворила свет у "глобално село" захтева нов начин, или бар почетну идеју уређења света у 21. веку.

Међутим, када имамо у виду потребе нове идеје о начину приступа друштвеним односима треба напоменути и показатеље праксе досадашњих тежњи ка глобализацији питања људских права. Како су почетне тежње и резултати потреба универзалних докумената дали добре резултате, потреба за њиховом анализом и уочавањем слабости чини се оправданом у тежњи ка унапређењу овог поља. Зато би даље спецификовање и еволуција области права човека требало да има на уму и широку лепезу различитости на националној основи. Најшире посматрано културни обрасци различитих земаља нису на истом нивоу свуда у свету.

Ако бисмо кренули од критеријума општости норми у посматрању примера ове области добар показатељ би нам био устав САД-а. Као пример доброг нормативног основа за развој државе и друштва, овај кровни документ САД-а, допринео је намери и других држава да своје друштвено-политичко уређење устроје на општим правилима која наликују или се у потпуности поклапају са нормама које је садржао овај крви документ. Али ми данас ове покушаје наводимо као примере негативне праксе. Као показатељ да норме без суштине чине "мртво слово на папиру" кодификација устава у јужном делу западне хемисфере и данас је знак комплексности правне регулативе и друштвене реалности.

Имали смо примере који показују да иста правна правила и регулативе не дају једнозначне резултате у свим деловима света. Најочигледнији пример који би одговора анализи међународних докумената и најопштијих правних норми јесу покушаји рецепције идеја устава који је донет у Сједињеним америчким државама широм Јужне Америке. Ове идеје као идеали претворили су се у потпуне супротности. Иако је поштовање људских права постављено широм Јужне Америке као идеал у пракси су се дешавале супротне тенденције. Док је у САД-у јак председник одлика јако

институционализма, у Јужној Америци је ово одлика присвајања моћи и занемаривања институција које се претварају у носиоца кршења људских права.⁶⁰¹

У складу са овом напоменом, потреба потраге ка формули спуштања права човека на нижи ниво чини нам се смисленом. Да ли је неки вид концепције грађанске непослушности начин да се пређе "мост у времену" како је поједине уставне категорије карактерисао знаменити Петар Хаберле.

III.9.6. Класификација грађанске непослушности

На основу извршене анализе појма и елемената грађанске непослушности видимо да одређења могу бити разноврсна, а критеријуми дефинисања отварају широка поља разумевања овог феномена. Како је немогуће егзактно се одредити на путу друштвеног истраживања, потребно је указати на неке основе класификовања ове појаве.

Сагласност око класификације коју су створили судови у САД зависи од кршења закона који грађански непослушници чине. Према томе, прави се класификација на директну и индиректну грађанску непослушност.⁶⁰² Код директне грађанском непослушношћу се супротставља владајућој структури тако што се директно крши закон или одлука којој се супротстављају грађански активисти.⁶⁰³ Са друге стране код индиректне пак, није могуће директно супротстављања зато што се оно обично налази ван делокруга моћи грађанима да реагују. Нпр. није могуће супротставити се и кршити спољну политику државе. Како није могуће директно кршити ове одлуке грађани протестима или другим активностима утичу на доносиоце одлука да измене своју политику. При тим начинима они крше други закон у односу на онај против ког протестују.⁶⁰⁴

Спроведено истраживање током израде докторске дисертације није нас навело на класификације грађанске непослушности. Уз резерву уколико је начињен тим поводом превид, истиче се у виду научне понуде могућност класификације, што се може сматрати и прилогом за даље дебате и разумевања посвећена овој теми. У том смислу, аутор је склон предложити поделу грађанске непослушности на: а) политичку и правну; б) индивидуалну и колективну; в) религијску и нерелигијску. Представљене поделе грађанске непослушности успостављене су према различитим критеријумима.

У случају прве поделе, грађанска непослушност се дели на политичку и правну у зависности од основа који је изазвао такву реакцију грађана. Уколико је политичка одлука власти испровоцирала грађанску непослушност – онда је реч о политичкој грађанској непослушности; а уколико је неки правни акт довео до грађанске непослушности – онда је реч о правној грађанској непослушности. Тај правни акт може бити било појединачни или општи правни акт, што би могло бити основ и за још дубље расподеле грађанске непослушности.

⁶⁰¹ Више видети: Gargarella R., *Latin American Constitutionalism, 1810–2010*. The Engine Room of the Constitution. Oxford University Press, 2013.

⁶⁰² Спасић И., *Грађанска непослушност: наслеђе и актуелности*, Филозофска истраживања, 94-95, год 2004., св. 3-4, стр. 805

⁶⁰³ Примера директне грађанске непослушности је више. Можда највише похода грађанске непослушности било је против мера о забрани окупљања услед епидемиолошких мера. Грађани широм света су протестима у виду грађанске непослушности директно кршили различите форме одлука јавних власти и захтевали њихову промену.

⁶⁰⁴ Нпр. приликом одлуке да се промени име државе и уђе у војни савез НАТО, један део грађана Северне Македоније је протествовао и захтевао промену ове одлуке. <https://www.politika.rs/sr/clanak/407177/U-Makedoniji-slavlja-i-protesti-zbog-poziva-u-NATO> приступљено 10.07.2022. године

Критеријум за поделу на индивидуалну и колективну грађанску непослушност представља број грађана који у њој учествују. Јер, сматрамо могућим да грађанску непослушност изрази и само појединац, што не умањује значај и чињеницу постојања овог облика одупирања власти. Иако је овај облик грађанске непослушности неприметнији, не треба одрицати његово постојање, и то без обзира на чињеницу да је колективни тип грађанске непослушности доминантнији у пракси и у теоријским обрадама. Искуство грађанске непослушности и уопште друштвених промена нас упозоравају да појединачна свест јавно израженог неслагања са одлуком власти може основ за трансформисање индивидуалног у колективни тип грађанске непослушности.

У зависности од мотивишућих побуда за грађанску непослушност може бити значајно да ли се она појављује услед религијских захтева и угрожености религијских права или не, што је основ за успостављање и треће поделе.

III.9.7. Грађанска непослушност у транзиционим друштвима

Посматрајући основне елементе грађанске непослушности увидели смо да се опредељујуће дефиниције везују за могућности промена у оквиру демократске заједнице. Додатне одреднице дефинишу да је потребно постојање праведног друштва које остварују принципе што веће једнакости како би се могло говорити о могућности за егзистирање ове врсте друштвене промене. Међутим, поставља се питање шта се дешава са оним системима који се налазе на путу ка остварењу принципа демократске заједнице и *једнаког поступања према једнакима*. Да ли на путу од једног ка другом систему, може да постоји корективно конструктивни елемент који би користио тежњи ка демократији. Пут губања друштвене заједнице од једног ка другом начину функционисања назива се и означава транзицијом. На динамику транзиције надовезује се и питање транзиционе правде, актуелно из домена друштвених наука. Како је тежња ка правди један од основних циљева грађанске непослушности чини се оправданим разматрање транзиције, грађанске непослушности и транзиционе правде оправдано је разматрање пута промена и могућности овог вида друштвених промена у њему.

Транзициона друштва (*lat: transire* - прећи, прелазити) су она која се налазе на путу из једног система у други. То је најшире један вид друштвене промене, како друштвених и државних облика, тако и вредности које негује једно друштво, са циљем стварања нове структуре и вредности.⁶⁰⁵ Она се може разумевати на различите начине у зависности од метода и опсега посматрања. Суштински сви покрети од античких друштвених промена, до револуција из XVIII века могу се разумевати као нека врста транзиције, промена из једног поретка у други. Према пореклу, може се посматрати транзиција вођена од стране елите, грађана, опозиције, компромисно, или оне која долази споља.⁶⁰⁶ Савремени тренутак актуелизује транзицију и разуме је као систем промена који се дешава у држава тзв. источног блока и средње Европе.⁶⁰⁷

Транзициона друштва, одредница је за оне заједнице које су се одлучиле на пут промене система. Ми овде посматрамо ужи круг при означавању транзиционих друштава како бисмо покушали да успешније одговоримо изазову. Свесно се позиционирајући у предео источне и средње Европе, посматраћемо концепт грађанске непослушности у

⁶⁰⁵ Перачковић К., *Социологија транзиције Структурални, социокултурни и неомодернизацијски приступ*, Друштвена истраживања, Загреб, год. 13 (2004), бр. 3 (71). стр.489

⁶⁰⁶ Више видети: Posner E. A., Vermeule A, *Transitional justice as ordinary justice*, 117 Harvard Law Review 762 2003-2004.

⁶⁰⁷ Перачковић К., стр. 489.

овом опсегу. Уколико се покаже да је и у овим друштвима могућа нека врста грађанске непослушности, односно да је овај тип промене био успешан при вршењу друштвених промена у овим системима, онда би се поставило питање оправданости елемената грађанске непослушности како смо је одредили. Видели смо да категорисање елемената грађанске непослушности предвиђа постојање демократског поретка. Такође, анализирајући дело Ц. Ролса увидели смо да се категорисање према грађанској непослушности креће у опсегу праведног друштва. Друштва која немају ову компоненту не би се могла сматрати идеалним местом за вршење грађанске непослушности. Дакле, покушаћемо прво увидимо шта су транзициона друштва и шта представља овај вид промена у систему државне заједнице. Након тога, одредићемо се према томе да ли је могућа грађанска непослушност у оваквом систему, обзиром а транзициона друштва у свом периоду транзиције не прелазе смо пут ка новом систему, него и у одређеном временском периоду у зависности од успешности процеса егзистирају као таква друштва. Коначно, уколико покажемо могућим постојање грађанске непослушности у оваквим системима, путем практично постојеће студије правног случаја показаћемо да ли је она делотворни механизам друштвених промена за све стране у том односу - власт, грађане, па и оне који евентуално имају користи од непостојања праведног друштва.

Транзициона друштва (од *lat - transire* - прелазити) прећи, назив је за системе који прелазе из једног облика у други. Он се може посматрати означавају оне државе бившег источног европског, односно социјалистичког блока, који је исказао тежњу ка преласку друштва из комунистичког у капиталистичко.⁶⁰⁸ По идејама које означавамо транзицијом, огледа се у развијању оних демократских капацитета који би требало да омогуће плурализам друштва. Ово даље се манифестује у процесу тежње ка сигурности приватног власништва, слободи политичког организовања, слободним изборима на свим нивоима и другим одликама претежно западних држава. Овај процес није имао једнаке последице у свим државама, нити је у свим сегментима и периодима био успешан. Услед тога присутан је и критички осврт који не треба занемарити.⁶⁰⁹

Полазећи од елемента дефиниције, да се ради о демократском друштву у коме владају принципи елементарних слобода и права како би се уопште омогућио пут грађанској непослушности, логична је упитаност према поставци да ли је могуће вршити грађанску непослушност у таквим системима. У циљу доласка до одговора покушаћемо да укажемо на уопштену могућност извођења ове врсте друштвене промене, а након тога и практичним примером размотрити да ли је она делотворни механизам за боље функционисање и благостање једне друштвене заједнице.

У том смислу, износимо кратку анализу интересантних ситуација на које се наилази у савременим условима. Јер, важан аспект остваривања људских права јесу и специфичне друштвене околности које су одлика заједнице у одређеном тренутку социолошке збиље. Процес између друштвених услова и људских права је двосмеран. Како смо већ уочили у редовим изнад, док са једне стране људска права бивају прилагођена реалним друштвеним факторима и неминовно зависе од меридијана и социолошких фактора, са друге стране друштвени фактори се мењају под утицајем доступности вести о људским правима широм света. Овај двосмерни однос може се сагледати и на примерима реал-политичке и правне међународне сцене. У том смислу добро је сагледавање примера свежје праксе, динамике друштвених односа који су обележили ХХ век и еволуцију људских права. Схватање динамике друштвених односа

⁶⁰⁸ Перачковић К., *нав. дело*. 489.

⁶⁰⁹ Више видети: Mahmutefendić, T. *Rezultati tranzicije su razočaravajući: da li je komunizam bio sve u svemu loš?*, *Tranzicija*, 19 (39), 25-41, 2017.. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/202656>

и дејства на основна права човека покушаћемо, дакле, да уочимо кроз посматрање утицаја људских права на промене друштвених и политичких образаца и са друге стране на утицај друштвене збиље и доступност људских права. У том циљу, корисна су нам два примера свеже еволуције односа на два континента, први на простору Латинске Америке и други на простору који је обухватио шири круг али је епицентар био на северу Африке.

Да постојање схватања о основним људским правима може да утиче на друштвене факторе показује пример свеже историје Боливије. У држави која је (била) под притиском међународних фактора (првенствено САД-а), смењивало се пар доминантних политичких странака. Различити видови пактирања и владања нису успели да унапреде материјално недовољно развијену, а природним ресурсима благословену државу. При том, доминантно домородачко становништво било је у потпуности занемарено. Иако бројчано доминантно, домородачко становништво⁶¹⁰ није имало адекватне нити заступљене представнике у привиду демократског уређења. Овај систем трајао је година и кроз промовисање наде у капиталистичке методе и глобално тржиште обећавао бољи живот становништва ове државе. Међутим, ограничење основних ресурса и покушај контроле природних добара за које су Боливијци сматрали да су основа њиховог функционисања изнедрио је нешто што је деловало потпуно немогуће у констелацији тадашњих политичких снага. Кроз сплет утицаја људских права и потреба за основним ресурсима опстанка, створен је нови систем и изабран председник баш домородачког порекла који је на власти био до 2019. године.⁶¹¹ Устав донет 2009. године потврђен је од стране становништва огромном већином. Опште норме су формулисане у облику народног јединства и промовишу једнакост, тежње ка већим правима домородачког, већинског становништва. Овакве формулације постављају актуелни документ Боливије као кровни гарант основних људских права до тада непознат у историји ове државе.⁶¹² У исто време конститутивним документом успостављени су односи у привредном и ширем друштвеном амбијенту који ће учинити немогућим ограничења која су се до тада могла замислити, као што је ограничење доступности пијаће воде.⁶¹³ Кроз 411 чланова кровног документа темеље се људска права и посебан систем који је изнедрен као схватање да се морају уважити шира људска права свих група које живе на тој територији и да се основни ресурси не могу ограничавати. Управо уз позив на људска права Е. Моралес је објашњавао своје филозофско гледиште које је пресликао на унутрашњи и спољашњи план. Његово виђење и истицање одрживог развоја, кроз очување природе и холистички приступ имали су за циљ и заштиту основних права човека.⁶¹⁴ Противљење капитализму, у Е. Моралесу добило је посебно обележје кроз промоцију природно правног схватања политичког живота. Ово политичко деловање своју специфичну ноту

⁶¹⁰ Термин домородачко становништво користи се за ознаку аутохтоних народа - *indigenous peoples*, по *The World Council of Indigenous People*, у овом смислу за староседеоце на континенту Јужне Америке који у државама планинског масива Анда чине углавном вечинско становништво, као што је случај у Боливији, али са несразмерним политичким, друштвеним и људским правима.

⁶¹¹ Bond E., *Social problems, A human rights perspective*, Routledge, New York, 2015. pp. 1

⁶¹² Текст доступан на енглеском језику доступан од 2021. године на: https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf приступљено 20.07.2022. године

⁶¹³ Pineo R., *FROM RUNNING JOKE TO ROLE MODEL : PROGRESS IN EVO MORALES' BOLIVIA*, Council of Hemispheric Affairs (COHA), доступно на: <https://www.cetri.be/From-Running-Joke-to-Role-Model?lang=fr> приступљено 22.08.2022. године.

⁶¹⁴ <https://www.un.org/en/ga/69/meetings/gadebate/24sep/bolivia.shtml> извод из говора Е. Моралеса на Генералној скупштини Уједињених нација на 69 седници одржаној 2014. године. Доступни су и други говори који суштински осликавају наведену филозофију у практичној политици. Слично је и у говору из 2019. године, доступан на: https://www.youtube.com/watch?v=hOzXP0ewI_Y приступљено 24.03.2022. године.

у својеврсном ослободу на природу и универзализам основних потреба човека у садејству са окружењем, па је све се то скупа постало ослонац у реторици на спољном и унутрашњем политичком плану.

У Боливији су схватања да људска права чине нераздвојни део сваке личности довела до друштвених превирања и потпуне промене система и правца државе (бар на одређени период). Ова промена додуше није почела са Е. Моралесом, већ су претходне деценије постепено мењале друштвено политички живот. Прво је за потпредседника изабран члан ајмарске, домородачке заједнице Виктор Карденас 1993. године.⁶¹⁵ Он је започео реформу школског система која је имала за циљ описмењавање и еманципацију домородачког становништва. Године које су уследиле након тога довеле су до избора Е. Моралеса за председника и поред јасног противљења међународног фактора оличеног у представницима САД-а. Како се сам Е. Моралес приметио, ово противљење донело му је још већу подршку становништва. Постепено схватање да и домородачке заједнице имају право на основне еманципаторске и правне тековине краја XX и почетка XXI века, утицале су да се и друштвена збиља измени. Под налетом оваквог расположења народа, одбијено је и експлоатисање природних ресурса и тежња да се приватизују основна и егзистенционална природна права сваког човека. Тако се стигло до својеврсне еволуције, од почетних и основних права, као што је описмењавање кроз школску реформу, до борбе за ресурсе и политичке слободе као што је сувереност једне државе. Ово је постала на спољашњем плану одлика Боливије, тежња да сама одлучује о својим природно датим могућностима.

На овај начин су људска права, схватања о њиховом постојању, које је дошло кроз образовање и инклузију, довели до потпуне промене друштвеног система и видљивости до тада непримећених група. Долазан на чело државе председника који је био из групе до недавно непримећеног становништва био је поступак који се није догодио преко ноћи, већ процес који је трајао деценијама. Сагледавањем хронологије догађаја види се да је прво покренута еманципација становништва и схватања о потреби једнаких политичких права. Избор представника, у виду потпредседника државе В. Карденаса допринео је видљивости борбе за образовањем и економску једнакост. Након тога, описмењавање и присутна једнакост као својерсна људска права утицале су у веровање да припадник овог дела становништва може да води државу, а све ово на промену дискурса и целокупан систем. На тај начин се кроз својерсну студију случаја деценија друштвених дешавања сагледава међусобни утицај људских права и друштвених односа. Начин на који је долазак и освајање опсега људских права довео до друштвених односа, равнот и политичког система. Не улазећи у идеолошке одреднице и политичке оцене, на овом примеру може се уочити начин и корелација између доступности људских права ширег обима и тежње за самосталним одлучивањем и заступљеношћу у одлучивању о судбини народа, којима је живот удахнула свест да је могуће изнедрити један систем под утицајем прогресивног знања глобалним људским правима с почетка XXI.

Други правац посматрања могао би ићи правцем утицаја друштвених фактора на људска права. Трагање за друштвеним превирањима која су довела до анализа и тежњи ка људским правима могао би се у савременим, динамичким друштвеним процесима могло би нас одвести на север Африке. Догађаји који су названи Арапско пролеће покренути су искром бунта услед осећања неправде на релацији грађани - јавни службеници. Иако су аналитичари и теоретичари који посматрају друштвене процес овог дела света били на становишту да је стабилност режима на том географском подручју

⁶¹⁵ Kos-Stanišić, L. *Andska zajednica i prava autohtonih naroda. Politička misao*, 38 (3), 138-158 (2001).. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/24577>

наупитна, реалност је донела другачије друштвене односе.⁶¹⁶ Покрет борбе који је у својим прокламованим циљевима био усмерен на борбу за људска права покренут је догађајем са пијаце у Тунису. Мохамед Буазизи, продавац воћа, запалио се у знак протеста због корумпираних државних службеника и немогућности да оствари праведан животни стандард. На тај начин друштвени чиниоци утицали су да се покрене питање основних људских права.⁶¹⁷ Друштвено превирање које је кренуло у Тунису називало се још и револуција јасмина по цвету који је национално обележје ове државе. Утицајем друштвених мрежа и нововековном брзином информација свест о друштвеним променама проширила се дуж целог севера Африке, али и шире. Иако је аутократки владар имао подршку најмоћнијих земаља света, снаге друштвене енергије успоставиле су нову борбу за људска права широм континента.

Ово друштвено превирање имало је још један важан друштвени фактор на поимање људских права. Медијски елемент као део јавности истакао се у овим процесима као важан фактор утицаја на токове промена. И са становишта грађанске непослушности ово је важан сегмент сагелдавања утицаја друштвене реалности и фактора на људска права.⁶¹⁸ Сазнање о променама у Тунису, прецизније сазнање о смењивости власти у тако ауторитативним режимима, као једно од основних људских права, веома брзо се утицајем интернета и друштвених мрежа проширило, на суседне државе, чак и до Северне Америке. Редом су се дешавали протести у Египту,

Талас ових протеста може се посматрати и кроз утицај религијског фактора. Како је то примећено, ови процеси су били у тој мери динамични да је утицај религијског фактора изостао у почетку. Тек је касније након почетних догађаја, утицај ислама као универзалног приступа вршио одређени утицај на ове процес кроз деловање политичких организација овог усмерења.⁶¹⁹

Да је овај друштвени процес покренут из сржи друштва показује и то што су управни и војни апарат остали ван чинилаца револуција, па су уздржаношћу или чак отвореним противљењем указали на свој однос према револуцији.⁶²⁰ Ове чињенице говоре у прилог тези да је основно превирање унутар друштва изнедрило потребу за разматрањима о људским правима. Ипак и ово превирање услед специфичности подручја на коме се дешавало има своје посебне одлике. Превасходни елемент ових процеса био је социјално-економске природе, а тек потом потреба за већом демократизацијом и поштовањем људских права и слобода.⁶²¹ Ово се објашњава специфичним односима у овим државама. Детаљно и егзактно истраживање покрета „Окупирајмо“ показало је да су ученици на друштвеним мрежама имали међусобно слична интересовања за домаћу политику, али за друштвене покрете широм света.⁶²² Ово истраживање, поред егзактног показатеља да се учесници друштвених превирања ове врсте могу идентификовати по истим интересовањима усмерних ка политичким дешавањима, указује нам и на утицај

⁶¹⁶ О разлозима неуочавања потенцијалне политичке кризе, са аспекта западног света више видети: Gause F. G., *Why Middle East Studies Missed the Arab Spring*, доступно на: <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2011-07-01/why-middle-east-studies-missed-arab-spring>

⁶¹⁷ Bond E., *Social problems, A human rights perspective*, Routledge, New York, 2015. pp. 1

⁶¹⁸ О медијима и утицају на ток друштвених промена у овом делу света више видети: Bossio, D. *Journalism during the Arab Spring: Interactions and Challenges*. In: Bebawi, S., Bossio, D. (eds) *Social Media and the Politics of Reportage*. Palgrave Macmillan, London., 2014

⁶¹⁹ Обућина, V. *Ujecaј Iranske revolucije na arapske ustanke 2011. godine*. *Političke analize*, 7 (28), 12-17. 2016, стр. 16. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/172024>

⁶²⁰ Обућина, V., *нав. дело* стр.16.

⁶²¹ Исто 15.

⁶²² Conover MD, Ferrara E, Menczer F, Flammini A *The Digital Evolution of Occupy Wall Street*. *PLoS ONE* 8(5): e64679. 2013. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0064679>

Арапског пролећа на друге удаљене континенте. Такође, ово је добар показатељ значаја који имају масовни медији, интернет и друштвене мреже као главно средство преноса информација и алата за мобилизацију ширих друштвених група које имају слична интересовања.

III.9.8. Грађанска непослушност у условима Covid-a 19

Пандемија Covid 19⁶²³ поставила је низ изазова савременој цивилизацији. Уз проблеме медицинског карактера, највише дилема и дискусија изазивале су политичке одлуке. Следствено одлуке владајућих структура, манифестовале су се кроз правне мере којима би се ишло у правци сузбијања пандемије. У овом поглављу размотрићемо, са наше тачке гледишта, веома важна питања односа од кључног значаја за наше истраживање. Ситуација на макро и микро нивоу појавом и трајањем COVID19 отворила је мултидисциплинарне изазове. Поред изазова више грана медицинских наука, други пол науке - друштвени делатници, пред собом има анализу супротстављања два фундаментална принципа. Принципа поштовања људских права и принципа заштите јавног здравља из угла друштвене делатности. Као што су људска права гарант праведног и слободног живота, тако је јавно здравље гарант живота уопште.⁶²⁴ Кроз судар ова два важна принципа, осликава се сва тежина усмерења политичких и правних одлука и могућа потреба за постојањем корективног елемента који би постајао ка брана нелогичним и неправедним одлукама јавне власти.

Промене у друштвеном животу услед пандемије биле су драматичне. Велики број одлука, услед начина ширења вируса, захтевао је ограничење корпуса људских права. Циљ ограничења био је очување и заштита јавног здравља. На неки начин значај јавног здравља, па и директно очување живота људи, оставили су по страни друга питања. На тај начин и поред постојања декларативних анализа и саопштења, разматрања о људским правима нису имала свој уобичајени интензитет. Ово поглавље поставиће испред нас нека од кључних питања. Питање људских права нашло се пред додатним изазовом услед изазова јавног здравља и недовољног медицинског искуства. Недовољно знање нових здравствених околности, следствено је довело до недовољно информација за доношење политичких одлука. Даље, путем друштвених законитости и образаца, поставило се и питање адекватности правних решења у таквој ситуацији.

У овом поглављу покушаћемо да проверимо у практичној савременој збиљи неке од теоријских поставки које су разматране у претходним деловима. Најшире, покушаћемо да укажемо на међузависност општих друштвених односа и правних одлука. Криза нам указује на начине којима доносиоци одлука формулишу решења у таквим ситуацијама. На који начин се рефлектује корелација између познавања чињеница из других области и права. Видећемо да је током пандемије донето пуно политичких, а онда и правних одлука које су се са временске дистанце показале као лоше усмерене.

Како се рефлектују угроженост јавног здравља на разматрања о људским правима? Утисак је да услед непознатих импликација пандемије становници се не баве фундаменталним питањима људских права. Трагање за опстанком добија примат.

⁶²³ Према појмовнику Светске здравствене организације званично име пандемије која је обухватила читав свет од 2019. године. Сама реч потиче од узрочника болести из породице корона вируса (*eng. severe acute respiratory syndrome coronavirus 2*), а број представља ознаку године у којој је регистрован први случај у Вухану, НР Кина.

⁶²⁴ Ивковић Н., *Елементи грађанске непослушности током пандемије COVID-19*, у Зборнику радова "Усклађивање правног система Србије са стандардима ЕУ" Крагујевац, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, стр. 192-193, Крагујевац 2021.

Доказивањем ове корелације дошло би се до закључка да сигурније окружење доприноси ширим схватањима и познавањем људских права.

Политичари пак у недостатку једнозначних информација, неће бити у стању да донесу праве одлуке. Као и даље, непостојање јасних институционалних оквира довело је до тога да се грађанска непослушност јавља као једно од могућих средстава у процесу утицаја на власт. Овде ћемо размотрити и принцип који је анализирајући грађанску непослушност постави Џ. Рол, а то је да се она јавља као средство друштвених промена у оним системима које је у *значајном степену уређено осећајем за правду*⁶²⁵ Под овим осећајем подразумева се да једно друштво функционише по схватању да је колективни осећај правде заједничка имовина друштва, која прихвата нетолерантне као оне који не доприносе тој имовини. Постављање овако апстрактних односа може нам отежати расуђивање и тестирање у ситуацији која би требало да се укаже као проверљиви фактор ових теоријских поставки у свежој пракси пандемије.

На потребу очувања људских права током пандемије упозоравала су кључна међународна тела, невладине организације и истакнути појединци. Тако је Савет Европе у априлу 2020. године упозорио да иако вирус уништава многе животе, *не смемо дозволити да уназади основне вредности и слободног друштва*.⁶²⁶ Међународна невладина организација која се бави праћењем и промоцијом људских права такође је на почетку пандемије упозорила на могућности кршења људских права на глобалном нивоу потребу праћења и пажљивог усмеравања мера и ограничења.⁶²⁷ Савет Европе је издао документ којим је покушао да укаже на смернице и права државама чланицама у начинима поступања током здравствене кризе. Указано је да у случају криза као што је COVID19 постоје одступања од основних права, али да владе морају стриктно водити рачуна о начинима, трајању и димензијама ограничења која су гарантована на међународном и националном нивоу.⁶²⁸ Преко 800 професора, адвоката, како је документом представљено и дефинисано стручњака за *јавно здравље и људска права* овим поводом упутило је отворено писмо потпредседнику САД-а, Мајку Пенсу.⁶²⁹ У писму се изражава тежња да се очувају принцип правде и фундамент очувања људских права током изазова које намеће пандемија. Апострофира се да је неопходно спроводити мере, на тај начин што се принцип јавног здравља неће у непотребној мери сукобљавати са основним цивилизацијским достигнућима. У том духу треба усмеравати и креирати јавне политике како би се дух народа изразио у тежњи ка спречавању репресивног начина сузбијања ширења вируса.

Међутим, иако се изазов могао сагледати и уочен је већ на почетку пандемије утисак је да декларације, саопштења и анализе нису успеле да свеобухватно утичу на систем усмерења политичких и правних решења који је донела криза изазвана вирусом. Глобални поглед доктрине и анализа усмерења јавних политика указује на свеобухватни период кршења људских права широм света у овом периоду.⁶³⁰ Посебан изазов

⁶²⁵ Ролс Џ. *Теорија правде*, ЦИД, 1998 Подгорица, стр. 351.

⁶²⁶ <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/coronavirus-guidance-to-governments-on-respecting-human-rights-democracy-and-the-rule-of-law> приступљено 30.03.2022. године

⁶²⁷ <https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response> приступљено 30.03.2022. године

⁶²⁸ Поштовање демократије, владавине права и људских права у оквиру санитарне кризе ЦОВИД-19 Комплет алата (правних) за државе чланице доступан на: <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40> приступљено 30.03.2022. године

⁶²⁹ https://law.yale.edu/sites/default/files/area/center/ghjp/documents/march6_2020_final_covid-19_letter_from_public_health_and_legal_experts_2.pdf приступљено 30.03.2022. године

⁶³⁰ Elshobake, M.R.M., "Human rights violations during the COVID-19 pandemic", International Journal of Human Rights in Healthcare, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. 2021.

представља и утицај на ментално здравље целокупне популације. Утицај медија, глобалне слике умирања становништва и колапс здравственог система у Италији створио, прикази пустих градова у НР Кини под утицајем забране кретања становништва, здравствени радници под пуном заштитном опремом и бројеви заражених који су кружили различитим, врстама медија међу становништвом створили су последице и на ментално здравље популације. Ментално здравље показало се као нераскидиво везаним за остале групе људских права и слобода и показало сву слабост глобалног система да заштити угрожене и рањиве групе током криза.⁶³¹

Истраживање мерљивим подацима и социолошко медицинске збиље, које је обухватило период од шест месеци, од 1. јануара до 30. јуна 2020. године указује на степен кршења и несразмере мера у очувању јавног здравља.⁶³² И у овом истраживању, које је због временског оквира било хендикепирано за нова питања, доступности и обавезности вакцинације, те еволуцијом вируса током друге половине 2020. и током 2021. године указале су износа да су угрожене и рањиве групе биле највише погођене мера. Наведено посматрање мера јавне власти, наднационалног карактера обухватило је 10 720 мера, које су даље подељене у 21 категорију. По стандардима наведеним у Универзалној декларацији о људским правима, ове категорије су упоређене са ограничењима људских права. Чак 71,67% мера било је усмерено на ограничење појединих људских права, према каталогу УДЉП.⁶³³ Истраживање је изнова показао да су у ситуацијама које предвиђају ову врсту ограничења, највише погођене групе које су и иначе највише рањиве - вулнерабилне групе (по енг. *vulnerable groups*) Примера ради, групе које немају стално место становања и боравка биле су угрожене на тај начин што нису могле да се повинују прописима јавних власти за изолацијом и карантином као мерама смањеног кретања становништва. У државама које немају јасну контролу вршења јавне власти и монопола физичке принуде забележени су случајеви бруталних злоупотреба и насиља од стране полиције током мера које су ограничавале кретање становништва.⁶³⁴ Угрожене групе су услед репресивних и недовољно сензибилно усмерених мера биле посебно изложене и угрожене од самог почетка евидентирања вируса у Вухану, НР Кина. Чак 60 милиона људи имало је ограничено кретање у сликама које су обишле свет и указале на ниво озбиљности ограничења права и мера којима се циљало сузбијање вируса.⁶³⁵

Очигледно је да нас је током истраживања и израде ове дисертације пракса сустигла са потпуном новим изазовом, јер је пандемија пандемијом отворено више поља

⁶³¹ Rahman M, Ahmed R, Moitra M, Damschroder L, Brownson R, Chorpita B, Idele P, Gohar F, Huang KY, Saxena S, Lai J, Peterson SS, Harper G, McKay M, Amugune B, Esho T, Ronen K, Othieno C and Kumar M (*Mental Distress and Human Rights Violations During COVID-19: A Rapid Review of the Evidence Informing Rights, Mental Health Needs, and Public Policy Around Vulnerable Populations*. Front. Psychiatry 11:603875. 2021.

⁶³² Sophia A. Zweig, Alexander J. Zapf, Chris Beyrer, Debarati Guha-Sapir, and Rohini J. Haar, *Ensuring Rights while Protecting Health: The Importance of Using a Human Rights Approach in Implementing Public Health Responses to COVID-19*, Health and Human Rights Journal, Volume 23/2, 2021, pp. 173-186

⁶³³ Исто, стр. 176

⁶³⁴ У Кенији су полицијски службеници усмртили шесторо грађана чак и пре него што је кренула примена мера забране кретања, а током "крвавих недеља" током којих је на снази био полицијски час чак петнаесторо грађана који су изражавали незадовољство мерама ограничења. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/23/brutal-policing-kenyas-covid-curfew-left-15-dead> приступљено 20.03.2022.

⁶³⁵ У НР Кини су забележени случајеви у којима је дечак са церебралном парализом преминуо пошто услед карантина његов старацац није могао да се брине о њену, такође жена која болује од леукемије одбијена је у више болница услед страха од ширења вируса па је услед неадекватне неге преминула. Више примера на: <https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response> приступљено 20.03.2022.

која су предмет нашег интересовања. Од питања елемента грађанске непослушности у протестима који су избијали поводом горе поменутих мера, до питања легитимности и легалности појединачних најважнијих мера, ово поглавље отвара важна питања модерних тенденција правних система, али представља огледни пример како се у пракси могу догодити неподвижене ситуације и који су закључци из истих.

Најопштије питање које се отворило, на глобалном нивоу јесте однос између грађана и власти у кризној ситуацији. Како је пандемија обухватила цео свет, могли смо да уочимо различите начине на који су права ограничавана и различите нивое комуникација. Ово је на глобалном нивоу стварало натегнут однос власти и грађана. Цео свет се мучио да изнађе решења која ће олакшати грађанима живот током пандемије, али у исто време и ограничити одређена права како би се заштитило јавно здравље. Како су мерама које су предузимале владе широм света ограничавана појединачна људска права у циљу сузбијања заразе, поставило се правно питање легалности, али и политичко питање легитимности истих.

Како одговор на увођење и формулисање мера током 2020. године избијали су протести широм света. Тако је било и у Србији. Такође, након проналаска вакцине и покретања дебата о обавезности вакцинације 2021. године, поново су букнули протести као реакција на ограничавање одређених права грађанима који се нису подвргли вакцинацији. С тим у вези може се отворити мноштво питања, недоумица, етичких и правних дилема. Велика пажња и подршка која је исказана заговорницима ставова који одударају од званичних државних, указује глобално на велико неповерење и јаз који се јавио у односу јавна власт - грађани. Оно што је извесно јесте да је главни инструмент грађана био непоштовање и јавно исказивање незадовољства одлукама влада које је имало обресе грађанске непослушности.

Владе су оправдање за ванредне мере и ограничавање људских права нашле у потреби за очувањем јавног здравља. Грађани су пак своје незадовољство исказивали тежњом ка природно датим правима и слободи. У испреплетаности ових појмова и тежњи ка објашњењем, у доњим редовима покушаћемо да поставимо дијагнозу друштвених односа на релацији грађанин-власт у савременом тренутку. Пандемија која је окренула свет наглавачке није само направила медицинске промене, већ је указала на сву комплексност политичких односа и поставила никада озбиљније питање домета правних ограничења. Релација односа јавног здравља и јавне слободе постала је огледни пример тежине одређења мера и регулисања односа грађана и власти.

Јавно здравље као појам познат је у многим међународним и конститутивним документима. Данашња дефиниција јавног здравља, која има и своје правне реперкусије, води порекло с краја 19. и почетка 20. века. Још од тада подразумева се да овај појам сложен. Као такав у себи садржи науку и уметност превенције болести, тежње ка продужењу животног века, кроз боље физичко здравље, али и организоване напоре заједнице за санацију околине, контролу инфекција у заједници, едукацију заједнице о принципима личне хигијене, организовање служби здравства у циљу ране дијагнозе и превенције болести и најшире развој друштвених механизма којима ће се обезбедити да сваки човек у заједници има услове који ће му обезбедити могућности очувања здравља.⁶³⁶ Преовлађујућа дефиниција Светске здравствене организације ослања се на сада изнету, само у нешто сажетијем облику и подразумева под јавним здрављем

⁶³⁶https://www.jhsph.edu/offices-and-services/career-services/for-students/media-resources/2013_Winter_Intersession_Course/Words_Ruben_del_Prado_January_8_2013.pdf приступљено 09.07.2021. године

"вештину и научни приступ у спречавању болести, продужавању животног века и промовисању здравља путем организованих напора друштва"⁶³⁷

Норматива у нас ослања се на дефиницију јавног здравља Светске здравствене организације. Готово пресликавајући ову дефиницију⁶³⁸ наш законодавац поставља норме понашања и санкционисања ради очувања здравља становништва. Кровни правни документ оставља простор ограничења људских права. Слобода окупљања може с законом ограничити само ако је неопходно ради заштите јавног здравља, морала, права других или безбедности Републике Србије.⁶³⁹

Горе наведени нормативи посебно су дошли до изражаја током пандемије 2020. године. Глобални проблем рефлектовао се и као друштвени на макро и на микро нивоу. Посматрајући пример Србије, може се сагледати и глобални проблем оправданости ограничења и проблематичних односа здравља и ограничења. Могу се поставити питања како легитимитета, тако и легалитета мера које су имале или имају за циљ сузбијање вируса. Прво питање које би се могло поставити јесте питање оправданости увођења ванредног стања у Р. Србији, а друго након проналаска вакцине питање оправданости обавезне вакцинације и увођења тзв. ковид пасоша односно потврда о вакцинацији. Ове норме изазвале су масовне протесте широм света, те се може сматрати да су били главни окидачи за серије протестних окупљања које су се могле карактерисати као грађанска непослушност. Управо из тог разлога анализирање ових појава значајно је за проверу теоријских ставова о самој суштини и разумевању грађанске непослушности, јер се појавило „гибање“ правног система и неопходност да се одговарајућа решења ускладе са потребама економије и јавног здравља. При свему том, е јавили су се и критичари примедбама да режими додатно угрожавају људска права злоупотребљавајући пандемију.

⁶³⁷[https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-health-services#:~:text=Public%20Health%20is%20defined%20as,Acheson%2C%201988%3B%20WHO\).](https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-health-services#:~:text=Public%20Health%20is%20defined%20as,Acheson%2C%201988%3B%20WHO).)
приступљено 09.07.2021. године

⁶³⁸ Чл. 2, ст. 2 Закона о јавном здрављу ("Сл. гласник РС" "бр. 15/2016)

⁶³⁹ Устав РС ("Сл. гласник РС" бр. 88/2016)

IV ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Систематизујући исказано о људским правима и везе коју стварају са грађанском непослушношћу као могућим средством остварења, може се изнети неколико напомена. Прво, веза између људских права и грађанске непослушности чини срж проблематике разматрања о односу природног и позитивног права. Друго, политичка димензија наслања се на ове односе, политика фактички креира већинско правило које се не може занемарити у анализирањима правних домена. Последње, развој технологија и степен угрожавања људског права на приватност отвара нова питања о средствима угрожавања људских права, а самим тим отвара и питања разматрања средстава побољшања остваривања права.

Кренемо ли од прве напомене и покушаја да закључимо изнето, наилазимо на изазов закључења основних питања филозофије, па онда и филозофије права и граничних наука. Сам исказ да се може посматрати синонимна релација људских права и природних права побуђује потребу разматрања исказаног. Ако су људска права и природно право синоними поставља се питање везе са позитивним правом. Позитивно право би у том случају имало само декларативну улогу уписивања онога што већ природно постоји. Међутим, чињеница је да без механизма заштите и позитивног нормирања нема адекватне остваривости људских права. Стога се и однос људских права и грађанске непослушности мора посматрати пажљиво и у циљу побољшања односа друштвене динамике и позитивног нормирања.

Однос људских права и грађанске непослушности није нов у посматрању генезе развоја друштвене мисли. Иако су и људска права и грађанска непослушност у појмовном и термилошком смислу продукт последњих векова и успостављања модерне државе, њихови односи могу се уочити кроз средишњу дилему филозофије, права и других друштвених наука. То је дилема односа урођеног и друштвено прихватљивог. Од када је држава преузела примат уређења односа између урођеног, интуитивног и друштвено прихватљивог и препознала обрасце обавезности у структури правне норме, покренуто је и питање мере и оправданости степена и начина овог уређења.

Посматрајући историју кодификација људских права од Велике повеље до Америчке и Француске револуције, увидели смо да је потреба за приближавањем онога што сматрамо природним право са једне и одлука властодржаца или представничке елите у оквирима позитивног права, са друге била кључ друштвених и политичких превирања глобалног света. још у даљим епохама, када се није ни чуло за термине или синонине људских права и грађанске непослушности у осећајима слободе тињале су борбе које бисмо данас уочавали као грађанску непослушност.

Шта нам дакле ово говори? Срж проблематике природног и позитивног права као кључне дилеме друштвених наука, представља суштинску тежњу разумевања од су први друштвени односи разматрани. Природа човека као друштвеног бића условила је ове односе. На тим односима темељи се и однос људских права и грађанске непослушности. Ако већ не можемо разумети и егзактно одредити постулате природног права који би

требало да буду смерница позитивном онда је уочавање ових постулата обавеза код појединачних случајева грађанске непослушности.

Ако је грађанске непослушност израз тежње да се динамика друштва укалупи у позитивно правни оквир онда би сваки појединачни случај требало посматрати пажљиво. Истицањем природног права као теоријског основа за грађанску непослушност доприноси се таквом схватању и разумевању. На тај начин превазилази се и потреба за претераним истицањем грађанске непослушности као формалног права. Пошто она то *de facto* и *de jure* није. Али она свакако јесте једна врста друштвене промене која своју генезу има у историјским походима борби за слободу. Видели смо већ да су се обриси грађанске непослушности могли приметити у зачетку Америчке револуције. Да је она била присутна у верским походима на основне слободе и везе световног и духовног у успостављању прве организова заједнице на тлу Америке. Такође, била је и мирно средство потлачених колонија (Ганди), али и основ за знамените античке идеје истицања природних права на љубав и живот (види део Антигона).

Као исказ тежње ка природном праву, грађанска непослушност и не треба да постоји као позитивно право. Она се налази на граници која и треба да постоји да би се ускладило оно што је стална тежња структуре појма људских права. Како би се уважио однос између теоријског усмеравајућег и позитивно-правног дела људских права, грађанска непослушност и треба да остане на граничним линијама. Тако схваћена, она је израз једне просвећене свести да однос природног и позитивног права у суштини представља борбу за људска права од почетака људске цивилизације. У сржи те борбе, одувек је бар у деловима била и грађанска непослушност.

Друга важна напомена наставља се на ову анализу. Политичка димензија појма људских права такође је на граници природног и позитивног права. Она може имати негативне и позитивне последице. Политичким одлукама може се усмеравати опсег људских права тако да храбре одлуке побољшају однос између динамике друштва и уписаности, заштите људских права. Ови случајеви нису ретки и могу одликовати друштва која се трансформишу, а имају храбре лидере који визионарски усмеравају друштвене односе ка слободи и једнакости. У таквим друштвима потреба за исказима грађанске непослушности не престаје, али се она своди на мање целине друштва и више појединачне исказе друштвеног неслагања.

Политичка димензија људских права, међутим, може имати и негативне последице по остваривање и заштиту основних права. Овај утицај има своје две димензије, микро и макро. На микро, националном нивоу политичке одлуке могу деловати негативно на степен остваривања људских права. То се посебно догађа у заједницама које немају довољно стабилне институције, довољно развијену културу правног живота, генерално атрибуте правне државе. У тим системима, политичке одлуке иду ка задобијању подршке ширих маса и постизању легитимитета и легалитета политичке власти. Ови циљеви, уколико се сукобљавају са остваривањем неке врсте људских права иду ка њиховом не остваривању, не напретку и непоштовању.

Како би се ови негативни политички аспекти по људска права на микро, националном нивоу спречили, видели смо већ, након Другог светског рата предузети су одлучни политички кораци. Ови кораци осликавали су се у потреби за универзалним приступом ка формулисању људских права и креирању међународног механизма притиска у циљу спречавања, евентуални, будућих случајева глобалних рушења основа цивилизације и основних права човека. Међутим, природа ових односа, поред неспорно добрих страна, усмерила је и неке негативне стандарде који су плод неједнакости политичке снаге на глобалном нивоу. Природна потреба националних држава да заштите

и унапреде сопствене интересе одражава се и на људска права. Услед тога неједнак приступ у оквиру интересне политичке сфере свакако има и свој утицај на људска права.

Ово се наслања на трећу и последњу димензију сагледавања односа људских права у контексту грађанске непослушности. Савремени токови људских права могу да укажу на неке тенденције које ће бити доминантне у годинама које долазе. Две су вероватне сфере заштите људских права које ће бити под највећим изазовом у годинама које долазе, а самим тим и могући дисбаланс између друштвених околности и степена уписаности људских права. Први је сфера приватности, као вида људских права која је и у савременом тренутку под ударом развоја и друга сфера права на одрживу животну средину. Потреба за заштитом људских права у овим областима биће вероватни изазов у времену које је испред нас, а тиме и могући предмет деловања за грађанске непослушнике.

Развој технологија и техника у првим деценијама XX века створио је изазовну ситуацију на плану људског права на приватност. Догодило се да је природно постојано право на приватност било изложено могућностима кршења зато што норме позитивног права нису испратиле друштвену динамику. На данашњем нивоу односа и поред нормираности и свести о потреби заштите права на приватност изазови нису завршени. Случајеви грађанске непослушности услед угрожавања ових права нису евидентирани, али јесу појединачни судски покушаји да се спрече злоупотребе приватних података од стране мултинационалних компанија. Непостојање појединачних борби путем грађанске непослушности у овом пољу може да буде показатељ и непостојања довољне свести и потреби заштите права на приватност.

Дакле, за постојање и остваривање одређеног сегмента људских права путем грађанске непослушности неопходна је и свест о кршењу одређеног права. То даље води до закључка да је за постојање и остваривање људских права, па и путем грађанске непослушности неопходно постојање једног нивоа образовања и информисаности, поред природне иницијативе са различитим узрочницима.

Како право на приватност није довољно промовисано као угрожени опсег права човека, право на одрживу животну средину јесте. Срж грађанске непослушност друге деценије XX века била је, бар на нивоу Р. Србије, потреба за одржавањем еколошког окружења.⁶⁴⁰ Покрети зелених своје место нашли су и у представничким телима великог броја савремених држава. Ови покрети дакле нису само покрети чистих грађанских активиста и промотера грађанске непослушности већ представљају и својеврсну комбинацију тежње за политичким и институционалним активизмом, али и употребом грађанске непослушности у остваривању политичких циљева. Дакле, савремени вид грађанске непослушности у остваривању људских права добија своје хибридне верзије које теже освајању политичких полуга моћи.

На основу изнетог поставља се питање како је могуће изнете изазове предупредити. Људска права поред несумњиво великог значаја и релативно велике присутности у јавном говору ипак нису у адекватној мери присутна у образовним програмима, опет посматрајући ниво Р. Србије. Потреба за унапређењем образовања у овом делу наставног процеса може водити бољем остваривању и схватању права које човек има, без обзира схватамо ли их природом датим или потребним у крилу позитивног конституисања државе.

⁶⁴⁰ Више видети: Поповић Ј., *Екологија на периферији Европе*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2020.

Остваривање људских права

Само постојање људских права нема велику улогу уколико се она не остварују. Уочили смо да остваривање постављених циљева при нормирању људских права познаје разноврсне изазове које није могуће лако уочити, нити систематизовати због непостојања егзактних релација у посматрању друштвеног тока. Остваривање подразумева процес креирања правила, стварање друштвених услова да се она остваре, као и постојање нивоа државне заштите уколико се они не остварују.

За остваривање људских права, дакле, важно је прво креирати јасна правила којима се одређује који је то опсег људских права. Креирање правила има своју међународну и националну димензију. Истакли смо већ да међународна димензија људских права, пре свега на глобалном нивоу путем УДЉП, али и на нивоу Европе кроз правила одређена ЕДЉП усмерава националне државе приликом креирања конституција. Овакав вид нормативне усмерености помаже да су уставни великог броја националних држава оплемењени делом о људским правима, па је нормативни изазов формулисања људских права током друге половине XX века у великој мери остварен. Оно што се међутим поставља као изазовно јесте остваривање тако записаних правила.

У остваривању прописаног велику улогу играју друштвени услови који су многоструки и чије смо делове већ изнели у разматрањима овог дела. Велики јаз између норме и фактичког стања људских права може се окарактерисати као оптимизам креатора друштвених правила да на тај начин усмере токове људских права. Међутим, пре се овај оптимизам замењује скептицизмом и недостатком адекватног сагледавања људских права под утицајем добре нормираности. Како би се на прави начин разумели друштвени услови за остваривање људских права, поред делотворних ефеката универзалног приступа, мора се истаћи и специфичност сваке друштвене заједнице која је последица културе и традиције једног друштва кроз векове његовог развоја.

Горе истакнута политичка димензија људских права у многоструком отежава ово нијансирање права по специфичним категоријама државе. Али да би се ово предупредило постојање основа, сазнања и мотивисаности ка грађанској непослушности може унапредити друштвене услове остваривања људских права.

На крају посматрања друштвених услова за остваривање људских права потребно је истаћи посебну улогу коју судска грана власти има у овом процесу. Постојање судске инстанце која је независна и слободна у односу на остале гране власти помаже стварању осећаја праведног друштва и осећаја постојања људских права. Ако постоји поверење да ће неки елементи правде бити задовољени путем судског одлучивања осећај друштва према остваривању људских права се неминовно појачава. У том смислу, требало би промовисати значај и ефикасност уставног суда као бране од самовоље власти и институције која баштини заштиту људских права.

Грађанска непослушност

Конкретизација питања грађанске непослушности као једног вида помоћи у остваривању људских права такође је указала на одређене изазове. Прво је питање природе овог феномена. Друго, политичке димензије која има велики утицај на схватање елемената. Треће, сагледавање које је отворила изазовна ситуација и пандемија COVID19 и последње, на које се наставља последње, а то је однос судске власти према овом виду промена.

Природа овог феномена је и поред постојања, више медијских, него доктринарних дилема, једноставна. У питању је врста друштвеног активизма која је противзаконита али у исто време савесна и добронамерна. Грађанска непослушност у формалном смислу није

право. Иако међународне и националне кодификације познају многа права која би се могла уочити као елементи грађанске непослушности, њоме се крши најмање једна врста важеће правне норме, па је према томе она противна постојећем позитивном поретку. Питање које завређује пажњу јесте и начин на који бисмо могли да утврдимо савесност и добронамерност активиста који врше грађанску непослушност.

Критеријум овог утврђивања могао би бити спремност на одговорност која се предвиђа за кршење норми када се врши грађанска непослушност. Вршење једног оваквог типа друштвене промене мора да има и одређени степен уважавања друштвеног поретка. Уколико би пак они који себе сматрају грађански непослушнима покушавали да избегну или сакрију одговорност за кршење одређене норме, питање је колико би се могло сматрати да је њихова грађанска непослушност у складу са циљем добробити за друштвену заједницу.

На овај начин би се могао разликовати чисто политички и активизам који је пре свега ослоњен на побољшање правила по којима функционише једно друштво. карактеристични опортунизам који је присутан последњих година при вршењу грађанске непослушности у политичке сврхе свакако захтева да се на неки начин одреди критеријуми шта би била права, а шта политичка грађанска непослушност. Ако би се грађанска непослушност све више усмеравала као средство политичке борбе за власт, а не као средство којим би се требало унапређивати и промовисати природно право човека, њена извитопереност водила би га негацији претходно изнетих генеза развоја права човека.

Као што у вековима иза нас, револуционари или тадашњи грађански непослушници били спремни да положи животе у тежњи за права шире заједнице, тако и би грађанску непослушност требало да одликује неки вид жртве оних који би се представљали као добронамерници према широј заједници. Поред одвајања на политичку и чисту активистичку грађанску непослушност овај вид би изразио прихватања одговорности би био и исказ поштовања основних вредности државе. Ове вредности могу се изразити и у правној сигурности као постулату на коме почивају модерне државе. без правне сигурности, не може да постоји ни разумевање природног права, а ни грађанска непослушност.

Ако би прихватање одговорности за чин грађанске непослушности био својеврсни мост којим се превазилази изазов између политичке и чисте грађанске непослушности, отвара се следеће поље, поље реперкусија грађанске непослушности у судару са других принципима модерне државе. Током пандемије COVID19, изазов грађанске непослушности и остваривања људских права нашао се у судару са принципом јавног здравља. Питање основних људских права било је под великим изазовом савременог човечанства.

Све оне основе модерног друштва нашле су се под изазовом, а оправдање ограничења људских права било је тако да није било једноставно изнаћи решења. Људска права у судару са правом да се остане жив, исказала су сву комплексност разумевања односа у чијем средишту се нашла грађанска непослушност. На одговор о примату у односу јавно здравље - људска права није могуће дати егзактан одговор, али се на основу искуства могу указати неке последице и предвиђања.

Ограничење људских права током овог изазовног времена имало је своје реперкусије. Посматрајући правни простор Р. Србије уочљиво је да се са ограничењем људских права приступило веома непрецизно и неодговорно. Ограничења су доношена

ван процедура које су предвиђене за ограничење ових права и слобода.⁶⁴¹ Дакле на првом изазову са којим се наше друштво суочило чак и поред прихватања ограничења од стране становника показало се да доносиоца одлука нису довољно свесни значаја о начинима и потребама јасних процедура приликом ограничења људских права.

Последице су се огледале у грађанској непослушности која је наступила након отклањања фаталног страха, а која је уследила након одлука које нису имале јасно утемељење у процедурама и здраворазумским објашњењима.⁶⁴² протести су указали на делотворност грађанске непослушности у креирању промена одлука и моћ грађана да у одређеном смеру опомену и усмере доносиоце одлука. Протести у Р. Србији поводом мера сузбијања пандемије COVID19 отворили су и димензију поступања судова у случајевима грађанске непослушности.

Иако би се на основу посматране праксе могло закључити, да елементи тужилачке истраге дају довољно простора за уклапање правних прописа и слободе одлучивања процесних субјеката ка промовисању природно правних елемената, ипак постоје сегменти за унапређење. Такође, други вид процеса и процесуирања грађанских непослушника, прекршајни показао је извесне особености. Мањак простора за слободу одлучивања ове судске гране, испољио се у прећутној застарелости прекршајног гоњења као једног вида свести и потреби разумевања грађанских непослушника.

Препоруке

Изнете закључне напомене истраживања обавезују на формулисање одређених препорука које имају за циљ константно достизање баланса између примеса природног права, практично схваћеног и позитивног.

Предмет Људска права требало би увести као обавезни у структури стицања знања и квалификација за научно звање дипломирани правни у Р. Србији. истраживањем смо увидели да прво не постоји глобално јавна одређеност овог појма, те је за разумевање односа и релација људских права са другим феноменима и друштвеним појмовима неопходно шире знање о генези и развоју права која одређујемо као основним правима човека.

Разумевање грађанске непослушности подразумева њено уочавање у структурама предмета проучавања уводних правних дисциплина. Анализом је учено да се грађанска непослушност не проучава на правним факултетима у оквиру уводне материје, већ је она искључиви предмет политиколошких студија. Обзиром да грађанска непослушност изазива шире правне реперкусије и да се судови суочавају са случајевима који су посебно осетљиви а имају димензију елемената грађанске непослушности проучавање овог феномена делотворно би утицало на једноставније препознавање и у оквирима правног система.

Недостатак теоријског знања и формирања правне логике у образовању правника требало би надокнадити претходним видом прецизне анализе постојећег знања и усмерености кадрова који стичу звање правника. уважавајући свест да нормативна будућност друштва почива на правницима који би требало да креирају решења у изазовним годинама технолошког развоја које су пред нама инсистирање на изучавању позитивног законодавства може се показати као погубно. Динамика промене друштва и друштвених односа подразумева много флексибилнији приступ у креирању правила понашања савремене збиље. Стога је образовање правника као почетни корак у

⁶⁴¹ Видети: Ивковић Н., *нав. дело*

⁶⁴² *Исто*

постављању добре нормативне основе императив добронамерности према једној друштвеној заједници.

Посебан вид заштите људских права требало би креирати путем повећања видљивости рада судова специјалне надлежности који се баве материјом устава. Код нас, требало би радити више на транспарентношћу функционисања Уставног суда и креирању амбијента да се најбољи правници кандидују и бирају за судије овог суда. Усклађивање рада суда са ЕСЉП, требало би бити императив, са посебним акцентом на обавештавање грађана и едукацију о правима која штити ова институција.

Практичне реперкусије истраженог предмета проучавања

Циљ анализа које смо покушали да изнесемо, у крајњем, своди се на схватања која би могла довести до неких друштвених законитости и упознавања, а резултовале дакле бољим животом у друштвеној заједници. Иако о домету филозофије, па и филозофије права постоји дилема доприноса практичним реперкусијама побољшања правила у заједници, пошто њихов метод апстрактне генерализације не таргетира конкретну државу и систем, више је разлога због којих се ови резултати могу уочити и практично. Видели смо у првом делу закључивања да је изазов однос природног и позитивног права, питање политичког елемента и савремених технолошких изазова

Анализирајући везу између грађанске непослушности и људских права, истина је, отворила су се многа поља и питања која је тешко у коначноме демистификовати. Чини се да изазови времена које долази постављају тешке демистификационе препреке пред делатнике друштвене мисли. Међутим неки закључци са практичним последицама се ипак могу извући. И поред опасности критике да такви закључци подлежу перманентној промени услед друштвене динамике, ипак је потребно и усмерити извесне поруке које би на основу истраженог могле да допринесу друштвеној организованости, да ли у нас или шире питање је методолошких посматрања.

Прво што се намеће у свођењу на практични подијум, јесте историјски, а онда и теоријски показатељ да је немогуће повући оштре линије разграничења између разноврсних појава. Разлике између грађанске непослушности и протеста услед неке политичке одлике су такве да се они међусобно прожимају. Односи између елемената појединих промена у тој мери се преплићу, да је потпуно погрешно ићи ка строгој тежњи за одвајањима. Такође, поглед на савремени тренутак динамике, никако не може да искључи поједине облике друштвених промена као превазиђене, а да глорификује рецимо грађанску непослушност. И поред истраживања која јасно указују да ненасиље има већи потенцијал успеха него насиље, предвиђање будућности не би могло да утемељи тврдњу да ненасиље има већи потенцијал у променама за будућност. Промена праваца друштвеног живота и лако ограничење људских права које нам је са собом донео COVID19 позива на опрезан када формирамо мишљења за године које нам долазе.

Као друго запажање, јавља се потпуно несналажење државних правосудних органа када се суоче са потресима који имају облике неке врсте тежње за друштвеним променама. У кризним, новим и динамичним ситуацијама органи се веома слабо сналазе, а онда и проналазак механизма заштите људских права одлази у кривом правцу. На то можда најбоље указује недавно ограничење основних људских права у Р. Србији, актом министра на потпуно неутемељен и неуставан начин. Дивијација правног и ширег друштвеног карактера, није донела и реакције шире заједнице, а ретки су и ставови

доктрине који се баве овом темом.⁶⁴³ Ово несналажење очито је и у другим кризним ситуацијама. Као примери се могу навести и промене које су се дешавале 5. октобра 2000. године где није утврђена одговорност носиоца власти, нити грађана који су очито кршили закон у тежњи ка слободи. Ово није само особеност крхких правних система. У нападу на Капитол у САД-у такође се поставља изазовно питање одговорности и поступање суда у кризној ситуацији.⁶⁴⁴

Ако се ослонимо на ових пар чињеница које указују да су могуће грешке како доносиоца одлука, тако и изазова са којима се судови суочавају, дакле ако има могућности мањкавости и законодавне у судске функције државе како онда усмерити препоруке доносиоцима одлука?

Препоруке правосудним органима могу се поделити на два сегмента. Први сет препорука су опште типа, које као такве могу лако добити критику колоквијалне дискусије. Оне се пре свега односе на оспособљеност процесних субјеката да овладају променама које време носи. Тј. континуираним образовањем и оспособљавањем за дату функцију. Друге су пак конкретне, формално-процесне и имају за циљ измене режима процедура и санкција како би се дала већа слобода доносиоцима одлука у регулисању конкретне друштвене ситуације. На овај начин превазилази се оно што је још Кант уочио, а разрадили други научни ауторитети.⁶⁴⁵ Недовољност правилног усмерења сарадње и повезаности теорије и праксе права дубок је јаз који није лако премостити.⁶⁴⁶ Јер, чему уопште вреди теоријско схватање ако остане на страница папира без икаквог утицаја на реални живот и људе којима је просвећена мисао далеко поље бивствовања на планети? Субјективним погледом би се свако теоријско разматрање морало усмерити на развој или логичког система права или на конкретна усмерења системских правила како би једна заједница делотворније функционисала.

Прво ћемо, дакле, кренути од другог конкретнијег сета анализе позитивног оквира. Покушај превазилажења горе наведеног односа праксе и теорије, тј. мана овог односа покушаћемо да савладамо одвојено. Почећемо од конкретних и фокусирати се на ужи простор Р. Србије и позитивно правни оквир. У том циљу посматраћемо прекршајно-правни аспект а након тога као могући и кривично правни.

1) грађанска непослушност кроз призму прекршајне одговорности

Као суд специјалне надлежности Прекршајни суд у нас има углавном функцију да уређује питања која се примарно јављају као последица евентуалног вршења грађанске непослушности или граничних појава.⁶⁴⁷ То су пре свега прекршаји који су везани за

⁶⁴³ У Р. Србији је током 2020. године уведено ограничење људског права на слободу кретања. Наредбом Министра унутрашњих послова. Погрешно процесно усмерена забрана имала је за последицу широк круг правних и друштвених неправилности.

⁶⁴⁴ Запрепашћујући је број људи у САД-у који подржава насиље у политичким борбама, што је у супротности са истраживањима која су промовисала ненасиље као одлучујући фактор у борби за друштвене промене. Иако су многи учесници напада на Капитол у судском процесу ипак остаје утисак недовољног достизања правде у овим процесима. Више видети у текстовима: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/1/6/godinu-poslije-napada-na-capitol-hill-kuda-ide-amerika> ; одговорност протестаната није утемељена само на насиљу већ и за ширење вируса: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w28410/w28410.pdf приступљено 20.09.2022. године

⁶⁴⁵ Austin J., *Lecture on jurisprudence*, Henry Holt and company, New York, 1875. Џ. Остин такође расправља у оквиру своје јуриспруденције о питању односа теорије и праксе. Наведено према С. Гајин, *нав. дело*, стр. 20

⁶⁴⁶ С. Гајин, *нав. дело*, стр. 20

⁶⁴⁷ Чл. 1 Закона о прекршајима ("Сл. гласник РС", бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 - одлука УС, 91/2019 и 91/2019 - др. закон) " Овим законом уређују се: појам прекршаја, услови за прекршајну одговорност, услови

елементе грађанске непослушности, а у вези јавности и мирног окупљања, који своје одређење правним нормама у нас налазе у Закону о јавном окупљању.⁶⁴⁸

Што се тиче прекршајне одговорности јасно је да рок застарелости од 2 године даје поражавајуће резултате на нивоу остваривања прекршајних санкција у оквиру система Р.Србије. Приликом измена Закона о прекршајима било је покушаја и препорука да се општи рок апсолутне застарелости повећа са 2 на 4 године. Наравно само повећање рока морало би бити праћено и другим изменама како се ионако слаба ефикасност и спорост судског система не би додатно уназдила. Поставља се питање како то постићи на примеру грађанске непослушности? Али на овај начин не би био потпун спектар. Потребно је поред дужег рока застарелости проширити овлашћења судијама законском ревизијом и то на тај начин што би се омогућила већа слобода у одмеравању казни и ефикаснији поступак. То значи да се у случајевима који се могу подвести под грађанска кршења, уколико се ради о претходно неосуђиваном лицу, лицу које је запослено и које испуњава критеријуме савесног грађанина може да се изрекне опомена. Ово би разумо се могло поред елемената грађанске непослушности да утиче и на шири спектар људских права. А ја дубоко верујем да је људско право и право на грешку.

У домену кривичног права, потребно је указати на институт тужилачке истраге као критикованом институту - американизације правосуђа. Овим институтом дат је основ тужиоцу да може обуставити истрагу у случајевима који имају елементе грађанске непослушности али и шире да заштити људских права. Да ли се то показало у пракси добро у одређеној мери? На ово питање није једноставно одговорити, зато искуство практичног дела правног ангажовања аутора даје слободу да се у закључним разматрањима укаже да ово решење даје добре резултате у пракси.

Ако је ово добро решење поставља се питање како би у будућности требало даље радити на доприносу заштите људских права из угла тужилаца. Већ смо указивали да је чак и Р. Дворкин истицао и анализирао елементе тужилачке истраге и везе са људским правима и грађанском непослушношћу. Међутим, за разлику од САД у нашем систему али и ширим континенталним правним системима не постоји довољно промовисања улоге правосудних функција. Стварањем демократских механизма, требало би у будућности радити на упознавању грађана са кључним носиоцима правосудне одговорности. Овлашћена која има тужиоци различитих нивоа, од основног, више и апелационог стварају и потребу одговорности не само према надређенима у строгој хијерархији тужилаштва, него и према грађанима. Потреба за разумевањем грађанске непослушности у континенталном систему отвара широка поља уопштене концепције и организације правосудних функција.

Како пракса не исказује још увек формулу успостављања адекватног баланса, из угла континенталног система доктрина нам доноси виђење делова правног и политичког система Немачке. Своје разматрање Ј. Хабермас је управо насловио тежишним покушајем разумевања наше дискусије. Шта уопште значи разматрање грађанске непослушности као својеврсним тестом демократичности поретка. Претходно питање подразумевало би одговор на степен или уопште постојање демократичности неког посматраног поретка, односно разумевање адекватности представничког система поретка који тестирамо. Видели смо да је то у галиматијасу политичких односа готово немогућ задатак. Из овог угла добра је и напоена да је чак и Ј. Хабермас у позним

за прописивање и примену прекршајних санкција, систем санкција, прекршајни поступак, издавање прекршајног налога, поступак извршења одлуке, регистар санкција и регистар неплаћених новчаних казни и других новчаних износа."

⁶⁴⁸ ("Сл. гласник РС", бр. 6/2016)

годинама суочен са анализом односа јавног здравља и људских права, стао на страну јавног здравља.

Суочени са случајевима грађанске непослушности, судије и тужиоци као контролори испуњености услова за експлоатисање монопола физичке принуде, налазе се пред великим изазовом. Овај изазов у томе је већи што се суочавамо са тешкоћама које су изван опсега позитивног права. Услед тога судије и тужиоци морају да испуњавају ван формалне услове како би се ухватили у коштац са изазовима. Како је то назвао Р. Дворкин судија мора поседује изванредне особине па га је крстио „Херкулом“. Суштински би у континенталним системима требало више радити на приближавању демократских процеса и сазнања о вршиоцима правосудних функција. Тиме би се клатно односа померило са политичког на процесно. Али овај задатак није ни мало лак и подразумева разматрање адекватне формуле успостављања правних односа која још увек није достигнута.

За овладавање разумевања грађанске непослушности очито је неопходно њено контекстуирање у ширем кругу права. Наша анализа показује да је недовољно грађанску непослушност третирати искључиво у односу на позитивно-правни поредак, уколико је он схваћен у ригидној формули. Односно, још на самом почетку спроведеног истраживања претпоставили смо да грађанска непослушност као концепт људских права има смисла тек њеним довођењем у везу са таквим разумевањем позитивног права које не искључује природно право. У супротном, грађанска непослушност би била тек један од облика непоштовања прописаних правних правила, а тиме и само једна манифестација свесног, намерног и аутономног непоштовања диспозиције правне норме, чему би следило санкционисање тих правних субјеката. Из тих разлога нас је спроведено истраживање одвело у правцу пропитивања основа на којима се темељи природно-правна филозофија, која итекако зна бити лековита у односу према строгој форми прописаног правног поретка. Управо такво дистанцирање грађанске непослушности од редовних и уобичајених понашања непоштовања правних прописа и чини је у довољној мери специфичном да заслужује и нарочиту истраживачку пажњу правника. Прихватљивост Радбрухове формуле о начину решавања сложених проблема на релацији "право-неправо" погодна је и за подвођење грађанске непослушности под круг друштвено постојећих средстава за заштиту људских права. И то је онај горњи, максимални ниво напетости унутар правног поретка који резултира потребама за корекцијама.

Пракса је свакако неодвојива од политичких одлука и дешавања, схваћених најшире. Стога би требало избегавати просто позиционирање о одвојености права и политике и ићи у правцу боље разумевања ових процеса. У том циљу, анализа грађанске непослушности кроз призму практичних одлука и усмеравање законодаваца и процесних субјеката у овом домену, неопходна је примеса тежње ка правној држави. Правна држава не сме да почива на крајности, већ мора да прихвати максиму да су суштински природно и позитивно право две стране исте медаље. Како је и Н. Бобио истицао одређење правника у једном или другом стриктном правцу, води негацији самог права.

Општа хипотеза занивала се на почетној идеји чији је филозофски и правни темељ ударио Г. Радбрух. Само почетним позиционирањем по Г. Радбруху историјским студијама случајева и анализа покушали смо да пронађемо формулу генезе односа људских права и грађанске непослушности. По одређењу Г. Радбруха и неподношљиво неправедног, а позитивно одређеног поретка јавља се могућност правосудним органима да примене формулу и одстране овакве норме. Ми смо ишли другим правцем и покушали да одредимо правац грађанског деловања у овом процесу. Историја је указала на

константну динамику релација грађани доносиоци одлука у којој се тек грађанским деловањем долази до неких видова конституција и гаранција основних права.

Грађани заиста, кроз векове записивања хронологије борбе за људска права, својим деловањем помажу стварање бољег државно-правног система и доприносе достизању нивоа веће подударности између нормативног и фактичког. Посматрањем генезе доказали смо да када су угрожена основна људска права, деловање грађана може се засновати на принципима које можемо подвести под елементе грађанске непослушности. У историјским случајевима превирања су се дешавала тако да смо огли уочити рудименталне делове грађанске непослушности у сваком важном догађају светске правне историје. На овај начин доказано је да постоји нераскидива веза између људских права и грађанске непослушности. Динамички однос између теоријски посматраних појмова природног и позитивног права своје утемељење је овако нашао практично, а модерна хермеутика права и изражава став да не постоје крајности ових тачака у теорији. Чак и аутори који образлажу неки вид природног права, схватају га као корективну, савесну и свесну потребу да се допринесе побољшању позитивног дела права. Легитимност прихватања грађанске непослушности не би требало мешати са легалношћу. Пример Сократа нам је у историјским темељима оставио сведочанство, да само спремност прихватања легалних реперкусија деловања грађански орјентисаних намерника ка корекцијама система има своју снагу да се изрази као нека врста грађанске непослушности.

Први део основне хипотезе је потврђен истраживачким напором, користећи се основним, правним методом који је допуњен социолошким, историјским и аксиолошким делом трагања за истинама. Доказивање основне хипотезе отворило је и питање разграничења изворне и непослушности која за циљ има остварење политичких циљева. Мада није лако направити разликовање политичких и грађанских, пошто се они преплићу, савесност, свесност грађана могу бити репери изворне грађанске непослушности. Ови атрибути доказују се тек прихватањем одговорности за вршење динамике и кршење оних елемената позитивног права којима се непослушношћу супротстављамо.

Посебне хипотезе су ишле су ка упознавању детаљнијег приказа прихвата или оповргавања основних претпоставки. Грађанска непослушност схваћена као крајње средство за заштиту људских права, није постојана ни у савременом поретку. Модерни облици промена у ери ограничења људских права суочених са принципом јавног здравља током изазова пандемије од 2020. године отворили су нова сазнања. Насиље ипак има своју димензију у променама чак и у савремено доба. Истраживања која су указала да је ненасиље делотворније, али и свежи догађаји нашег окружења који су практично политички ову тезу доказали, ипак не дају основ да се данас грађанска непослушност схвати као крајње, већ само као једно од средстава у оквиру модерних друштвених промена. Осећај правде, јесте један од мотивационих елемената ка вршењу, али би мотивациону компоненту требало тестирати истраживањима различитих друштвених група.

Друга посебна хипотеза посматрала је правац државе односно доносилаца одлука. Грађанска непослушност заиста поставља неки вид границе државној власти и делује превентивно на корекцији односа нормативног и фактичког. Историјски примери и студије случајева доказују да кроз еволуцију развоја људских права указују да активности грађана у превенирању самовоље доносиоца одлука имају велики значај. Ово се лако уочава и у променама одлука у нас, а када се неки облици грађанске

непослушности или испоље или покажу за то друштвено-грађанску снагу. Што је добра особина једног система.

Трећа хипотеза истицала је политички елемент као кључан. У процесима упознавања грађанске непослушности у комбинацијама правог и политичког домена веома је тешко одвојити односе. Оно што се међутим као један вид објективног критеријума издвојило и јесте основа дефиниције грађанске непослушности, а то је спремност на последице кршења позитивних основа поретка. Тек спремност и прихватање одговорности показују једну црту савести и свести, која би могла да буде гранична линија. Други крак ове хипотезе посматрањем генезе доласка до људских права је пак доказан. Толерантност позитивног-правног поретка према грађанској непослушности зависи од њених политичких последица. Сваки поредак који се не одвоји од друштва и заснива своју политику на легитимности води рачуна о динамици друштвеног тока. У овом процесу све ће више имати егзактна истраживања друштвених ставова који ће усмеравати и политичке одлуке. На тај начин задобијање подршке грађана кључно ће усмеравати и правне одлуке, а ставови ће се развојем механизма истраживања све више чинити доступним.

Питање универзалног схватања људских права било је предмет анализе четврте хипотезе доведено је у питање. Социолошки, најшире схваћени културни феномени многоструко утичу на формирање правог система, као и на начина борбе за промену правних норми. Из тог разлога, као средство промене правних норми, грађанске непослушности потребно је посматрати мултидисциплинарно. Поглед на људска права из универзалне визуре има своје добре и лоше стране које изнете истраживањем представљају основ за разумевање специфичности сваког правног поретка у својим посебним културолошким димензијама.

На крају из визуре посматрања процесних субјеката, под којима подразумевамо судије, тужиоце, адвокате, адвокатске приправнике, на подручју континенталног правног система указали смо на неке елементе које би требало разматрати. Од тих елемената посебно се истакао процес демократичности и приласка грађанима, али и други елементи стручне оспособљености и спремност на прихватање решења која су се показала адекватни. Пример тужилачке истраге био је део анализе која је истакла и добре и лоше стране процеса преузимања решења из англосаксонског система. Овим путем би требало наставити у будућности из императив учешћа грађана у процесима упознавања и избора процесних субјеката.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арент, Х., О револуцији - одбрана јавне слободе, Филип Вишњић, Београд, 1991.
2. Арент, Х., <https://pescanik.net/pravo-da-se-ima-ju-prava/>
3. Arendt, H., *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Viking Press, New York City, 1963.
4. Arendt, H., (1990). *Philosophy and Politics*, *Social Research*, 57(1), 1990.
5. Augusto, Z., "The Tragedy of Lutheran Jurisprudence," *The University of Notre Dame Australia Law Review*: Vol. 20, Article 5., 2018.
6. Аугустин, А., О слободи воље, Деметра, Загреб, 1998.
7. Аврамовић, Д., Ричард Познер подвлачи црту - правни реализам као одговор на изазове данашњице, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, вол. 49, бр. 3, 2015.
8. Аврамовић, Д., Одлука или норма - слободно судијско уверење, Зборник радова Правног факултета Нови Сад, 2/2012.
9. Artur Meier Schlesinger, *The American Revolution Reconsidered*, 1919.
10. Атлагић, М., Мартиновић, А., Октобарски преврат у Србији - 5. октобар 2000. године, Баштина, Приштина-Лепосавић, 2020.
11. Achenson, D., <https://www.euro.who.int/en/health-topics/Health-systems/public-health-services#:~:text=Public%20Health%20is%20defined%20as,Acheson%2C%201988%3B%20WHO>)
12. Aichholzer, J., Kritzinger, S., Plescia C., National identity profiles and support for the European Union. *European Union Politics*. 22 (2), 2021.
13. Adams, N.P., *Uncivil Disobedience: Political Commitment and Violence*, *Res Publica* 24, 2018.
14. Banjeglav, S., *Gandhijev pokret za indijsku nezavisnost kao nenasilna revolucija..* *Essehist*, 3 (3), 2011.
15. Bedan, H. A., *On Civil desobediance*, *Journal of Philosophy*, vol. 58, 1961.
16. Бентам, Џ., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789.
17. Bedau, H.A., *Civil desobediance in focus*, Routledge, New York, 1991.
18. Bernstein, S., *Jefferson and France revolution*, *Science & Society*, Vol. 7, No. 2, Spring, 1943.
19. Берчић, Б., *Филозофска истраживања*, Хрватско филозофско друштво, Загреб, 110, год. 28, Св. 2, 2008.
20. Bobbio, N., "Jusnaturalizam i pravni pozitivizam", *Revus*, 26, 2015.

21. Bossio, D., Journalism during the Arab Spring: Interactions and Challenges. In: Bebawi, S., Bossio, D. (eds) *Social Media and the Politics of Reportage*. Palgrave Macmillan, London, 2014.
22. Bloch, E., *Natural Law and Human Dignity*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, Third printing, 1995.
23. Becker, W., Ljudska prava: prilog analizi jednoga pojma. *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 46 (3), 2009.
24. Becker, W., Pravna država i ljudska prava. *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 34 (4), 1997.
25. Besson, S., *The Law in Human Rights Theory*. Zeitschrift für Menschenrechte - Journal for Human Rights, Wochenschau Verlag, 2013.
26. Bayefsky, A., Fitzpatrick, J., *International Human Rights Law in United States Courts: A Comparative Perspective*, Michigan Journal of International Law, 1992.
27. Bloom, I., *Fundamental Institutions and Consensus Statements: Mencius Confucianism and Human Rights' in Wm Theodore deBary and Th Weiming (eds)*, Confucianism and Human Rights, Columbia UP, 1998.
28. Бекон, Ф., Истинита упутства за тумачење природе; Нови органон и Велика обнова, Службени гласни, Београд, 2009.
29. Bond, E., *Social problems, A human rights perspective*, Routledge, New York, 2015.
30. Borgeaud, *The Origin and Development of Written Constitutions* The Academy of Political Science, *Political Science Quarterly*, Vol. 7, No. 4, 1892.
31. Brlek, N. *Benjamin Franklin: Religion and Freedom*. Patchwork, (7), 2021.
32. Bruneau, T. C., *Power and Influence: Analysis of the Church in Latin America and the Case of Brazil*. *Latin American Research Review*, 8(2), 1973.
33. Breckenridge, G. *Legal Positivism and the Natural Law: The Controversy Between Professor Hart and Professor Fuller*, 18 *Vanderbilt Law Review* 945, 1965.
34. Becker, W., *Demokracija: svjetski model ili nacionalna tradicija?*. *Politička misao*, Zagreb, 40 (4), 2003.
35. Brock, P., *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton University Press, 1972), p. 13., наведено према conscientious objection to military service, UNITED NATIONS PUBLICATION, New York and Geneva, 2012.
36. Васић, Р., Јовановић, М., Г. Дајовић, Г., *Увод у право*, Правни факултет у Београду, 2017.
37. Васић, Р., *Правна држава и владавина закона: Шта правна наука "поручује" Номотехници, у монографији НОМОТЕХНИКА и правничко расуђивање*, [уредник Радмила Васић]. - Београд : Програм Уједињених нација за развој у Србији, Правни факултет Београд, 2018.
38. Вељак, Ј. О повијести појма слободе, *Филозофска истраживања*, Осиек, 41 (1), 2021.
39. Веселиновић, Д., *Аристотелово одређење правде*, Гласник Адвокатске коморе Војводина - часопис за правну теорију и праксу, Година LXXXIX, Нови Сад, Књига 77, 2017.

40. Vidanec, D. SVETI AUGUSTIN O BOGU ILI KOMPJUTORU?. Crkva u svijetu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 43 (1), 2008.
41. Vereš, T. (2001). Toma Akvinski i Jacques Maritain o demokraciji. Obnovljeni Život, Filozofsko-teološkog instituta Družbe Isusove u Zagrebu, 56 (1), 2001.
42. Вукадиновић, Г., Теорија права, Футура, Нови Сад, 2001.
43. Висковић, Н., Теорија државе и права, Биротехника Загреб, 2001.
44. Гајин, S., Људска права правно - систематски оквир, Београд, 2014.
45. Greenwald, D. E., "Durkheim on Society, Thought and Ritual." Sociological Analysis 34, no. 3, 1973.
46. Goodman, R., "Transcendentalism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/transcendentalism/>>.
47. Gandhi, M.K., Satyagraha in South Africa, Desai Navajivan Publishing House Ahmedab, 1968.
48. Ганди, М., Прича о мојим експериментима са истином - Autobiography - the story of my experiment whit truth, Neopress desigh & print, 2014.
49. Gargarella, R., Latin American Constitutionalism, 1810–2010. The Engine Room of the Constitution. Oxford University Press, 2013.
50. Gianolla, Cristiano, G., Undermining populism through Gandhi’s intercultural democratic discourse. Journal of Multicultural Discourses, 2020.
51. Gause, F.G., Why Middle East Studies Missed the Arab Spring,
52. Герисон, В.Л., (1805-1879) <https://www.nps.gov/articles/boston-womens-tea-party.htm>
53. Graafland, J., Contingencies in the relationship between economic freedom and human development: The role of generalized trust. Journal of Institutional Economics, 16(3), 2020.
54. Дивац, У., На маргини друштва: метекиње у античкој грчкој, Хармонија, Београд 2021.
55. Деретић, И., Ристески, А., Први српски превод Платонове Сократове одбране, Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Приштина, 2020.
56. Dreher, A., Gassebner, M., & Siemers, L.-H. R., Globalization, Economic Freedom, and Human Rights. The Journal of Conflict Resolution, 56(3), 2012.
57. Диркем, Е., Курс друштвене науке, Социологија, Социолошко научно друштво Србије, Београд, 2002.
58. Dingwall, R., & King, M. D., Herbert Spencer and the Professions: Occupational Ecology Reconsidered. Sociological Theory, 13(1), 1995.
59. Dooley, P. K., Emerson on Civil Disobedience: The Question of an Immoral Law. Journal of Thought, 15(1), 11–20, 1980.
60. Dawson, J., "Recently Discovered Revisions Made by Thoreau to the First Edition Text of 'Civil Disobedience'," The Concord Saunterer, New Series, 15: 2007.
61. Dawson, R. E., Previtt, K., Political Socialization. Politička misao, Zagreb 7 (2)

62. D'Agostino, F., Gaus, G., Thrasher, J., "Contemporary Approaches to the Social Contract", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/contractarianism-contemporary/>>.
63. D'Aspremont, J., Koskeniemi, M., From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument (Reissue with new Epilogue) (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) – Uniting Pragmatism and Theory in International Legal Scholarship: Koskeniemi's From Apology to Utopia revisited. In: Revue Québécoise de droit international, volume 19-1, 2006.
64. David, L., Human Rights as an Ideology? Obstacles and Benefits, Critical Sociology, Vol. 46(1), 2020.
65. Delmas, C., Brownlee, K., "Civil Disobedience", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>>.
66. Диркем, Е., Курс друштвене науке, уводно предавање, Социологија, Вол. XLIV (2002), №3
67. Дворкин, Р., Суштина индивидуалних права, ЦИД, Подгорица, 2001.
68. Danziger, D., Gillingham, J., 1215: The Year of Magna Carta, Coronet, London, 2004.
69. Dubljević, V., Razlika između pravde i legitimnosti kao osnova za tumačenje Rolsovog Prava naroda. Političke perspektive, 2 (1), 2012.
70. Ђорђевић, С., О Митровданском уставу, Правни факултет, Крагујевац, 2010.
71. Ђорђевић, С., Матић, Д., Устав и процедуре, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 2015.
72. Ђорђевић, С., О уставу кроз причу, Гласник права, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, бр. 3/2013.
73. Ђорђевић, Ј., Однос између политичке теорије и устава, Архив за правне и друштвене науке, 3/1964, Београд, 1964.
74. Ђурић, М., Левијатан, Т. Хобс, (предговор), Култура, Београд, 1961.
75. Ђурић, М., Из историје хеленске културе, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1997
76. Ђурић, М., Владарска наредба и неписани закони у Софоклеовој Антигони, Филозофски списи, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.
77. Evans, T. International Human Rights Law and Global Politics. In The Politics of Human Rights: A Global Perspective Pluto Press, 2005.
78. Elshobake, M.R.M. "Human rights violations during the COVID-19 pandemic", International Journal of Human Rights in Healthcare, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print, 2021.
79. Žažar, K., Thomas Hobbes - Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države. Revija za sociologiju, 38 (3-4), 2007.
80. Zinn, H., You can't be neutral on a moving train, Beacon Press, Boston, 2002.
81. Zinn, H., People's History of the United States he New Press, 2003.
82. Ивковић, Н., Систем заједнице у савременој уставној држави, Гласник права, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, година XI, бр. 2/2020.

83. Ivanović, J., Hannah Arendt: Izvori totalitarizma, Disput, Zagreb, XIII (24), 2016.
84. Shinkyu Lee Hannah Arendt and International Relations, Oxford University Press https://www.researchgate.net/publication/356664228_Hannah_Arendt_and_International_Relations
85. Ивковић, Н., Грађанска непослушност кроз призму Србије и Црне Горе, у зборнику Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске Уније, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац 2020.
86. Isensse, J., Država, ustav i demokracija, Politička kultura, Zagreb, 2004.
87. Јовановић, С., О држави, БИГЗ, 1990.
88. Јовановић, С., Примери политичке социологије, Немачка, Енглеска, Француска 1815-1914, Београд 1990.
89. Јовановић, С., Вођи Француске револуције, БИГЗ, Београд, 1990.
90. Јовановић, М., Preispitivanje pojma međunarodnog prava – o metodološkim aspektima, Revus, 22/ 2014.
91. Јовановић, М., Крстић, И., Људска права у XXI веку - између кризе и новог почетка, Анали Правног факултета у Београду, година LVII, 4/2009, 2009.
92. Jacobs, H.M., Private property and human rights: A mismatch in the 21st century?, International Journal of Social Welfare, Wiley-Blackwell, New Jersey, 2013.
93. Jervis, R., Do Leaders Matter and How Would We Know?, Security Studies, 22(2), 153–179. doi: 10.1080/09636412.2013.786909, 2013. наведено према: James Manor & Jane Duckett (2017) The significance of political leaders for social policy expansion in Brazil, China, India and South Africa, Commonwealth & Comparative Politics, 55:3, 303-327, DOI: 10.1080/14662043.2017.1327926
95. Jelkić, V. i Lacković, J. (2017). Thoreau's Walden as a possible paradigm of bioethical education. Acta Iadertina, 14 (2), 2017.
96. Јухас-Георгиевска, Љ., Стефан Немања као градитељ цркава и манастира у виђењу српских писаца XIII века, Предавања 6, Драгана Мршевић-Радовић, Бошко Сувајцић]. Vol. 6, 2017.
97. Juroš, L., Међугенерациска правда i Rawlsov odgovor. Diskrepancija, 3 (5/6), 2002.
98. Кант, И., Ум и слобода, Списи из филозофије историје, права и државе, 1974.
99. Куљић, Т., О правима са којима смо рођени - Радикално природно право од Карла Маркса до неолиберализма, Филозофија и друштво XXVIII (1), 2017.
100. Козлић, С., Филозофија права, Правни факултет Универзитета у Зеници, Зеница 2015.
101. Келзен, Х., Главни проблеми теорије државног права, превод Данило Баста, ЦИД, Подгорица, 2001.
102. Ковачевић Куштримовић, Р., Од идеје природног права до Европске конвенције о људским правима Зборник радова Правног факултета LVIII
103. Кузмановић, С., Етички моменти служења војног рока у цивилној служби, Војно дело, Београд, вол. 61, бр. 1, 2009.
104. Коларић, А., Медији и демократија, часопис Реч, бр.86/32, Београд, 2016.

105. Kos-Stanišić, L., Andska zajednica i prava autohtonih naroda. *Politička misao*, 38 (3), 2001.
106. Крегар, Ј., Легитимност права, *Studia lexicographica*, 5 (2011)
107. Kurelić, Z., Rawls na planini?. *Politička misao*, 31 (2), 1994.
108. Kearl, M., C., & Rinaldi, A., The Political Uses of the Dead as Symbols in Contemporary Civil Religions. *Social Forces*, 61(3), 1983.
109. Симић, М., Ђорђевић, С., Матић, Д., Увод у право, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 2017.
110. Финис, Ц., Природно право, ЦИД, Подгорица, 2005.
111. Lalović, D., Habemus Levijatan?. *Politička misao*, 43 (1), 2006.
112. Лукић, Р., Друштвени услови људских права, у Архив за правне и друштвене науке, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1979.
113. Лилић, С., Ковачевић-Вучо, Б., Приговор савести као фундаментално људско право, у Људска права - 50 година људских права, Југословенски комитет правника за људска права, Београд 1998.
114. Levy, E., Natural Law in The Roman Period "Natural Law Institute Proceedings Vol. 2" (1949). *Natural Law Institute Proceedings. 2., Notre Dame Law School*; https://scholarship.law.nd.edu/naturallaw_proceedings/2/
115. Lauren, P. G. The foundation of justice and human rights in early legal text and thought, <https://www.corteidh.or.cr/tablas/13523.pdf>
116. Lauren, P. G., *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013; Sklar, K. (2015).
117. Lučev, I., Deren, Š., Vujević, M., Ante Fiamengo, *Zaklady Všeobecnej Sociologie; Mahatma Gandhi, Borba nenasiljem*, 1970.
118. Leif, W., "John Rawls", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/rawls/>>.
119. Лазовић, М.А., Илић, Д.Г., Угрожавање принципа секуларности новим законским решењима, *Социолошки преглед*, vol. LV, no. 3, 2021.
120. Lasalle, F., *Die Philoosophie Herakleitos des Dunken*, Berlin, I, 1858.
121. Langan, J., The Elements of St. Augustine's Just War Theory, *The Journal of Religious Ethics*, Vol. 12, No. 1, Spring, 1984.
122. Linebaugh, P., *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*, University of California Press, 2009.
123. Маршавелски, А. Magna Charta и почеци енглеске уставности. *Правник*, 40 (83), 2006.
124. Младеновић, И., Политичка култура и принципи демократије, Филозофски факултет <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2018/0023-51641860097m.pdf>
125. Миличић, В., Опћа теорија државе и права, Загреб, 1999.
126. Милић, В., Диркемов социолошки метод, у *Правила социолошке методе Е. Диркем*, Загреб,

127. Марјановић, М., Социологија права, Правни факултет Нови Сад, 2013.
128. Молнар, А., Грађанин, Зборник Критички појмовник цивилног друштва (II), Београд, 2004.
129. Молнар, А., Историјски развој грађанске непослушности, часопис Реч, бр.62/8, Београд 2001.
130. А. Молнар, Расправа о демократској уставној држави - 1. Право на отпор тиранији Самиздат Б92, 2001.
131. А. Молнар, Расправа о демократској уставној држави - 2. Класичне револуције: Низоземска - Енглеска - САД, Самиздат Б92, 2001.
132. А. Молнар, Расправа о демократској уставној држави - 3. Грађанска непослушност, Самиздат Б92, 2001.
133. Mršić, F., I. Tolvajčić, D., Teorija »pravednog rata« u katoličkoj misli, Filozofska istraživanja, 37, 2017.
134. Mahmutefendić, T., Rezultati tranzicije su razočaravajući: da li je komunizam bio sve u svemu loš?, Tranzicija, 19 (39), 2017.
135. Мишковић, М., Ја тајкун, Лагуна, Београд, 2018.
136. Martin, R., Socrates on Disobedience to Law. The Review of Metaphysics, 24(1), 1970.
137. Maurice, L. B., Natural Law in The Greek Period "Natural Law Institute Proceedings Vol. 2" (1949). Natural Law Institute Proceedings. 2., Notre Dame Law School; https://scholarship.law.nd.edu/naturallaw_proceedings/2/
138. Martin, R., Socrates on Disobedience to Law. The Review of Metaphysics, 24(1), 1970.
139. Молнар, А., Низоземска у очима Енглеза у 17. веку, Социолошки преглед, вол. XXXV, бр. 1-2, 2001.
140. Macpherson, C. B., Review of The Origins of Totalitarian Democracy, by J. L. Talmon. Past & Present, 2, 1952.
141. Mesić, M., Legitimmnost грађанске непослушности. Revija za sociologiju, 32 (1-2), 2001.
142. Moncure D. C., The Life of Thomas Paine. Volume 2, 1892.
143. Morse, D., THE POLITICS OF JOHN ADAMS, The American Historical Review: Oxford University Press ,Vol. 4, No. 2 1899.
144. McGiffert, A. C., The Influence of Christianity upon the Roman Empire. The Harvard Theological Review, 2(1), 1909.
145. Middleton, S., The Black Laws Race and the Legal Process in Early Ohio, Ohio University Press, 2005.
146. Noriega, G. O., Economics and Human Rights Must Work Together to Protect the Most Vulnerable. Global Campus of Human Rights, 2022.
147. Offer, J., Herbert Spencer, Sociological Theory, and the Professions. Front, Sociol., 2019,
148. Obućina, V, Utjecaj Iranske revolucije na arapske ustanke 2011. godine. Političke analize, 7 (28), 2016.
149. Перовић, С., Хексагон природног права, Копаоничка школа, Београд, 1994.

150. Posavec, Z., Legitimacija ustavne države između moralnog univerzalizma i nacionalno-demokratskog partikularizma, *Politička misao*, 35 (3), 1998.
151. Перачковић, К., Социологија транзиције: структурални, социокултурни и неомодернизацијски приступ, *Друштвена истраживања*, Загреб, год. 13, бр. 3 (71), 2004.
152. Posner, E. A., Vermeule, A., Transitional justice as ordinary justice, 117 *Harvard Law Review* 762, 2003-2004.
153. Preus, A., "DID the Ancinet Greeks Have a Concept of Human Rights?", *Internation Jurnal of Human Etics I*, 2/2005, 2005.
154. Попер, К., Отворено друштво и његови непријатељи, БИГЗ, 1993.
155. Перовић, С., Природно право и универзалне вредности, Посебни отисак из часописа *Правни живот*, бр. 9/2005, Београд 2005.
156. Павићевић, В., Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији, Факултет политичких наука, Годишњак, Београд, 2009.
157. Пајванчић, М., Коментар Устава Републике Србије, Фондација Konrad Adenauer, Београд; 2009;
158. Пејић, Л., Америчка револуција - проблем друштвене стратификације и мит о демократији и опћој једнакости, *Essehist*, 3 (3) <https://hrcak.srce.hr/184595>
159. Padover, S. K., *Jefferson: A Great American's Life and Ideas*, 1952.
160. Поповић, М., Стеријино "Природно право", доступан на: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0017-0933/1996/0017-09339607274P.pdf>
161. Поповић, Ј., Екологија на периферији Европе, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2020.
162. Posavec, Z., Rawls – Kant, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 41 (3), 2004.
163. Посавец, З., Кант - Ролс, Политичка мисао вол. XLI, бр. 3, Факултет политичких знаности Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2004.
164. Power, P. F. Civil Disobedience as Functional Opposition. *The Journal of Politics*, 34(1), 1972.
165. Posavec, Z. Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 26 (2), 1989.
166. PRITCHARD, D. M. (2014). THE POSITION OF ATTIC WOMEN IN DEMOCRATIC ATHENS. *Greece & Rome*, 61(2), 174–193. <http://www.jstor.org/stable/43297497>
167. Пејић, И., <https://www.masina.rs/dvadeset-godina-od-petog-oktobra-demokratske-promene-ili-duplo-golo/>
168. PEROVIĆ, M. A., POLITIČKA FILOZOFIJA TOME AKVINSKOG. *Arhe*, 16(31), 2020.
169. Pineo, R., FROM RUNNING JOKE TO ROLE MODEL: PROGRESS IN EVO MORALES' BOLIVIA, *Councils from Hemispheric Affairs (COHA)*, доступно на: <https://www.cetri.be/From-Running-Joke-to-Role-Model?lang=fr>
170. Пјешчић, Г.Б., Политичке и правне вредности САД у светлу критичке мисли током 19. века - докторска дисертација, Факултет Политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2018.

171. Russett, B., Prosperity and Peace: Presidential Address. *International Studies Quarterly*, 27(4), 1983.
172. Русо, Ж.Ж., Друштвени уговор; О пореклу и неједнакости међу људима; Расправа о наукама и уметности, Филип Вишњић, Београд 1993.
173. Ролс, Ц., Одговор Хабермасу, НСПМ бр. 2- 3, Београд, 1998.
174. Ролс, Ц., Теорија правде, ЦИД Подгорица, 1998.
175. Ролс, Ц. Политички либерализам, Београд, Филип Вишњић, 1998.
176. Rahman M, Ahmed R, Moitra M, Damschroder L, Brownson R, Chorpita B, Idele P, Gohar F, Huang KY, Saxena S, Lai J, Peterson SS, Harper G, McKay M, Amugune B, Esho T, Ronen K, Othieno C and Kumar M (2021) Mental Distress and Human Rights Violations During COVID-19: A Rapid Review of the Evidence Informing Rights, Mental Health Needs, and Public Policy Around Vulnerable Populations. *Front. Psychiatry* 11, 2021.
177. Рачић, О., Уједињене нације између моћи и права, Службени Гласник: Факултет политичких наука Београд, Београд 2010.
178. Reese-Schäfer, W., Jürgen Habermas i deliberativna demokracija. *Politička misao*, 41 (4), 2004.
179. Richard, T., *Natural Right Theories: Their Origin and Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
180. Sen, A., Elements of a Theory of Human Rights. *Philosophy & Public Affairs*, 32(4), 2004.
181. Стјепанов, Р., О либерализму и праведности, Гласник Адвокатске коморе Војводине, Часопис за правну теорију и праксу, Нови Сад, Година LXXV Књига 63, 2003.
182. Scheuerman, W. E. "Good-Bye to Nonviolence?" *Political Research Quarterly*, 2022.
183. Спасић, И., Грађанска непослушност, у зборнику Појмовник цивилног друштва II, Београд 2004.
184. Spierer, H.F., Violations of Human Rights-How Many? The Statistical Problems of Measuring Such Infractions Are Tough, but Statistical Science Is Equal to It, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 49, No. 2, 1990.
185. Симовић, Д., М. Станковић, М., Петров, В., Људска права, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018.
186. Симовић, Д., О правној природи преамбуле устава, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Број 87, година LIX, 2020.
187. Стојановић, Д., Основна права човека Људска права и слободе у уставима европских држава, Институт за права и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш 1989.
188. Спасић, И., Грађанска непослушност, у зборнику Критички појмовник цивилног друштва (II), Београд 2004.
189. Skene, L., Parker, M., The role of the church in developing the law, *Journal of Medical Ethics* 2002.
190. Stephan, M.J., Chenoweth, E., Why Civil Resistance Works - The Strategic Logic of Nonviolent Conflict, *International Security*, Vol. 33, No. 1, 2008.
191. Sophia A. Zweig, Alexander J. Zapf, Chris Beyrer, Debarati Guha-Sapir, and Rohini J. Haar, Ensuring Rights while Protecting Health: The Importance of Using a Human Rights

Approach in Implementing Public Health Responses to COVID-19, *Health and Human Rights Journal*, Volume 23/2, 2021.

192. Starck, C., "Menschenwürde Als Verfassungsgarantie Im Modernen Staat." *JuristenZeitung* 36, no. 14, 1981.

193. Sklar, K. Human rights discourse in women's rights conventions in the United States, 1848–70. In P. Slotte & M. Halme-Tuomisaari (Eds.), *Revisiting the Origins of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

194. Shih, H., THE NATURAL LAW IN THE CHINESE TRADITION доступно на: https://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&filename=9&article=1005&context=naturallaw_proceedings&type=additional

195. Sellars, J., *Stoicism*, London, 2006.

196. Spitz, D., Democracy and the Problem of Civil Disobedience. *The American Political Science Review*, 48(2), 1954.

197. Scharenberg, A., Der unvollendete Traum Der „Marsch auf Washington“ und das radikale Vermächtnis Martin Luther Kings, на адреси: <https://www.blaetter.de/ausgabe/2013/august/der-unvollendete-traum>

198. Steiner, G., (1984/1996): *Antigones*, New Haven and London: Yale University Press, 2018.

199. Svetlič, R., (Post)modernost Dworkinove filozofije prava. *Filozofska istraživanja*, 24 (2), 2004.

200. Sartori, A., Pranzl, J., Politics Going Civil. Contentious (Party) Politics in Montenegro. *Comparative Southeast European Studies*, 66(4), 2018.

201. Starčević, G. (1922). *Okovani Prometej*. *Obnovljeni Život*, 3. (10.), 1922.

202. Стојановић, С., Демократска револуција, у зборнику радова Р/еволуција и поредак - о динамици промена у Србији, приредили И. Спасић, М. Суботић, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд 2001.

203. Томић, Љ., Основни закон (Устав) Савезне Републике Немачке, Службени лист Србије, Београд, 2003.

204. Talmon, J., *The origins of totalitarian democracy*, London, 1952.

205. Tomušat, K., *Ljudska prava između idealizma i realizma*, Beogradski centar za ljudska prava Beograd, 2006.

206. Тадић, Љ., Политиколошки лексикон, Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.

207. Тадић, Љ., Филозофија права, Службени гласник: Завод за уџбенике, 2006, Београд

208. Turner, R.V., *King John*, Longman, London, New York, 1994.

209. Thoreau, H.D., *Walden and Other Writings*, Barnes & Noble, classics, New York, 1992.

210. Thoreau, H.D., *Građanska neposlušnost*. *Diskrepancija*, 4 (7/8), 2003.

211. Торо, Х. Д., О дужности грађанина да буде непослушан и други есеји, Global Book, Нови Сад, 1997.

212. Tatar, A., *Mir i pojedinac u misli H. D. Thoreaua i M. Mahatme Gandhija*. *Vrhbosnensia*, 19 (2), 2015.

213. Tomuschat, C., *Violations of human rights: possible rights of recourse and forms of resistance*, Meeting of Experts on the Analysis of the Bases and Forms of Individual and Collective Action by which Violations of Human Rights can be Combated, Freetown, 1981.
214. Токвил, А., *Стари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1994.
215. Ђорић, Д., *Нови минути посвећени Радбруховој формули*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3/2011.
216. Frederick, V., "The Trial of Socrates: Recent Reflections." *Osgoode Hall Law Journal*, 1976.
217. Финис, Ц., *Природно право*, ЦИД, Подгорица, 2005.
218. Finnis, J., "Natural Law Theories", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = [<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/natural-law-theories/>](https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/natural-law-theories/).
219. Frosini, J., *Constitutional preambles: More than just a narration of history*. *University of Illinois Law Review*, 2, 2017.
220. Ferrajoli, L., *Ustavna demokratija*, *Revus*, 18, 2012.
221. Фрчкоски, Љ., Чупеска, А., *ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ (ЦИВИЛ ДИСОБЕДИЕНЦЕ) И УСТАВОТ*, Скопље, 2013.
222. Fedorko, K., "Henry's brilliant sister": The Pivotal Role of Sophia Thoreau in Her Brother's Posthumous Publications. 89 (2), *The New England Quarterly*, 2016.
223. Forrester, K., *In the Shadow of Justice: Postwar Liberalism and the Remaking of Political Philosophy*, Princeton University Press, 2019.
224. Хабермас, Ј., *Измирење путем јавне употребе ума: Примедбе на политички реализам Џона Ролса*, НСПМ бр. 2- 3, Београд, 1998.
225. Хабермас, Ј., *Грађанска непослушност - тест за демократску уставну државу*. доступно на: <http://neposlusnost.fpn.bg.ac.rs/literatura/Gradjanska%20neposlusnost%20-%20test%20za%20demokratsku%20pravnu%20drzavu.pdf>
226. Heath, M., *Aristotle on natural slavery*, *Phronesis: A Journal for Ancient Philosophy*, Volume 53 (3), 2008.
227. Habermas, J., „Religion in der Öffentlichkeit. Kognitive Voraussetzungen für den ‘öffentlichen Vernunftsgebrauch’ religiöser und sekulärer Bürger“, u J. Habermas, *Zwischen Naturalismus und Religion*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2005.
228. HELMHOLZ, R.H., *CONTINENTAL LAW AND COMMON LAW: HISTORICAL STRANGERS OR COMPANIONS?*, *Duke Law Journal*, 1990, NUMBER 6.
229. Hitchens, C., *God is not Great How Religion Poisons Everything Twelve*, Hachette Book Group, New York, Boston, 2007
230. Hoffe, O., *La justice politique*, Presses universitaires de France, Paris, 1998.
231. Хасанбеговић, Ј., *Култура и/или идеологија људских права - реторика и реалност*, *Анали Правног факултета у Београду*, година LVII, 4/2009.
232. Haferkamp, H., Neil J. Smelser, N. J., *Social Change and Modernity*. Berkeley: University of California Press, 1991. доступно на: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft6000078s/>
233. Хобс, Т., *Левијатан*, Култура, Београд, 1961.

234. Herbert, G., Schaik, Carel, S., *Zoon Politicon: The evolutionary roots of human sociopolitical systems*, 2013.
235. Cotter, B. (2005). Hannah Arendt and “the Right to Have Rights”. In: Lang, A.F., Williams, J. (eds) *Hannah Arendt and International Relations*. Palgrave Macmillan, New York, 2005.
236. Christopher W. Schmidt, *The Tea Party and the Constitution*, (2011). dostupno na: https://scholarship.kentlaw.iit.edu/fac_schol/546
237. Candice, D., Brownlee, K., "Civil Disobedience", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/civil-disobedience/>.
238. Chroust, A.H., *The Function of Law and Justice in the Ancient World and the Middle Ages*. *Journal of the History of Ideas*, 7(3), 1946.
239. Cvijanović, H., *Death and the City: Political Corpses and the Specters of Antigone*. *Političke perspektive*, 9 (2), 2019.
240. CHAMEDES, G., *THE VATICAN AND THE RESHAPING OF THE EUROPEAN INTERNATIONAL ORDER AFTER THE FIRST WORLD WAR*. *The Historical Journal*, 56(4), 2013.
241. Cohen, Y., Brown, B. R., & Organski, A. F. K. (1981). *The Paradoxical Nature of State Making: The Violent Creation of Order*. *The American Political Science Review*, 75(4), pp. 901. <https://doi.org/10.2307/1962291>
242. Chemero, A., & Silberstein, M. (2008). *After the Philosophy of Mind: Replacing Scholasticism with Science**. *Philosophy of Science*, 75(1), 1–27.
243. Conover MD, Ferrara E, Menczer F, Flammini A., *The Digital Evolution of Occupy Wall Street*. *PLoS ONE* 8(5), 2013.
244. Chenoweth, E., Cunningham, K. G., *Understanding nonviolent resistance An introduction*, *May Journal of Peace Research* 50(3), 2013.
245. Шаркић, С., *Идеја природног права у српским правним споменицима (XII—XV век), у књизи Постсоцијалистички модел успосшављања модерне правне државе и југоловенско искуство*, Нови Сад, Правни факултет, 1995.
246. Šunderić, Ž., *Грађанска непослушност као Prometejska krivica, u: Zbornik radova Beogradske otvorene škole, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2000.*
247. Šegvić, S., *Legitimnost građanskog otpora - neki teorijski aspekti*. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 44 (2), 2007.
248. Šarčević, E., *Ustav Savezne Republike Nemačke, Fondacija Centar za javno pravo, Stiftung Kompetenzzentrum für Öffentliches Recht, Foundation Public Law Centre, Sarajevo, 2019.*
249. Wong Kwok Kui, *HEGEL'S CRITICISM OF LAOZI AND ITS IMPLICATIONS*, *Philosophy East and West* Vol. 61, No. 1 (JANUARY 2011), dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/23015255?seq=1>
250. Waltz, S., *Reclaiming and rebuilding the history of the Universal Declaration of Human Rights Third World Quarterly*, Vol 23, No 3.
251. Xu1, Y., Xie, A *A Study of the Deep Differences Between Eastern and Western Philosophies in Ideological and Political Education*, *Advances in Social Science, Education*

and Humanities Research, volume 575 Proceedings of 6th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities.

Општи акти и интернет извори:

252. 356 U.S. 86 (1957).

253. <https://rm.coe.int/echr-ser-the-doctrines-and-methodology-of-interpretation-of-the-europe/1680a20af1>

254. https://www.hurights.or.jp/archives/asia-pacific/section1/seven_4-3.pdf

255. <https://rs.n1info.com/vesti/mandic-po-ustavu-gradjani-imaju-da-pruze-otpor-kroz-gradjansku-neposlusnost/>

256. La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, Декларација о правима човека и грађанина.

257. fundamental rights / <https://fra.europa.eu/en/content/what-are-fundamental-rights>

258. [https://www.e-ir.info/2020/04/15/the-european-union-identity-an-overview/;](https://www.e-ir.info/2020/04/15/the-european-union-identity-an-overview/)

259. <https://www.hrw.org/news/2021/03/04/covid-19-pandemic-sparked-year-rights-crises>

260. <https://anali.rs/arhiva/anali-2014-vol-62-1/?scr=lat>

261. http://www.hilandar.info/strana.php?strana_id=213

262. <https://anali.rs/arhiva/anali-2010-vol-58-1/>

263. <https://plato.stanford.edu/entries/rights-human/> приступљено 21.09.2021.

264. <https://www.politika.rs/sr/clanak/386334/Drustvo/Evropa-ne-prihvata-amerikanizaciju-pravosuda>

265. <http://goodofall.org/site/wp-content/uploads/2008/06/sears.pdf>

266. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

267. <https://constitutioncenter.org/interactive-constitution/interpretation/amendment-vii/interps/125>

268. Magna Carta (1215.), Petition of Rights (1628.), Habeas Corpus Act (1679.), Bill of Rights (1689.), Act of Settlement (1701.), Act of Union (1707., уједињење са Шкотском), Parliament Act (1911. и 1949.).

269. https://www.occourts.org/directory/education/Magna_Carta_English_Translation.pdf приступљено 11.06.2021.

270. <https://www.bbc.co.uk/programmes/p00hgk62> делом и преведена: <https://pescanik.net/drustvena-kohezija-i-ljudska-priroda/>

271. https://jenni.uchicago.edu/WJP/papers/Sen_2004_v97_n4_elements.pdf

272. <http://www.ustavni.sud.rs/page/jurisprudence/35/> приступљено: 05.08.2021.

273. Недељник НИН, бр. 2503 од 17.12.1998.г.

274. <https://www.zenskisud.org/pdf/Mala%20citanka%20antimilitarizam%20kraj.pdf>

275. Одлука Уставног суда Србије, IY-358/95 od 25.09.2003.

276. „Сл. лист СРЈ“, бр. 9. од 02. марта 2001.г.

277. <http://www.cesid.rs/prica-nedelje/drzave-koje-su-uvele-obavezno-pravo-glasa/>

278. <https://www.etymonline.com/word/disobedience>
279. <https://pescanik.net/o-gradjanskoj-neposlusnosti/>
280. Aesthetic Papers, A Yankee in Canada, with Anti-Slavery and Reform Papers, 1866.
281. <https://www.walden.org/what-we-do/library/thoreau>.
282. "Thoreau's Diploma". American Literature. Vol. 17, May 1945. https://medium.com/@ggreen_53804/walden-b4c42ca40859
283. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1964/king/26142-martin-luther-king-jr-acceptance-speech-1964/>
284. <https://time.com/5653369/august-1619-jamestown-history/>
285. <https://www.politika.rs/sr/clanak/351084/Crkva-i-drzava-model-prijateljske-odvojenosti;>
286. http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/Ustav_SAD_sprski.pdf стр. 9
287. <https://digitallibrary.un.org/record/635781?ln=en>
288. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/ConscientiousObjection_en.pdf
289. <https://ebco-beoc.org/aims>
290. <https://famous-trials.com/> приступљено 20.07.2022.
291. <https://www.danas.rs/zivot/tomas-hobs-istovremeno-najvoljeniji-i-najomrazeniji-mislilac-svog-vremena/>
292. <https://www.proz.com/kudoz/english-to-latin/religion/829543-devil-incarnate.html>
293. Одлука 410 U.S. 113 (1973) - Roe v. Wade била је плод новог одлучивања.
294. <https://www.flgov.com/2022/04/14/governor-ron-desantis-signs-bill-to-protect-the-lives-of-floridas-most-vulnerable/>
295. <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/17/religious-freedom-the-next-battleground-for-us-abortion-rights>
296. http://arhiva.spc.rs/sr/patrijarh_srpski_porfirije_uruchio_arhiepiskopu_stefanu_tomos_ko_jim_se_potvrduje_autekefalnost_make приступљено 12.07.2022.
297. ИУз-455/2011 од 16.01.2013. године
298. <http://www.ustavni.sud.rs/page/predmet/sr-Latn-CS/8389/>
299. <https://www.danas.rs/svet/region/istrazivanje-cedem-a-crnogorci-gube-poverenje-u-spc-i-dps-vecina-nezadovoljna-vladom/>
300. <https://epic.org/documents/data-protection-commissioner-v-facebook-and-max-schrems-standard-contractual-clauses/>
301. <https://www.sps.org.rs/2017/10/06/ivica-dacic-5-oktobar-je-velika-prevara/>
302. <https://oll.libertyfund.org/title/hobbes-the-english-works-vol-vi-dialogue-behemoth-rhetoric>
303. <https://www.vijesti.me/zabava/279190/duh-ucmalog-legalizma>
304. <https://www.howardzinn.org/collection/the-problem-is-civil-obedience/>
305. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2019/02/why-nonviolent-resistance-beats-violent-force-in-effecting-social-political-change/>

306. <https://www.prio.org/news/1835#:~:text=Chenoweth's%20research%20focuses%20on%20political,on%20Terrorism%20and%20Insurgency%20Research>.
307. https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf
308. <https://www.un.org/en/ga/69/meetings/gadebate/24sep/bolivia.shtml> извод из говора Е. Моралеса на Генералној скупштини Уједињених нација на 69 седници одржаној 2014. године. https://www.youtube.com/watch?v=hOzXP0ewI_Y
309. <https://www.politika.rs/sr/clanak/407177/U-Makedoniji-slavlja-i-protesti-zbog-poziva-u-NATO>
310. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/coronavirus-guidance-to-governments-on-respecting-human-rights-democracy-and-the-rule-of-law>
311. <https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response>
312. <https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>
313. https://law.yale.edu/sites/default/files/area/center/ghjp/documents/march6_2020_final_covid-19_letter_from_public_health_and_legal_experts_2.pdf
314. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/23/brutal-policing-kenyas-covid-curfew-left-15-dead>
315. <https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response>
316. https://www.jhsph.edu/offices-and-services/career-services/for-students/media-resources/2013_Winter_Intersession_Course/Words_Ruben_del_Prado_January_8_2013.pdf
317. <https://balkans.aljazeera.net teme/2022/1/6/godinu-poslije-napada-na-capitol-hill-kuda-ide-amerika> ; одговорност протестаната није утемељена само на насиљу већ и за ширење вируса: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w28410/w28410.pdf
318. https://www.jstor.org/stable/25100617#metadata_info_tab_contents
319. Закон о прекршајима ("Сл. гласник РС", бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 - одлука УС, 91/2019 и 91/2019 - др. закон) "
320. ("Сл. гласник РС", бр. 6/2016)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Никола Ивковић је рођен у Крагујевцу 01.10.1989. године. Основну школу, Светозар Марковић, завршио је у Крагујевцу, након тога и средњу, Прву крагујевачку гимназију. Правни факултет Универзитета у Крагујевцу уписао је 2008. године, а исти је завршио 2013. године.

Докторске академске студије уписао 2014. године на ужој јавноправној и теоријскоправној научној области.

Прво радно искуство започео је избором у звање сарадник у настави, 1. октобра 2014. године. У исто звање реизабран 2015. године. Након полагања правосудног испита и уписа у именик Адвокатске коморе Крагујевац, од 2016. до 2020. године бавио се адвокатуром. На конкурс је 1. октобра 2020. године изабран за асистента за ужу научну област теорије државе и права

Докторска дисертацију на тему Грађанска непослушност и остваривање људских права одобрена му је у марту 2020. године.

Говори енглески језик.

ИЗЈАВА АУТОРА О ОРИГИНАЛНОСТИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Изјављујем да докторска дисертација под насловом:

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ И ОСТВАРИВАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

представља *оригинално ауторско дело* настало као резултат *сопственог истраживачког рада*.

Овом Изјавом такође потврђујем:

- да сам *једини аутор* наведене докторске дисертације,
- да у наведеној докторској дисертацији *нисам извршио/ла повреду* ауторског нити другог права интелектуалне својине других лица,

У Крагујевцу, дана 24.10.2022. године,

потпис аутора

**ИЗЈАВА АУТОРА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Изјављујем да су штампана и електронска верзија докторске дисертације под насловом:
ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ И ОСТВАРИВАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА
истоветне.

У Крагујевцу, 24.10.2022. године,

потпис аутора

ИЗЈАВА АУТОРА О ИСКОРИШЋАВАЊУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ја, Никола Ивковић,

дозвољавам

не дозвољавам

Универзитетској библиотеци у Крагујевцу да начини два трајна умножена примерка у електронској форми докторске дисертације под насловом:

ГРАЂАНСКА НЕПОСЛУШНОСТ И ОСТВАРИВАЊЕ ЉУДСКИХ ПРАВА

и то у целини, као и да по један примерак тако умножене докторске дисертације учини трајно доступним јавности путем дигиталног репозиторијума Универзитета у Крагујевцу и централног репозиторијума надлежног министарства, тако да припадници јавности могу начинити трајне умножене примерке у електронској форми наведене докторске дисертације путем *преузимања*.

Овом Изјавом такође

дозвољавам

не дозвољавам¹

припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од следећих *Creative Commons* лиценци:

¹ Уколико аутор изабере да не дозволи припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци, то не искључује право припадника јавности да наведену докторску дисертацију користе у складу са одредбама Закона о ауторском и сродним правима.

- 1) Ауторство
- 2) Ауторство - делити под истим условима
- 3) Ауторство - без прерада
- 4) Ауторство - некомерцијално
- 5) Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
- 6) Ауторство - некомерцијално - без прерада²

У Крагујевцу, 24.10.2022. године,

потпис аутора

² Молимо ауторе који су изабрали да дозволе припадницима јавности да тако доступну докторску дисертацију користе под условима утврђеним једном од *Creative Commons* лиценци да заокруже једну од понуђених лиценци. Детаљан садржај наведених лиценци доступан је на: <http://creativecommons.org.rs/>